

IMREH ISTVÁN
A FEJEDELM
GAZDÁLKODÁS
BETHLEN GÁBOR
IDEJÉBEN



AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR 1992

157.990

Megjelent
Dr. Kéri Zoltán
anyagi támogatásával

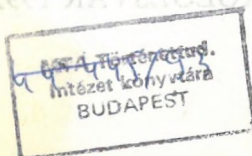
IMREH ISTVÁN

A FELEDELMI
GAZDÁLKODÁS
BETHLEN GÁBOR
IDÉJÉBEN



47445/1993

R12



I. A "megromlott" Erdély

A fejedelmi, a Bethlen Gábor-i gazdálkodás "mérlegét" hitelesen oly módon készíthetjük el, hogy az eredményeket az öröklött állapotokhoz mérjük, a már körvonalazódó folyamatok sodrában látjuk a változásokat, és az előbbi kezdőpontokhoz viszonyítjuk a kétségtől megállapítható szintnövekedést.

A XVI. és XVII. századi Erdély gazdasági viszonyainak hű rekonstruálása azonban — az előmunkálatok hiányos voltát is számításba véve — igen nehéz feladat. A történeti köztudatból sommás értékelésként elsősorban az szűrhető ki, hogy Erdély gazdasága ekkor még igen-igen elmaradt volt, a korai feudalizmusnak még sok jellemző jegyét hordozta. A visszamaradottság fokáról való vélekedést híven tükrözik még Pierre Chaunu szavai is. Szerinte a török birodalom "rendkívül erősen konzerválta a középkort", olyannyira, hogy míg a XVII. század utolsó évtizedébéli Habsburg-birodalom a XVI. századi francia szintjén állott, a török alól felszabadított területeken — így Erdélyben is — a nyugati XII. századnak megfelelő viszonyok uralkodtak. "Az Elbától, Csehországtól, Béctől és Trieszttől keletre — írja — Európa a XII. század gazdaságában élt, az ezredik évből lépett át az ipari forradalomba."¹ A fejlettség viszonylatában kétségtől megállapítható egy ilyen, Erdélynek nem kedvező rangsor. Ennek a kimunkálásán, valóságstisztelő buzgalommal, a hazai historikusok java is munkálkodott, akarva-akaratlan túlozva a Kelet-Európát s benne a mi szülőföldünket is beborító középkor-alkonyi szürkület mértékét.

A XVI. században azonban hajnalosabb színek is fel-feltűnnek. Az általános európai fellendülés függvényében ugyanis Erdélyben is megfigyelhető valaminő olyan növekedési tendencia, amely, ha nem is jelzi a termelési viszonyok forradalmasodását, tanúsítja a termelőerők körének kiszélesedését, különösképpen a mezőgazdaságban. S ha nem is ígéri a nyugathoz való ugrásszerű felzárkózást, megcsillogtatja az ipari-városi-polgári felemelkedés biztató jövőbeli lehetőségét.

A mezőgazdaság fejlődését udvarhelyszéki levéltári anyagban nyomozva ilyenyszerű megállapításokhoz kellett eljutnunk,² és megállapíthattuk azt is, hogy Moldva és Havasalföld területén a XVIII. század végéig lassúbb ritmusú a növekedés, mint ahogyan az a XVI. századbéli lendület után várható lett volna.³

Ezt a sok vonatkozásban ígéretes folyamatot törte meg az új, a XVII. évszázad első éveire is áterjedő háborús korszak. Közelebbről szemügyre véve az erdélyi állapotokat, látnunk kell, hogy a fejedelemség a századforduló viharaiiban sűrítve élte át a nyugati országrészek közel egy évszázados mérhetetlen szenvedéseit, viselte el a két nagy versengő birodalom szorításában az összezsapásaik nyomán rázúduló pusztításokat. Básta korának rémuralmát, a zsoldos hadak embertelenségét, kegyetlenségét megörökítő krónikák egyikéből idézünk csak néhány sort: "Föld népe szorult erdőkebelbe, havasokba, hegyekbe — rettenetes nagy hidegségben. Nem találának magoknak rejteket; erdőben is felkeresék őket, nagy kegyetlenséget rajtok tésznek, sokakat tűzzel égettetnek meg, sokaknak fejét megtekerik, hogy a szemek a fejekből kiomlott ... sokakat tüzes vassal égettenek, parázsával, tüzes hamuval hátokat, hasakat égették, szíjat metszettek játékból soknak az hátokból —

¹ Chaunu, Pierre: *A klasszikus Európa*. Budapest 1971. 93.

² Imreh, Št. — Pataki, I.: *Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (1570—1610)*. Acta Musei Napocensis [a továbbiakban: AMN] IV (1967). 153—185. — VI (1969). 187—209.

³ Costăchel, V. — Panaitescu, P.P. — Cazacu, A.: *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII.)*. București 1957. 39.

azt ők nevezték szártekerő szíjnak; sokat hajoknál fogva felakasztottak, szalmatüzet raknak reájok — ezt ők nevelték, kacagták.”⁴

Míg Básta hadai Erdély északi részeit pusztították, az ellene felmozdult erők török-tátár segítő hadai délen, majd a Szamos völgyében dúltak, égették azokat a falvakat, amelyek valahogyan átvészelték a korábbi évek veszedelmeit. Szamosújvár mellett például mintegy 900 odasereglett jobbágyot gyilkoltak le, és tömegével hajtották török rabságba a falvak népét.

Az életben maradottakat az éhínség pusztította, a legyengült lakosok között pedig terjedt és ezrével szedte áldozatait a pestis. Besztercén szintén sok ezer ember hullott el, Segesváron kétezer főnyinek vélték a halottak számát. A városok utcáin, romladékai között temetetlen holtak heverték. Brassó és Szeben polgárainak csak egynegyede élte túl a járványt.⁵ A népszám megfogyatkozása helyenként ijesztő mértékű volt. Ott, ahol a XVI. század közepén — miként sok folyóvölgyben, így a Szamos partjain is — virágzó falvakat írtak össze, 1603-ban alig találni néhány embert. A szamosújvári uradalom colonusainak csak egynegyede élte át a háborús éveket. Hasonló adatokkal szász székekbeli falvak krónikái is szolgálnak.⁶ Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy az erdélyi országgyűlés résztvevői még évek múltán is szomorúan mérik fel a népi erő pusztulását. 1607-ben állapítják meg: "... sok falunak csak az helye vagyon, némely falukban pedig egy kicsi, két, három vagy négy ház maradt; abban is kiben vagyon ember, kiben nincs.”⁷

Jóllehet történetírásunk mind a mai napiglan adós az 1590—1604 között végbement pusztulás következményeinek a felmérésével, az azonban bizonyos, hogy a jobbágyporták csökkenése, a városlakók megfogyatkozása igen nagy mértékben vetette vissza a korábban ígéretes módon kibontakozó fejlődést.

Ez a folyamat még azután sem ért véget, hogy Básta a krónikában oly hatalmasra növelt háromtonnányi aranyát elszállíttatva, "mint macska a galambdúcból"⁸ kivonult Erdélyből. A Bocskai-felkelés újabb területeken ritkította a földműves népességet, sok helyütt pedig éppen a legmunkaképesebb férfiréteg állt be tömegesen katonának. Báthory Gábor uralma idején sem nyugodhattak meg az erdélyiek. A szebeni országgyűlésen 1611-ben panaszozzák a rendek a nagy nyomorúságot, az előző évbeli kétszeri adót, a négyszeri táborba szállást, a szegénység terhes zsoldostartását s azt, hogy ott, ahol a hadak jártak, a parasztokat mindentől megfosztották.⁹ A fejedelmi hatalomért folyó küzdelemben segítséget nyújtó török hadakról pedig Borsos Tamás szól ily módon: "...tudjuk segítségüket mi ízű! [eleveníti fel a néhány éve történeteket:] Mikor azelőtt is bemenének, azt mondta Naszuf pasa életére-lelkére, hogy oly móddal bocsátotta azt a hadat Erdélyre, hogy egy bárány kárt sem

⁴ Enyedi Pál éneke az erdélyi veszedelmekről. = Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről [a továbbiakban: ErdÖ]. IV. (Szerk. Makkai László) Budapest é.n. 211. (Valójában Szamosközy István szövege. L. Erdélyi Történelmi Adatok [a továbbiakban: ETA]. Mikó Imre kiad. I. 1855. 177—190.)

⁵ Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens [a továbbiakban: GDRum]. Szerk. Carl Göllner. București 1979. — L. még Kramer, Fr.: Beiträge zur Geschichte der Stadt Bistritz in den Jahren 1600—1603. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. 12 (1874). 414. — Székely György: La Hongrie et la domination ottomane (XV^e—XVII^e siècles. Studia Turco-Hungarica. Budapest 1975. 60. — Benda Kálmán: A késő-
reneszánsz korának gazdasági, társadalmi és politikai összetevői Magyarországon. = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-
reneszánsz. Szeged 1978. 100.

⁶ Nussbächer, Gernot: Aus der Geschichte von Dunnesdorf. Neuer Weg 1978. 9179. sz. — Ua.: Aus der Geschichte von Grosslassel. Neuer Weg 1979. 9226. sz. Idézi a GDRum 196. — L. Jakó Zsigmond: Belső-Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban. = Szolnok-Doboka magyarsága. Ds-Kolozsvár 1944. 99—102.

⁷ Erdélyi országgyűlési emlékek [a továbbiakban: EOE]. V (1601—1607). 508—509.

⁸ Kraus, Georgius: Schaessburger Chronik. Kiadta Mild, F. Schässburg 1926. 82—83.: "Gorgio Basta Zoge aus dem Land, als wie die Katz aus dem Tauben-Hause... Der Schatz aber, den er in Siebenbürger gesammelt belauft sich biss auf drey Tonnen Goldes [!] welches er alles nach Venedig geschicket."

⁹ EOE VI. 201.

tesznek. Nem töltek bezzeg egy bárány kárt, hanem kihozátok 25 ezer rabot az országból szolgálatotokba, ki miatt most is pusztá némely falu; sok apa, anya siratja. Azért nagyságod hada ott nem kell.”¹⁰

A mezőgazdaság szintjét, a termelőerők további növekedését biztosítani hivatott régi, termelékeny jobbágyporták számának megapadása az erdélyi gazdasági élet egészére kihatott. Az igásállatok számának megfogyatkozása,¹¹ valamint a megtakarított, felhalmozott pénzmennyiség nagymértékű megvámolása szintén hatással volt a további évtizedekre, hiszen a századfordulón egy-egy város oly nagy összeget fizetett az őt sarcoló Habsburg-hadnak, mint amennyi Bethlen Gábor országlása idején Erdélynek egy vagy még gyakrabban sok-sok évi portai adójával volt egyenlő.¹²

Bethlen Gábor tehát olyan gazdasági szerkezetet jussolt, amelyet a XVI. századi erőfélben lévő kedvező alakulások, biztató kezdemények tettek alkalmassá a megkövült viszonyokat porlasztó új, jellegükben is más termelési formák kibontakoztatására. Mindezt igen megtört lendületű szakaszában örökölte a fejedelem, és akkor vette kézhez, amikor a világkonjunktúra is kedvezőtlené vált.

II. A válságos világgazdaság

A Bethlen Gábor gazdálkodása számára kereteket teremtő, feltételeket és kihasználható lehetőségeket kínáló századfordulói *világ gazdasági folyamatokat* az utóbbi időben mind sokrétűbben tanulmányozták.¹³ E vizsgálódásokat különösképpen érdekkeltővé teszi az, hogy a termelő élet, az árucseré, az új formákat kifejező korbéli viszonyok felé sokan közeledtek korszerű kutatási módszerekkel. A historikusok az ár, a bér, a népességmozgás, a termelési technika problémáit — a történeti statisztika eszközeivel is — tágabb területi összefüggésben és hosszabb időtartamokban elemezték.¹⁴ Így mindenekelőtt azt állapíthatták meg, hogy az emberközi kapcsolatok köre kiszélesült, az egyes tájegységeket gazdasági síkon összekötő szálak erősebbre sodródtak. Ennek következményeként a világpiac erővonalainak átrendeződése is mind szélesebb körben vált érezhetővé. A fejlődési folyamatoknak akkor irányt szabó Európa peremvidékiességében megbúvó Erdély szintén bekapcsolódott a változások áramkörébe. A fejedelemtől ily módon nem csupán a már kialakult erdélyi viszonyok követelték meg az igazodást, hanem a világ gazdaság is, amely tevékenységének szintén medret kínált és irányt szabott.

¹⁰ Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig* [a továbbiakban: Borsos 1968]. Kocziány László kiad. Bukarest 1968. 201.

¹¹ L. Veress Endre: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. București 1929—1936. VI. 455. (Az 1601-es pozsonyi jelentésből tudjuk, hogy a hajdúk tömegével hajtották a zsákmányolt ökröket a külső magyarországi piacokra, potom áron vesztegetve azokat.)

¹² GDRum 196.

¹³ Összefoglalja: Mousnier, Roland: *Les XVII^e et XVIII^e siècles. Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient (1492—1715)*. = *Histoire générale des civilisations*. IV. Paris 1954. — Értékeli és az irodalmat is felsorolja Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban. 1600—1650* [a továbbiakban: Zimányi 1976]. Budapest 1976. L. a *Nemzetközi tájékozódás* című fejezet anyagát (11—53.).

¹⁴ Braudel, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. II. kiad. II. Paris 1966. — Ua.: *Histoire et Sciences Sociales: la Longue Durée*. Annales 1958. október—december. — Zimányi Vera — Prickler, Harald: *Konjunktúra és depresszió a XVI—XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján; kitekintés a XVIII. századra*. Agrártörténeti Szemle 16/1974. 1—2. sz. 79—201. — Chaunu, Pierre: *La civilisation de l'Europe classique*. Paris 1966. 21—32. (L. idézett magyar nyelvű kiadását is.)

Ismeretes, hogy a nagy földrajzi felfedezések, a világpiac megszületése nyomán a kereskedelem jelentősége megnövekedett. Hosszú távon azonban az is tapasztalhatóvá vált, hogy az országokat mind szorosabban egybekapcsoló erők nem azonos módon hatottak. Elsősorban az vált nyilvánvalóvá, hogy az árucere-forgalom központja a földközi-tengeri térségből az Atlantikumba tevődött át.¹⁵ Az ipari tevékenységet ösztönző jótékony hatásában ily módon Kelet-Európa kevésbé részesedhetett. Gazdasági erői általában nem áramolhattak a fejlődés fő sodrába. Ez azt is jelentette, hogy a társadalmi rendszerváltás feltételei itt rosszabbakká váltak, a nemzetközi munkamegosztásban pedig továbbra is feudális jellegű élelmiszer- és nyersanyag-termelő tájegységek kísérrelhették meg a részvételt.

A XVI. század ezt a keleti agrárius térséget ha csak a növénytermesztésben és állattartásban is, de kedvező konjunktúrával ajándékozta meg, részeltette tehát valamelyest az általános föllendülés eredményeiből. Az iparosodó, városokat fejlesztő nyugati országok kereslete ugyanis bővült, emelkedtek az árak, és az "árforradalom" kora itt-ott serkentőleg hatott a gabonát termesztő, szarvasmarhát tenyésztő néprétegek gazdálkodására. A XVI. század végére, a XVII. század első évtizedeire azonban éppen a gabonárak csökkenése, majd az állattárak kisebbedése jelzi a megtorpanást. Jóllehet kisebb emelkedési hullámok egy-egy területen még fel-felbukkannak, az áresés válik tartós irányzattá, és a gazdasági fejlődés leállása, a pangás lesz végül is meghatározó jellegűvé.

A felfelé ívelő fejlődésvonal megtörik tehát, s érzékelhetővé válik Erdélyben is az összeurópai hatósugarú változások kedvezőtlen volta. Bizonyítékaira rátalálhatunk a kort és viszonyait panaszosan emlegető írásokban vagy Zrínyi szavaiban, aki a XVII. századot egészében "gonosz"-nak titulálja. A századelő több gondolkodója, jelentősebb szerepvivője vagy sok egyszerűen élő levélírója kifejezi rossz közérzetét, szavakba önti elkeseredettségét, megvallja reménytelenségét.¹⁶

Az általános depresszió természetesen tájanként változó erősségű. A tipológiai vizsgálódásokból¹⁷ megállapítható, hogy kedvezőbb a helyzet nyugaton s ott is elsősorban Angliában, ahol a feltörekvő rétegek a termelőmód átalakításának nagy kísérletéhez is hozzáfoghatnak.¹⁸ Az új, tömegtermelésre és technikai újításokra áttérő ipar túlnő a céhes kereteken, és rálép piachódító, gyarmatfoglaló újtárra. Időleges válságtól nem mentes ugyan ez a gazdasági szerkezet sem, de ez a növekedés zavara. Annak minősíthető az, hogy például az ország mezőgazdasága nem tud lépést tartani a megnövekedett kereslettel, vagy még inkább az, hogy az állam, a társadalom — amíg nem győz a forradalom — nem tud szabadságjogokból eleget nyújtani a kötelezettségekből kibontakozni vágyakozóknak. A közép-európai, valamint a déli és az északi tájakon, vagy ahogyan típust jelző fogalommal emlegetni szokták: "az Elbán túli" részekben már sokkal rosszabb helyzetre találunk. Itt a gazdasági modell legfőbb jellemzője az, hogy a polgári jellegű kibontakozás útja eltorlaszolódik, a városiasodás stagnál, piacot alig kínál. A feudális viszonyok tartósodnak, a felső rétegek pedig megkísérlik a régi szerkezet intézményei, formái, alakulatai módosításával, de azok fenntartásával kiépíteni gazdasági bázisaikat. Hasonló, de még súlyosabb a helyzet Európa keletén. Itt a különben sem eléggé megerősödött polgársággal szemben a nemesség kap újra erőre. A földhöz jobban hozzákötött paraszti népnek pedig a robotoló létformával kell még évszázadokra eljegyződnie. A történelemtudományban az ún.

¹⁵ L. Pach Zsigmond Pál: *Európa a 16–17. században*. Történelmi Szemle [a továbbiakban: TSz] 1979. 2. sz. 321–322.

¹⁶ Az archaikus világ válságos voltáról szól Pierre Chaunu (*I.m.* 12.); idézetekkel szemlélteti, igazolja Benda Kálmán (*I.m.* 91.) s elemzi R. Várkonyi Ágnes is (*Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon*. Századok [a továbbiakban: Sz] 106 [1972]. 3. sz. 609–642).

¹⁷ Zimányi 1976. 80–83. — Makkai László: *La structure et la productivité de l'économie agraire de la Hongrie au milieu du XVII^e siècle*. = *Spoleczenstwo gospodarka kulture*. Studia ofiarowane Marianowi Malowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej. Warszawa 1974. 198–199.

¹⁸ Mureşan, Camil: *Imperiul britanic*. Bucureşti 1967. 5–7.

"második jobbágyság" kérdése körül kialakult sokszor ádáz vita is jelzi ennek a megtorpanásnak, a polgári úttól való elkanyarodásnak a súlyát, jelentőségét. A török elnyomás feudalizmust tartósító hatása mellett mind a nyugati, mind a közép-európai gazdasági áramlatok kedvezőtlenül hatottak a mi tájainkra, még nehezebbé téve a fejlődést.¹⁹

A depresszió, a regresszió, sőt a refeudalizálódás gyakorta szereplő helyzetértékelő, minősítő jelzők azoknak a historikusoknak az írásaiban, akik a századelő krónikásaiként a gazdasági viszonyokkal foglalkoznak. A szomszédos Moldva, Havasalföld viszonylatában például ugyancsak általánosítható vonás az, hogy a rendi szerkezet megszilárdul, a nemesi uralkodó osztály megerősödik.²⁰ Hasonló fejlődésvonal megfigyelhető sok más környező ország történetében. Példaképpen csak a lengyelországi mezőgazdasági és parasztságtörténeti irodalomra utalunk, amelyből megismerhető az erdélyihez hasonlatos regresszió, a termelés visszaesése, a kereskedelmi forgalom csökkenése, a városok, az iparúzóknak térvesztése, a robotra épült majorsági gazdálkodás előretörése és sok más jelenség, amely tanúsítja a hanyatlást.²¹

A XVII. század elején az egybecementező feudalizmus kereteiben amúgy is súlyos sorsot megért népeknek még el kell viselniük az életviszonyok "időnkénti" leromlását is, hiszen például 1620-ban általános ciklikus válság is megrázkódtatja az ellentmondásokkal teli, zaklatott életű Európát.²²

Ebben a társadalmi-gazdasági környezetben kell Bethlen Gábornak megpusztult fejedelemségét újjáépítenie. Olyan fejlődési szakaszban, amikor nem a Maros—Szamos—Küküllő—Olt völgyének útjai mentén, hanem a holland, francia, angol tengerpartok közelében nyílnak meg új kezdeményezések számára a kedvező lehetőségek. Gazdálkodásának elemzésekor — úgy véljük — mindenekelőtt azt nem szabad soha felednünk, hogy a termelőerőiben megfogyatkozott országocskában kedvezőtlen nemzetközi irányzatok sodrába jutottan kellett cselekednie. Valójában arra ítéltetett, hogy a haladás útján elakadó, a nyitás útjáról letérő, a régies kötöttségek által a zárt szerkezetet konzerváló szomszéd társadalmakkal egyetemben kísérelje meg átvészelni a "gonosz" időket.

Bethlen Gábor azonban sokkal többet tett ennél.

III. A gazdálkodás célja: Erdélyország

"Ítélj meg az úristen az én ügyemet is — írja Bethlen Gábor 1616-ban —, ha magamnak gyűjtök-e, vagy az ország békességének ótalmazásáért, megmaradásáért költöm el az ország jövedelmét. Soha senki azt el nem hiheti, mennyi gonddal, búsulással, éjszakai, nappali sok nyughatatlansággal, főtöréssel viszem én naponként véghez az országra való gondviselést, hanem csak az, aki szemeivel látja."²³ Ezeket a Rhédey Ferenchez intézett mondatokat a fejedelem gazdaságpolitikájának tisztázása, megítélése érdekében idéztük. E

¹⁹ L. általában Weber, Max: *Gazdaságtörténet*. Budapest 1979. 223—292.

²⁰ L. Mioc, D. — Chirică, H. — Ștefănescu, Șt.: *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIV^e au XVIII^e siècle*. Nouvelles études d'histoire II. București 1960. 221—252.

²¹ Malowist, M.: *Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*. = *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650)*. Budapest 1963. 11—26. — L. még Topolski, Jerzy: *La regression économique en Pologne du XVI^e au XVIII^e siècle*. Acta Polinae Historica 7/1962.

²² Chaunu: i.m. 13. — Malowist: i.m. 25. (Ő írja: "Polen erleidet vom Ende des 16. Jh. an einen wirtschaftlichen und sozialen Rückgang.") — Mousnier: i.m. 151.

²³ Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei* [a továbbiakban: BethlPolLev]. Budapest 1879. 78.

pár sorban — miként sok-sok más levélben megfogalmazott mondatában is — kifejeződik az *országra való gondviselés* minden gondolatát, cselekedetét átható szándéka. Az ország viszont más látószögéből szemlélve: állam; mégpedig új formát öltő, a rendekké szerveződő osztályoknál, rétegeknél mind gazdasági, mind katonai téren erősebbé váló fejedelem központosuló állama. Európa-szerte régi, a termelészervezet módosulásától meghatározott irányzat ez, a centralizált állam, amely most ölt testet,²⁴ és ebbe a folyamatba Bethlen kapcsolja be a legtudatosabban s legeredményesebben Erdélyországot.

A korai abszolutizmus feudális államának sok politikai vonatkozású funkciója szükségszerűen kapcsolódik a gazdasághoz. A termelő életet, az árucserét, de még a javak elosztását is befolyásolni szándékozó fejedelem tehát gazdálkodva is politizál. A Bethlen Gábor-i gazdasági "eszmék", elképzelések, cselekedetek rendszerint nem autonóm célkitűzések megvalósulásai, nem öntörvényűek, hanem politikai befolyásoltságúak, heteronóm gazdaságpolitikai jellegűek — az országra való gondviselés szándékából eredeztethetők.

Mindenekelőtt az ország létfeltételeinek biztosítása, Erdély "megmaradása" volt az, ami ezt a lényegeset meglátni és értékelni tudó embert tetteiben kormányozta. Ő mind a törököt, mind a németet országa ellenségének tekintette, következésképpen a két nagyhatalom egymással való semlegesítésére, a gazdaságépítéshez nélkülözhetetlen békesség megteremtésére törekedett. "A két gonosz között — írja 1621-ben Thurzó Imrének — azért leghasznosnak ítélném hazánk szabadságának meglétével az mindeneknél kedvesb szép békességet."²⁵ A törökkel való békességet azonban, mint ahogyan a székelyeknek írta: "nem fegyverrel való hadakozással", hanem elsősorban fizetéssel, ajándékozással kell megvásárolni.²⁶ Miután pedig a német, "ha rajtunk győzelmet venne ... teljességgel bennünket elfogyatni igyekeznék"²⁷ — velük szemben a harc elkerülhetetlen, s ez a küzdelem éppúgy, mint a török fegyvernagyvágás megvásárlása, igényelte a jól megalapozott gazdaságot, a bőséges anyagi erőforrásokat. "Bethlen Gábort magasztos célok hevitették — írja Nagy László —, de mint politikus és hadvezér jól tudta azt is, hogy a sikernek, »az istennek tetsző dicsőség« kivívásának elengedhetetlen előfeltétele a politikai tervek megvalósításához szükséges gazdasági fundamentum megteremtése."²⁸

Ahhoz, hogy a hazának "rút romladékait az előbbi állapotba visszaállítsák", ahhoz, hogy "a fenyegető félelmet" eltávoztassák, olyan teljesítőképeségűvé kellett tenni az erdélyi termelő életet, hogy biztos alapjává válhassék az elnyomatás vagy éppen végpusztulás ellen pénzzel és még több pénzt fogyasztó haddal egyképpen védekező kis állam költségvetésének.

Jóllehet a fejedelmi gazdaságpolitika igazi mozgatórugóit, állandó sarkalló tényezőit ezen a területen keressük, arról az értékrendről sem feledkezhetünk meg, amely őt a "közjó" szolgálatára kötelezte. Az uralkodónak, a nép első szolgájának — a kálvini eszmék sugallatára is hallgatva — gondoskodnia kellett alattvalói békéjéről és jólétéről, és

²⁴ Perre Chaunu írja: "Az állam nem a XVII. században született meg, de az egész »boldog« Európában ekkor ölti fel igazi alakját. Elfoglalja helyét a csúcson, és többet nem ismer el semmit maga fölött" (*i.m.* 18.). Vö. Mousnier: *i.m.* 244. — Bois, Guy: *A feudalizmus modelljének kérdéséhez*. TSz 1979. 2. sz. 198. — Az előzményekre l. Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár é.n. 18, 22, 26—40. — A rendek és a fejedelem viszonyára: Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. 1600—1650* [a továbbiakban: Trócsányi 1976]. Budapest 1976. 180—208.

²⁵ Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem levelezése* [a továbbiakban: BethLev]. Budapest 1886—1887. 178.

²⁶ BethLev 447. — Barabás Domokos: *Bethlen Gábor 1620-iki hadjárata és a székelyek*. Történelmi Társ [a továbbiakban: TTár] 1887. 195.

²⁷ BethLev 178.

²⁸ Nagy László: *Erdélyi "boszorkányperek" a politikai hatalom szolgálatában* [a továbbiakban: Nagy 1978]. Sz 112/1978. 6. sz. 1141.

kötelességei teljesítéséről isten előtt kellett számot adnia.²⁹ Egyik 1619-ben írott levelében vallja, hogy őneki az Úristen "noha nem nagy, de igen szép fejedelemséget adott volt, és azt négy esztendőknél elforgásában, noha igen sok fáradsággal, költséggel, hadakozással, de szép fundamentommal való békességgel" megerősítette; és hogy jóllehet senkiét el nem vette, kölcsön nem kért, "mégis minden gondviselésre" elérkezett, kész és képes volt.³⁰ Hű emberének is őszintén szól erről a felelősségtudatos közért végzett munkálkodásról: "hazánkról viseljünk szorgalmatosan gondot", mert "ha mindnyájan csak az magunk életének nyugodalmát keressük, úgy az hazánk vész el..."³¹ Medgyesen 1614-ben veti papírra azt a meggyőződését, hogy Isten előtt kell számadást tennie, s hogy őszintén kötelessége a "sok nyavalyák közt elpusztult szegény hazánknak és nemzetségünknek tiszta jóakarattal" szolgálni.³² A fejedelmet számadoltató lelkiismeretet nem féli Borsos Tamás sem úgy említeni néki, mint az őt magát és országát rettetető szorításukban tartó hatalmaknál is nagyobb súlyú tényezőt. Az alattvaló, a megmaradásban reménykedő közember ("az megmaradást szinte úgy szeretem én is, mint az, kinek sok kővéra vagyon") közli urával: "... Nagyságodnak ... három igen nagy difficultása vagyon. Első: ettől az Portától való fenyegető félelem; másik: az keresztyén császártól való félelem s az oda való obligatiója; harmadik: az ki ezeknél is nagyobb, az Nagyságod conscienciája."³³

Az ország szabadságát, függetlenségét óvó szándék, a békességen, a biztonságon munkáló akarat, a biztosított létben a nép bőségesebb ellátottságán, a köz javán nyugalmat nem ismerősen fáradó fejedelmi gondviselés — ezek a gazdaságpolitikát is alapvetően meghatározó jellemző vonások.

Akaratról, szándékról szólva ismét a feltételekhez kell visszatérnünk. Bethlen Gábor uralkodásának elemzői jórészt megegyeznek abban, hogy ő a központosított — a nemzeti — abszolutizmus etikus és haladó képviselője volt. Ugyanakkor azonban azt is számításba kell vennünk, hogy ennek a kormányzati formának — mint láttuk — éppen a gazdasági alapjai voltak igen megromlott állapotban és a kelet-európai lehetőségek sem voltak kedvezőek. Így módon nem volt könnyű olyan államháztartást szervezni, amely biztos anyagi fundamentuma lehet nemcsak a kül-, hanem a belpolitikai célok megvalósításának is. A belpolitikában első helyen a rendekkel való tusakodás állott. Ebben a küzdelemben már kezdetben Bethlen győzedelmeskedett, de fölényét tartósítania kellett. Ezért támadta a szabadság és függőség hosszú évszázadokon át kikristályosodott szerkezetét, hogy a helyi, igazgatási, foglalkozási, rendi szerves tömörülési tömbök zártságán rést nyitva azokat egy új, tágabb keretbe, a korábbi decentralizált struktúrával valaminő szorosabb kohéziójú "államkeretbe" fogja egybe.

A polgári fellazulás, a gazdasági liberalizmus felé haladó világ, az állami keretbeli más szintű, magasabb fokú kötöttségek növekedésével készíti elő a szabadságot. A feudális abszolutizmus természetes módon nem polgári rend. Tartósítója, meghosszabbítója — Kelet-Európában is — a földesúri-jobbágyi társadalomnak. Ott viszont, ahol a forradalmi váltásra még nincs lehetőség, ez a konzerválódás kedvez a gazdasági erők szélességben való kiterjeszkedésének, új, fejlettebb technikai eljárások gyökeret eresztéséhez és kínál kedvezőbb adottságokat a döntő változást előkészítő felhalmozáshoz. Bethlen Gábor — úgy hisszük — ennek a nehezen, de mégiscsak megvalósítható, valóban soron lévő feladatnak a

²⁹ Benda Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. Helikon 17/1971. 3—4. sz. 323. — Szekfü Gyula írja: "A lakosság jólétéért, megmaradásáért ő a felelős, a fejedelem..." (Bethlen Gábor. Budapest 1929 [a továbbiakban: Szekfü 1929]. — Tarnóc Márton: *Bethlen Gábor művelődéspolitikája*. Helikon 336. — Vö. Wittman Tamás: *L'ideologie de centralisation de la principauté de Transylvanie et ses rapports européens. = La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650)*. Budapest 1963. 431—437. — L. Arénilla: *Le calvinisme et le droit de résistance à l'État*. Annales 1967. 350.

³⁰ BethlPolLev 153.

³¹ Uo. 79.

³² BethlLev 9—10.

³³ Borsos 1968. 208.

megoldásán munkált. A nemességet az árutermelésre kell ösztökélnie és megkönnyítenie az árucseré-forgalomban való részvételét, meggátolva, hogy az anarchia útjára vezesse az országot. Kedvező konjunktúrát teremt a céhes kézművesnek, de versenyt is támaszt neki, és a közjó érdekében a városokat is sok vonatkozásban korlátozza. Állami terhek hálójába fogja a jobbágyságot, de segíti termelőereje fejlesztésében, társadalmi felemelkedésében. Csak jeleztünk néhány ellentmondó kormányzási tendenciát.³⁴ Ezek a jelenségek Közép-Európában is felszínre vetődnek, sajátossá talán csak az teszi őket, hogy másutt a feudális zártság falán a polgárság igyekszik rést ütni. Van, ahol a polgár az uralkodóval együtt. Erdélyben viszont teljesebben, önállóbban a fejedelem vállalkozik erre a szerepkörre.

Rést nyitni a privilégiumok falain, megbontani a hagyományos társadalomgazdasági egységek, alakulatok öngazgatását, zárt termelési szerkezetét, szerves életfeltételeit nem könnyű feladat. Még nehezebb a megostromolt bástyákból új várat — abszolutista központosított államot — kiépíteni; ott, ahol területileg sem homogén összetevő elemekkel kell a fejedelmi akaratnak megküzdenie. Mindenekelőtt Erdély maga is tündérkertszerű változatosságot mutató. Erdély és a Partium, valamint a magyarországi, felvidéki megyék gazdasági fejlettség szempontjából egymástól szintén igen-igen különbözőek. A módszerek sem lehettek tehát azonosak. Míg például a hét vármegye (az elnyert Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod, Abaúj) gazdaságilag volt sokkal magasabb szinten álló, városiasodottabb és iparosultabb, ott a központosítással szembefeszülő nemesi, rendi uralom (amely éppen a feudális nagybirtokon nyugodott) volt erőteljesebb.

Bethlen Gábor gazdaságpolitikája tehát sajátos jellegű. A korai nemzeti abszolutizmus feudális államának a megszilárdítását szolgálja, miközben ez az intézmény a központosított, a fejedelmi kézbe fogott irányítással a létfeltételeket hivatott a nép egésze számára biztosítani. Jelentőségét akkor mérhetjük fel igazán, ha arra gondolunk, mi történik azokban az országokban, ahol az állam a nagybirtokok halmaza vagy a nemesi, rendi anarchiába veszett főurak csatározásainak színtere ("mert az főrendektől indított háborúság az közösségnek romlása nélkül nem lehet..." — állapítja meg maga Bethlen is).³⁵ Nem irigylésre méltó azoknak a népeknek a sorsa, helyzete sem, amelyek olyan uralom alá jutottak, ahol a gazdaságpolitika idegen abszolutista centralizmus érdekeinek szolgálatában áll.³⁶ A fejedelmi gazdálkodás haladónak tekinthető és nagyra értékelhető azért is, mert ha nem is válhatik forradalmi átalakulások előkészítőjévé, a XV—XVI. századi felfutásra alapozva, annak maradványaiból új erőforrásokat nyitva, Erdélyt ismét a felvirágzás szakaszába juttatja mostoha világgazdasági feltételek közepette is. Az utókorbeli minősítés, amely a bethleni országlás gazdasági vetületét is érinti, kifejezi mindezt: "Erdély aranykorá"-nak nevezve az ő közzjóra törekedő gazdálkodását.

IV. Az államháztartás terhei

1. A békesség ára

Báthory Gábor országvesztő uralma végére a kicsiny Erdély államháztartása is teljesen csődbe jutott. Bethlennek mindenekelőtt a zilált pénzügyekben kellett rendet teremtenie, majd

³⁴ Angyal Dávid is úgy véli, hogy "...Bethlen sokfelé néző politikai módszerei szövevényében nem könnyű eligazodni. Bármily óvatosan különböztetünk is, tartanunk kell attól, hogy szétválasztjuk azt, ami együvé tartozik, vagy talán a kelletténél messzebb megyünk akár az egyik, akár a másik irányba" (*Adalékok Bethlen Gábor történetéhez*. II. közlemény. Sz. 64/1930. 1—3. sz. 467.)

³⁵ BethlLev 9.

³⁶ Husa, Václav: *Geschichte der Tschechoslowakei*. Praha 1963. 108—119. Kavka, František: *La Tchécoslovaquie Histoire lointaine et récente*. Prague 1963. 60—62.

tartós költségvetési egyensúly biztosításával építeni ki a központosítottabb hatalom szilárd bevételeken nyugvó államháztartási alapjait. Előre kell bocsátanunk, hogy ezt a feladatot a fejedelem, korában egyedülálló eredményességgel, sikerrel oldotta meg.³⁷

A kiadások, a fizetnivalók sorában első hely illette meg a békesség áraként, a feltételes szabadság béreként a töröknek juttatott adót és ajándékot. A Bethlen Gábornak adott athnameban a szultán egyebek között ígéri, vigyáz arra, hogy hadviselői "az erdélyi határ ellen ne exorbitáljanak; lakósit, szegénységit se csípjék, se harapják, se rabolják, se javokat ne gázolják; közüllök az elraboltattak, akik törökké nem lőttek, restituáltassanak..."³⁸ Majd azt követeli, hogy: "Eleitől fogva szokott adójokat a régi rend szerént az ő idejében esztendőként beadják..." a Portára, viszont "a régi quantitás felett Erdélytől adó ne exigáltassék..."³⁹

A portai adóteher csökkentése egyik fő gondja volt a fejedelemnek. Sikerült is elérnie azt, hogy az 1543-as esztendőbeli 10 000 aranyforintos szintre szállítsa azt le. Később, Rákóczi Zsigmond idejére már ismét 15 000 aranyra növekedett az adó összege, mint amennyi korábban volt, a Báthoryak idején. "Bethlen Gábor fejedelemségétől kezdve az adó megint csak 10 000 arany volt. A török ugyan 5000 arannyal emelni akarta — írja Bíró Vencel —, de Bethlen érdemeire, a török mellett történt fizetéseire (amelyek 300 000 aranyat is kitétek?) hivatkozott, s nem fizetett többet..."⁴⁰ Az adófizetést hosszú időn át prolongáló fejedelemnek különben mindig volt mire hivatkoznia. Az ő nevében érvelő Kamuthi Farkas 1618-ban Lipppa átadását és a moldvai hadjárat élelmi költségeihez való hozzájárulását emlegeti a Porta előtt valóban számottevő érdemként. A török vezető emberek jelzik is, hogy nem a fizetendő pénzmennyiség miatt tartják fontosnak az adófizetés elkezdését. 1618-ban és 1619-ben is lényegében ugyanazt hajtogatják: "Az urad adaja nélkül az hatalmas császár igen könnyen ellehetne...", de a fejedelem ellen intrikálókat le kell szerelniük.⁴¹ Jellemző az, hogy végül is ígéretet téve pontosan fizeti a járandóságát, megkísérelve természetesen, hogy időnként a hadfogadás költségeire hivatkozva az évi adó elengedését kiharcolja.⁴²

Gondot okozott azonban az, hogy Bethlentől a török csakis teljes értékű pénzt, aranyat igyekezett kicsikarni, míg a fejedelem szerette volna, ha kevésbé jó pénzben, esetleg ezüsttallérban, dukátban róhatja le tartozását. Az aranyra való átváltás a pénzürtékek különbözősége miatt kedvezőtlennek bizonyult, megkárosította az erdélyieket. Jóllehet a fejedelem joggal írhatta a portának, hogy tudakolja csak meg az Erdélybe bejáró török és

³⁷ L. Mráz Vera: *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája* [a továbbiakban: Mráz]. Sz 87/1953. 4. sz. 520—521, 525.

³⁸ ETA II. 340.

³⁹ Uo. 340—341.

⁴⁰ Bíró Vencel: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542—1690)* [a továbbiakban: Bíró 1917]. Kolozsvár 1917. 33, 67, 105. — Gindely Antal és Acsády Ignác: *Bethlen Gábor és udvara (1580—1629)* [a továbbiakban: Gindely—Acsády 1890]. Budapest 1890. 135. — Mráz 525. Ő írja: "1619-ben kerül sor az első török adó befizetésére, de akkor sem 15 000 aranyat fizetett, mint utódai, hanem uralkodása végéig csak 10 000-et." — Erdő IV. 122. (Kemény János: *Bethlen Gáborról*.)

⁴¹ Borsos 1968. 90—91, 294—295. — Georg Kraus: *Cronica Transilvaniei* [a továbbiakban: CronTr]. G. Duzinchievici és E. Reus-Mirza kiad. Bukarest 1965. 53. (L. Siebenbürgische Chronik des Stadtschreibers Georg Kraus. — *Fontes rerum Austriacarum* Scriptores III—IV. Wien 1862) — 1619-ben írja Toldalagi: "Az erdélyi adót is megvittük császárnak..." (Erdő IV. 50.)

⁴² 1629-ben Dónáth János Konstantinápolyból írja, hogy az adót "tudom, őfelsége az jó üdön beküldi" (BethlLev 401.). — BethlPolLev 19—20. — Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarországért* [a továbbiakban: Nagy 1969]. Budapest 1969. 83, 390.

görög kereskedőktől, hogy aranyat, ezüstöt látnak-e bőven az országban, végül is igyekezett az értékes pénzt, még a szászokkal vitázva is, de előteremteni.⁴³

"Ajándékot a portára nem keveset küldtem — írja végrendeletében a fejedelem —, amíg az ország adóját megengedték; de azt, hogy bekezdették küldeni [az adót], én is megkevesítettem [az ajándékokat], mind a császárt s mind a vezéréket, melyért némely vezér eleget is dörgölődött, de a régi szokás mellől nem akarván elmenni, az országot többel terhelni, szép szóval complácáltam őket, jóakarattal, jövődő szolgálattal. A consignációkból a követek megmutogathatják, melyik, mikor, mennyit vitt, és extraordinarié is sokszor miket vittenek; mert az extraordinarie küldött ajándékok sokszor meghaladták a szokás szerint való datumokat, amint az idő hozta magával."⁴⁴ Valóban, a török birodalom szerkezete és szellemisége megkövetelte a fizetett jóindulat biztosítását. A rendkívüli pénzsóvárság jellemzésére mondja el Toldalagi Mihály, hogy életében csak egyszer beszéltek vele előbb, mint pénzével.⁴⁵ Borsos Tamás megvallja, hogy azt vigyázza: "micsoda szekereket szeret a pasa", szép erdélyi háموkat igyekszik szerezni; mentegetőzve, de kéri a fejedelmet, hogy a brassai bírótól parancsoltasson számára "16 középszerű jó sajtot" és "vagy 20 öreg mézes pogácsát". A megvásárolt pártfogás béreként természetesen igen értékes kupákat, ládákat, ékszereket szintén adnak főembereknek a követek, és 1625-ben a budai basának is küld Bethlen 15 000 tallér értékű ezüstneműt: "hogy a maga pártjára vonja s erélyesebb készülődésre bírja".⁴⁶

Erdélynek bőkezű ajándékozóként a perzsákkal, a Habsburg-birodalommal és sok más országgal kell vetélkednie. A követek írják, hogy a perzsák 700 000 (!) forint értékű ajándékot szolgáltatnak be a szultánnak; máskor pedig csak az ajándékcipelő emberek számával tudják érzékelteni a kegyességvásárlás méreteit, elmondva, hogy azok 56-on vagy 121-en voltak.⁴⁷ Rimay Jánosnak 1621. április 19-én ír a fejedelem — igaz nehéz hadi helyzetben —, hogy meggondolással ígérjen, mert: "Annak meg kell lenni oztán, amit ígérünk, hogy ereditumunkat el ne vesszesszük és mostani jóakaróinkat ellenségeinkké ne csináljuk." Mégis az új fővezérnek ígérjen: "12 ló terhe pénzt, kihajának 4, Halil basának 1, Görcsi apánnak 8, Kapi agának 4, az hocsának 6, és azokon kívül is az kancelláriusnak — kinek immár meg is vagy on ígérve — s egyebeknek is in summa 50 lótereh pénzig... Ha pengig egyéb nem lehet benne, százezer rftig elmenjen kegyelmek az ígéletben..."⁴⁸ Ezt a hatalmas összeget szövetségeseivel egyetemben fizetné, de az sem kevés, amit egyedül kell vállalnia. Az 1630-ban budai török főemberekkel vitázó Borsos Tamásnak szemére vetik, hogy Bethlen keveset ajándékozott. "Igen kevés lőtt volna, ha csak ajándékba 30 lótereh pénzt küldött volna etc." Erre a vádra mondatja a követtel a fejedelem képviselőjében megszerzett öntudat azt, hogy "Harácsosa soha bizony Erdély Budának nem lészen, azt ne várják; ha kinek mit küldenek ajándékon, köszönje meg; hatalmas császár harácsosa is 10 lótereh pénz, s ugyanis nektek 30 lótereh pénzt küldnek. Az nagy hatalmas császárok is Erdélyben nem pénzt kerestek, hanem emberi barátságot, mert Erdély nem pénzes ország, hanem szablys ország."⁴⁹

⁴³ Biró Vencel: *Erdély XVI—XVII. századi kereskedelmének történetéhez.* = *Kelemen Lajos Emlékkönyv* [a továbbiakban: KLEkv]. Bukarest 1957. 76. — EOE VIII. 8. — L. Bethlennek a szesbeni tanácsshoz intézett sorait, hogy adót aranyban fizessenek (uo. 121.).

⁴⁴ Erdő IV. 132.

⁴⁵ Arday Pál: *Nagyercsei Tholdalagi Mihály élete és történeti szereplése.* Kolozsvár 1910. 55.

⁴⁶ Borsos 1968. 108, 169. — BethlPolLev 191. — Erdő IV. 53. — Gindely—Acsády 1890. 157.

⁴⁷ BethlPolLev 47, 183. — Borsos 1968. 108, 272. — Bethlen 1619-ben ír a 30—40 000 forintot kölcsönkérő Gaspar Gratiani moldvai uralkodóról, aki nem győzi már az ajándékozást: "eszibe veszi rövid nap, mely könnyő és gyönyörűséges az vajdaság állapotja" (EOE VII. 510.).

⁴⁸ ETA II. 398.

⁴⁹ Borsos 1968. 425.

Az évi adó és az annak többszörösét kitevő ajándék súlyos terhet rótt a kis fejedelemség népére, amihez még hozzászámítható a követküldés, követsejfélfogadás sok-sok kisebb-nagyobb költségtétele.⁵⁰ Egészében véve a legjobb megoldási formákat gonddal latolgató, a cselekvést okosan mérlegelő fejedelmeknek sikerült ezt a sok jó pénz felemészítő költségvetési tételt a lehetséges legalacsonyabb szintre leszorítania, egyebek mellett jó gondviselőjeként az adót fizető szegénységnek.

2. A katonaillesztés gondja

Bethlen Gáborról keringő adoma szerint ő a neki ajándékozott üvegedényt készakarva elejtette, majd ékes szablyával viszonzta a kedveskedést, mondván: ez nem törik. Szilágyi Sándor szerint így fejezte ki, hogy ő "karddal akarta biztosítani fejedelemségét, hogy ne zúzódjék szét, mint a velencei üveg".⁵¹ A "szablyás ország", a kardban bízó fejedelmével az élen, valójában gazdasági feltételeit meghaladó mértékben vált a harmincéves háború számottevő katonai tényezőjévé.

A fejedelem, aki a csatázás, a közvetlen fegyverforgató vitézi élet kedvéért szívesen lemondott volna arról, hogy magára vegye a katonaillesztés, élelmezés és a zsold előteremtésének gondját, talán éppen e szerepkörben volt helyettesíthetetlen és fölülmúlhatatlan. Testamentumában maga is megfogalmazza, hogy a hadakozáshoz elsősorban "pénz" kívántatik. Nos, ehhez a szükségletehhez kellett Erdély államháztartásának is igazodnia. Ugyanakkor Európához is, hiszen: "A béke — írja Pach — úgyszólván meteorológiai kivétel számba ment az abszolutizmus korszakának nemzetközi klímájában. Az abszolút állam gépezetét jórészt a csatatér számára alkották."⁵² A XVI. és a XVII. században megnő a tűzfegyverek jelentősége, felbomlik a hűbéri hadseregszervezés régi rendje, s a felfegyverzett zsoldos mind fontosabb elemévé válik az önálló és állandósuló állami katonai erőnek, s a hadi kiadásoknak ezért is kell az államháztartás központi gondjává válnia.

Bethlen Gábor az 1614. évi medgyesi országgyűlésen már megkísérli, hogy a régi tárház helyébe olyan közpénztárt létesítsen, amely biztosítani tudná a hadiköltségek fizetését is. A hadaillesztés rendjében azonban még számol — és okos előrelátással, mert a nemesség a "publicum aerarium" tervét elveti — a hagyományos katonaszolgáltatással is. A fő- és nemesemberek "felülése" mellett minden kaputól 1—1 gyalogot kíván "úgy, hogy ne tartozzék az paraszt ember maga állatni, hanem adassék három forint hópénz, és szolgáltatassék oda — mondják ki a rendek —, az hova nagyságod parancsolja, és fogadjanak gyalogot rajta."⁵³

A védelmi harcok (1613—1618) idején már kénytelen lovas és gyalogos szabad hajdúkat toborozni.⁵⁴ Jóllehet a császári tábor számára is igyekeznek ebből a rétegből zsoldost fogadni a hajdúvárosokból, "erősen mennek a jó fizetésre Bethlen mellé, aki a lovasnak öt forint, a gyalogosnak pedig három forint hópénzt fizet".⁵⁵ Az erdélyi hadak "elkészítésére gondot viselek" — írja 1616. január 19-én Rhédey Ferencnek, de kéri, hogy ő is "fogadjon" mintegy kétezer főnyi kopjást és gyalogost. Három nap múlva ismét katonaszegődötetésre biztatja, és tudósítja: "elegendő pénzt küldök". Váradi főkapitányával előzőleg már közölte,

⁵⁰ BethlPolLev 435—445. — Lásd a portai követ fogadásának csodálatos leírását.

⁵¹ BethlPolLev VI.

⁵² Pach: *i.m.* 308, 309.

⁵³ EOE VI. 415—416. — L. Várkonyi: *i.m.* 623—624. Miután nemesi kötelesség a hon védelme, Bethlen joggal korszerűsítette tervében az úri privilégiumok alapján olyanformán, hogy — részben vagy egészében — a kiváltságos rend viselje a hadsereg fenntartásának költségeit.

⁵⁴ BethlLev 47. — BethlPolLev 34.

⁵⁵ Nagy 1969. 14.

hogy jobbágyszám szerinti nagyságrendben hányadmagával kell az uraknak felkelniük, de a zsoldosszerzést is szorgalmazza, mondván: "hazámért nem hogy pénzemet, de életemet sem szánom elfogyatni".⁵⁶ Az 1616. év májusában minden rendnek táborba szállást parancsol, a székelyek szintén mustrára kötelezettek, az októberi országgyűlés is szabályozza a generális expedíció idején kötelező hadbaszállást, de a fizetett hadak ugyancsak szerepet játszanak.⁵⁷

A harmincéves háború küzdelmeiben 1619-től részt vállaló Bethlen zsoldosfogadásának mértékéről, a kifizetett összegekről még több adatunk van. Az erdélyi hadakat inkább védelmi célokra használhatta, s mivel fegyverzetük sem volt igen jó, s hosszú ideig se lehetett távoli harcatereken könnyen élelmezni őket, a fejedelem nem mondhatott le a harcban gyakorlott partiumi, magyarországi, végvidéki hadba állni kész vagy arra szabadságjogai ellenértékeként kötelezett hajdúkról.⁵⁸ A zsoldosfogadást azért is szorgalmaznia kellett, mert a magyarországi vármegyék, városok és az őt támogató főurak a vártnál jóval kisebb erővel siettek segítségére. A bihari és magyarországi hajdúság és végvári katonaság azonban zömmel hópénzt igényelt.

1619-ben hadra kelt "az ország színe", és mintegy 22—25 000 főnyire volt tehető a Habsburgok ellen induló seregek állománya. Újabb becslések szerint ebben a mezei seregben mintegy 15 000 hajdú szolgált, és a végváriakkal egyetemben az év végére 20 000 főt is meghaladta a számuk. Az 1620-as esztendőben szintén hasonló létszámmal vettek részt a küzdelemben. Csak Biharban ad Bethlen István 6000 forintot Déry Istvánnak zsoldosok fogadására, egyelőre fél hópénzt kínálva.⁵⁹

A hadjárat költségeit s főként a sokezernyi katona havonta fizetendő zsoldját rendkívül nehéz volt az erdélyi és a meghódított magyarországi részek jövedelmeiből előteremteni. Jellemző, hogy a fejedelem 1620. február 17-én Thurzó Szaniszlónak írott levelében a végbeli vitézlő rend fizetése felől úgy rendelkezik, hogy "két hópénzt pénzül, egyet posztóul adjon". (Annál is inkább, mert a posztó singjét félannyiért árulják Krakkóban, és ha onnan hozatja 4000-ért, 8000 forint tartozást elégíthet ki vele.)⁶⁰ Ebben az időszakban nagyon-nagyon sok levelet kell írnia, hiszen a hópénzt pontosan, időben katonái kezébe akarja adni. Büszke is arra, hogy sem az elődei, sem ellenfelei ezen a téren vele nem vetélkedhetnek. A "végbeli vitézlő rendnek fizetetlenségén bizony szívünk szerint búsulunk" — írja 1620. április 11-én Thurzó Szaniszlónak —, de fizetésükre a rendektől vár pénzt: "mert azt bizonyosan mondhatjuk, hogy mi az ország jövedelméből csak tíz pénzt sem költöttünk, hanem mind magunk pénzével éltünk és fizettük ez ideig és fizetünk is naponként az pénzen fogadott hadaknak".⁶¹ Április 25-én ismét panaszolja azt, hogy egyedül kell viselnie a terheket: "Tízezer emberrel én segítém meg az morvaiakat, és azolta minden hadakat én tartottam, Magyarország egy pénzt sem fizetett nekik, hanem mind én..."⁶² A hadfogadás gondjait Thurzó Imrével megosztva ismét az anyagiak miatt panaszol: "mert hadat, ha 20 ezer ember kellene is, találnánk, de nincsen mivel fizetni..."⁶³ A főurak áldozatvállalását joggal kevesellve — 1620. november 23-án — így korholja, fenyegeti őket: "De bizony nem jön több Bethlen Gábor segítségetekre, megégetvén kása a száját ... nem költi el érettetek ötször s hatszor való százezer forintját."⁶⁴ Túlzottnak a 6—700 000-es summa sem tűnik,

⁵⁶ BethlPolLev 33—34, 36, 60. — BethlLev 47.

⁵⁷ EOE VII. 311, 389, 391—392. — Nagy 1969. 99, 103.

⁵⁸ L. Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen 1969. — Szendrey István: *A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért*. Debrecen 1958.

⁵⁹ EOE VII. 546.

⁶⁰ BethlLev 92.

⁶¹ Uo. 103.

⁶² Uo. 114.

⁶³ BethlPolLev 204. (Ugyanott írja, hogy ő maga pénzével ismét 3000 lovaszt fogadott.)

⁶⁴ BethlLev 151—153. — Korábban Thurzó Imrének összegezi, hogy kapott tőle, a bányáktól, a pozsonyiaktól közel 70 000 forintot, ő viszont kilenc hónap alatt 300 000 forintot költött (BethlPolLev 205.).

hiszen 1621. március 20-án portai követeinek azt írja, hogy 17 ezer fizetett lovasa van, majd augusztus 17-én feleségének panaszolja: "minden pénzem szintén elfogy; holott ez két hét alatt 18 ezer lovasnak fizettem gyalog nélkül".⁶⁵ Ezernyi felfogadott embernek a zsoldja 70—75 ezer forintra rúgott tehát csak egy hónapban is, két év alatt pedig sokszorosán meghaladta az említett többszázezres összeget.

Jellemző, hogy Erdélyből kér gyalogok fogadására pénzt, mind több katonát hoz a kis országból, s 1621. márciusi levelében — a csehek fehérhegyi veresége után — írja, hogy négyezer "székely katonát" rendelt a Morvaország felőli szorosok védelmére.⁶⁶

Az 1623. évi nyár eleji országgyűlésen ezért is állítja vissza új módon a banderális rendszert. Miután a közpénztár-alapítás, a nemesség megadóztatása nem sikerült, a földesurak által fenntartott katonai rendet próbálja megteremteni. Indoklásként elmondja azt, hogy "mivel szükségnek idején csak az közönséges parasztság közül hirtelen előállított gyalognak igen kevés hasznát látjuk", ezért azután köteleznek minden jobbágytartót, hogy két portáról "egy-egy jó puskás, fegyveres gyalogot állasson". Valójában új darabont, a székelyekhez hasonló, de szabadnak nem minősíthető új rendet kíván megalkotni. Ezeket a jobbágy-darabontokat, a katona-parasztokat mentesíteni kell a robotoló mezei munkától, állandóan fegyver alatt kell állniuk és hadnagyaiknak gyakorlatoztatni kell őket.⁶⁷

Nem célunk a hadügy szervezeti rendjének elemzése, miután csupán az államháztartás pénzügyi vonatkozásai, a kiadás rovat megismerése érdekében kell mostan e kérdésekkel foglalkoznunk. Ez a szervezési kísérlet azonban azt tanúsítja, hogy a hadügyi terhek olyannyira megnövekedtek, hogy Bethlennek a zsoldosokra, az elsősorban "fejedelmi hadi népre" alapozott honvédelmi rendszert a megreformált régi móddal kellett ötvöznie. Az 1626-béli had például már jól tükrözi ezt az összetettséget. A 10 zászlónyi, mintegy kétezer főnyi udvari katonaság mellett felsorakozó 36 lovas és 16 gyalogos "seregben" van erdélyi, partiumi, magyarországi portánként kiállított megyei, széki, városi, váuradalmi keretbe szervezett katona; és közöttük található a körülbelül hatezer emberből álló "fizetett színhad" és sok szabadparaszti, főleg székely és hajdú katona.

"Bethlen, bárha az ő idejében is fennállott a nemes insurrectio, a portális katonaság és a székelyek hadiszolgáltatának intézménye — írja Gyalókey —, nagyobbára zsoldos hadsereggel vívta ki II. Ferdinánd ellen indított háborúit".⁶⁸ A zsoldos hadsereg Európá-szerte sok pénzt felemésztett, a bevételek java részét, nemegyszer háromnegyedét is a katonákra, igen gyakran idegen zsoldos fogadására költötték. Ezt a módszert Bethlen Gábor nem alkalmazhatta. Szekfü Gyula gyors számvetése szerint, ha a német zsoldosnak havonta nyolc forint hópénzt adna, akkor ötezer katona évente 480 000 forintjába kerülne, holott összes jövedelme ennyi.⁶⁹ A honi földről való zsoldos azonban már kevesebb bérért is szolgál. A lovasnak általában 4, a gyalognak 3 forint a hópénze. Így fizetnek a szász városok a felfogadott magyar gyalogosnak, a moldvai vajdának segítő székelyeknek, s mint 1624-ben Bethlen Gábor írja Béli Kelemennek: "enmagam is úgy fizetek én az magam udvarában nekik". A fejedelmi testőrségnél is 4 forint dukál, az új legénynek pedig annak is csak a fele. A hadnagy 16, a vicehadnagy 8 forintot kap, a főkapitány viszont már 200-at jussol. Van rá példa, hogy a felső-magyarországi hadak kapitányának 1625-ben szegődményével együtt egy negyedévre 1000 forintot utal ki a kassai kamara, a városi lovasság és helyőrség

⁶⁵ BethlLev 214. — ETA II. 389.

⁶⁶ Nagy 1969. 271.

⁶⁷ EOE VIII. 23, 125—126. — Biró 1917. 100. — Nagy 1969. 330—331. — L. már 1616-ban az országgyűlés ilyen vonatkozású végzéseit (EOE VII. 391—393.).

⁶⁸ Gyalókey Jenő: *Bethlen Gábor mint hadvezér*. Hadtörténelmi Közlemények 30/1929. 297—298.

⁶⁹ Szekfü 1929. 187. — František Kavka is lényegesnek tartja, hogy a cseheknek sem volt elegendő pénzük zsoldosfogadásra, a Habsburg-ház viszont támaszkodhatott a spanyol és vatikáni anyagi bázisokra is (*i.m.* 61.). — Vö. Gindely, A.: *Geschichte des dreissigjährigen Krieges*. I—II. Prága 1882. — Mauro, Frédéric: *L'expansion européenne (1600—1870)*. Paris 1964.

főkapitányának 1624-ben egy évre 1500 forintot, a mezei vicekapitány pedig 700 forintot kap személyi járandóságként.⁷⁰

Az idegen, főleg német zsoldosoknak már Básta korában megmondották a Székely Mózes által körülzárt Kolozsvárban: "Nyolc forintért bocsátottátok áruba és viszitek vásárra a bőrtöket, és vagy ti öltök le más, vagy titeket ölnek meg mások. Nektek mostohátok Erdély, nekünk szülőanyánk. Mi itt születünk, itt nevelkedünk, itt váltunk emberré, tehát istentelenség volna, ha magára hagynók."⁷¹ Bethlen sokra is értékelte a szülőhazabeli, az erdélyi, magyarföldi katonát, viszont nagyon nélkülözte a harcedzett, tapasztalt gyalogos hadat, és ezért szívesen fogadott szolgálatába — államháztartása erőforrásaihoz igazodva — német zsoldost. 1621-ben írja, hogy 17 ezer lovasa van, de gyalogja négyezernél nem sokkal több: "nem kaphatunk gyalogot". Ennek a ténynek a megállapítása után közli, hogy van már 900 német fizetett gyalogja, és a császár pártjáról hozzászegődni akaróknak ígért: lovasnak 8, gyalognak 5 rénes forintot. "Az slesiai gyalogokat [megszegődte] ...seregestől jöttek előmbé és megesküvének mind fejenként az mi hűségünkre" — írja. Számuk azonban nem volt nagy. Alvincre telepítésükkor 1200-ról tudnak a kortársak. Tüzérsége zömét német zsoldosok alkották. Udvarában kevés lengyel is szolgált, miközben elrendelte: gátolják meg a "vitélző nép" Lengyelországba menetelét.⁷²

Bethlen Gábor belső politikai elgondolásai miatt szükségesnek tartotta, hogy legyen a rendektől független fejedelmi magánhadereje, külpolitikai okokból — tágtíva a portától való függés kötelékeit — szintén ilyen erőre kívánt alapozni, hogy minél kevésbé kelljen mind a Habsburg-hatalommal, mind a nemességgel szemben török katonai erőre támaszkodnia. Ebben a törekvésében különösen fontos szerep jutott a váraknak, főként a végekbelieknek; következképpen az ezekben szolgáló őrség elégedettsége fő-fő gondjai közé tartozott. Igényen sok levelében foglalkozik "a vitélző rend fizetelenségével", intézkedik Jenő, Váradi katonái érdekében. Jóllehet dohog, hogy a császár 35—40 hópénzzel is adósa a várvédőknek, de azok "mégis nem kiáltanak annyit, mint a váradiak", sürgősen küld pénzt a maga tárházából. Sepsi Laczkó Máté jegyezte fel: 1617-ben fennáll annak a veszélye, hogy a magyarországi "végvárakból a drabantok mind kimennek, mert másfél esztendeje, hogy egy pénzt sem adtak nekik meg hópénzökben: magok keze munkájával és a falukon és városokon széljél való koldulásokkal táplálták magokat". Noha "közel a török szomszédság", a szemléni meggyeülés például kimondja, hogy: "vagy az országnak jövedelme s tartson abból [végvári fizetett népet] őfelsége a király".⁷³ Bethlen idején viszont a tokaji, kállói, ecsedi, szatmári, ónódi, szendrői helyőrségnek évi zsoldként 15 351 forintot fizet a kassai kamara. A kassai helyőrség pedig 1624-ben 20 980 forintot és 30 dénárt vesz fel.⁷⁴ Az erdélyi végvárak őrségének fizetése is mintegy százezer forintba becsülhető,⁷⁵ és így nem csodálható, hogy mind a békesség, mind a háborúság idején a hópénzes gyalogok, lovasok,

⁷⁰ Szilágyi Sándor: *Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodásának történetéhez 1620—1629 között*. TTár 1886. 5. — BethlLev 128. — EOE VII. 546, 558. — BethlPolLev 407. — Komáromy András: *Levéltári kutatások (Bethlen Gábor fejedelem első támadásának történetéhez)*. TTár 1899. 488—489. — Mráz 525. Kerekes György: *Bethlen Gábor Kassán. 1619—1629* [a továbbiakban: Kerekes 1943]. Kassa 1943. — Radvánszky Béla: *Udvartartás és számadáskönyvek. I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása* [a továbbiakban: Radvánszky 1888]. Budapest 1888. 211—214, 216.

⁷¹ Szamosközy István: *Erdély története* [a továbbiakban: Szamosközy 1977]. 2. kiad. Budapest 1977. 335.

⁷² ETA II. 389—390. — Szekfü 1929. 187. — Erdő IV (számuk "többültön többült; annak maradéka még az a regiment, amely Alvincen szokott vala quartirozni..."). 73. — CronTr 57. — BethlLev 334. — BethlPolLev 257, 275, 408. — Rugonfalvi Kiss István: *Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem* [a továbbiakban: Rugonfalvi 1923]. Debrecen 1923. 99. — Nagy 1969. 255.

⁷³ ETA III. 168—169.

⁷⁴ Kerekes 1943. 355.

⁷⁵ Nagy 1978. 1112.

várőrző drabantok, végvári vitézek fizetése a legjelentősebb részét emésztette fel az erdélyi fejedelemség bevételeinek.

3. A had felszerelése és eltartásának terhe

Az erdélyi katonaság java részének kötelessége volt fegyverrel és élelemmel harcba szállni. Az országgyűlés a fejedelem előterjesztése nyomán megszavazta, hány portánként kell "egy-egy jó puskás, fegyveres gyalogot" és "egy jó szerszámos lovast" kiállítani. A rendek megszavazták azt is, hogy mennyi katona után hány szekér élelmet, mennyi és hány havi zsoldot kell adni. 1621-ben a gyalog "fegyverrel és munkájával" köteles előállani, és a fejedelmi parancs még a száz lövésre való puskaport, valamint a "posztó köntöst" is előírja. Kolozsvár 1619-ben szintén ruhával, fegyverrel, lőszerez, háromhavi zsolddal ellátott száz gyalogost szerel fel. Tíz vagy húsz katona után egy élelmiszerez (lisztel is) jól megrakott hatókrös szekérnek kellett kiállania. 1620-ban Bethlen István úgy rendeli el, hogy napjában minden három lóra egy-egy véka zabot (helyette feleannyi búzát, árpát, rozsot vagy kölest), minden száz lóra egy-egy hétre négy-négy ökör vontatta 15 szekér szénát, 100 legényre egy hétre három tehénnek vagy disznónak a húsát kell az erdélyieknek előteremteni.⁷⁶

A székelyek ugyancsak maguk fegyverezték fel magukat. Természetesen a tehetősebb lófőknek régi előírások szerint lovat, sisakot, páncélt, dárdát kellett vásárolniok; a gyalogok szintén maguk szerezték be egyszerűbb harceszközeiket.⁷⁷ A hajdú lovasok, gyalogok is saját fegyverzettel szálltak harcba. Mind a banderális, mind a szabadkatona-rend és a fizetett legénység önmaga gondoskodott tehát felszereléséről, s a lustrákon a fejedelem — szigorú gondossággal, fáradságot nem ismerően — ellenőrizte hadi népét.⁷⁸

A hadra kelt sereg élelmezése azonban mindig komoly gondot okozott. Annál is inkább, mert Bethlen Gábor minden háborúskodáskor, hadi készülétkor kiadott rendtartásaiban, parancsaiban megkövetelte katonáitól, hogy a lakossággal szépen bánjanak, ki ne fosszák, javait ne prédálják. A megyesi országgyűlésen 1614-ben mondják ki, hogy seregbeli nemesember pap házára, majorjára ne szálljon "és a paraszt embertől is semmit pénz nélkül el ne vegyen". A Moldvába beűtő lengyelek elleni készülétkor, 1616. május 5-én szabályként fogalmazták meg, hogy "az szegénységet senki ne prédálja és semmi marhájátul, élésétul meg ne fossza, mert azt senkinek meg nem engedjük, hanem megbüntetjük inkább érte, valaki ez ellen cselekedik". Igaz, hogy a moldvai tatrosiaknak adott oltalomlevelében a fejedelem azt is kéri, hogy a nép "élésnek szerit tévén készen és bátorságosan várjon bennöknöt..." Ugyanígy "a keresztyénül élés" a parancs a "Morava vize" mentén 1620-ban, "fűnél egyebet semmit az szegénységen el ne vegyenek, hanem pénzeken éljenek...", vagy mint 1621-ben mondja: "sőt inkább, pénzeken élvén oltalommal lehessenek a szegénységnek".⁷⁹

Bethlen Gábor tudja, és meg is fogalmazza: "az mely had megéhezik, hogy kész megvert had az".⁸⁰ Nem elégszik meg tehát azzal, hogy a kegyetlen pusztító, rabló, nyugati

⁷⁶ EOE VII. 389, 553, 558. VIII. 125, 160, 502. — Jakab Elek: *Kolozsvár története. Oklevéltár.* II. 1619. aug. 14. — Nagy 1969. 330—331. — Mráz 526. — Biró 1917. 99—100.

⁷⁷ Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya.* Budapest 1927. 228—229. — Connert János: *A székelyek intézményei a legrégibb időkől az 1562-iki átalakulásig.* Kolozsvár 1901. 92—93.

⁷⁸ Erdő IV. 122.

⁷⁹ EOE VI. 420—421. VII. 331. — *Székely Oklevéltár* [a továbbiakban: SzOk]. Szabó Károly—Szádeczky Lajos—Barabás Samu kiad. I—VIII. Kolozsvár 1872—1934. VI. 51. — BethlLev 117, 128. — BethlPolLev 194. — Szilágyi Sándor: *Levelek és acták...* TTár 1886. 5. — Komáromy: *i.m.* 490. — L. még az 1616-os és 1629-es hadi rendtartásokat.

⁸⁰ BethPolLev 57.



zsoldos hadakkal ellentétés normákat szab meg harcosainak, hanem igyekszik minél hosszabb időn át a hazuról szállítottat tartalékolva, majd pedig ennek elfogyasztása után "kvártélyon" élelmezteni embereit. 1615-ben a 3000 forinttal adós kolozsváriaknak kell például tartozásuk fejében a hóstátba kvártélyozott katonákat élelmezni. Gyakran szállítja falura, városba vagy uradalom területére hadi népét, a vármegyékhez, városbírókhoz, földesurakhoz utasítást küldve, hogy fizetség fejében élelmezzék őket. Könnyebb a helyzet a jó termésű esztendőben, mint 1617-ben is; ezt az évet készletgyűjtésre is fel lehet használni. 1619-ben azonban már meg kell zaboláznia az erőszakoskodókat, mivel "az mely hadainkat quartirokban kirendeltük", a szolgáltatásokkal, éléssel, abrakkal meg nem elégedtek, és pénzt, bort is követeltek.⁸¹

A Bethlen Gábor vezetésével a harmincéves háború küzdelmeiben részt vevő hadaknak kemény fegyelmet kellett tartaniuk. A hadtápterületet azonban biztosítani kellett számukra, és ez bizony nem kis terhet rótt a lakosságra.⁸² Bethlen elszállásolós rendszere 1629-ben ki is váltotta a rendek elégtelenségét; az országgyűlés kimondotta, hogy "az quartirokban lévő felséged katonáinak hópénzekre kapuszám után öt-öt forintot [adnak] ... de ne kényszerítsék a jobbágyokat, hogy nekik élést hordjanak; amikor seregestől mennek, éljenek pénzen, ingyen gazdálkodást [fuvart] ne kívánjanak."⁸³

A hadsereg élelmezését tehát úgy igyekezett megoldani a fejedelem, hogy fizette, fizettette katonáit, sereglésekkor pedig az ellátás biztosításának a terhét a megszállt, meghódított föld népére is áthárította. Ismételten hangsúlyoznunk kell: törődéssel, felelősségerzettel "a szegénység" irányában is. Közvetlen pénzkiadásai tehát az élelmezésre nem voltak. A maga felhalmozott mezőgazdasági termékeiből azonban szívesen és bőven juttatott a várvédelmező és a csatába menő "vitélző rendek"-nek. 1616-ban váradi főkapitányát buzdítja élelemgyűjtésre; rendelkezik, hogy ezer cseber bort bevigyenek, és január 26-án, február 7-én szinte sürgetőleg közli: "ha kívántatik, én is két vagy háromszáz szekér élést küldök... s többet is küldhetek". A szászoktól 1621-ben hatvan vasas, erős kötözött, jó kasos és gyékénnyel borított, ernyős, nyolc ökör vontatta szekeret kér: "kiket [élelemmel] maga majorságiból rakat őfelsége meg".⁸⁴

Ritka szerencsés alkalmakkor pedig még az ellenfél táborából is szerez élelmet. 1623-ban, amikor például a győri katonaság már három nap óta egy falat kenyeret sem kap, Bethlen (Magyarországon hajókra rakott) 2170 mérő búzát és 1200 akó bort tud seregének zsákmányolni.⁸⁵

Kisebb összegeket emészt fel, de szintén egyike a hadfelszerelési költségtételeknek a posztó ára. A megmustrált katonáknak "jó köntösöknek" kell lenniök, s az udvari veres és kék darabontok, székelyek, a fekete ruhás szászok, a pázsitzöld színű jobbágy darabontok öltözkének gondja is nemegyszer a fejedelemre hárul. A brassaiaktól 1616-ban vár posztót a táborának. 1625-ben kisebb-nagyobb tételekben fajlandist, karasiát vásárol, szintén brassai és

⁸¹ BethlLev 34—35. — BethlPolLev 160—161.

⁸² A lovasnak 4, a gyalogosnak 3 forint hópénz jár. Kassa környékén 1620 májusában a vármegyének kellett fizetség ellenében ellátni őket. Az árak ekkor nem túl magasak: 1 köböl liszt 80, 1 bárány 40, a húsnak fontja 2, a sör itéje pedig 1 dénár (BethlLev 128.). A hadellátás rendjére, az élelmezéssel járó gondokra és a megszabott normákra l. BethlLev 55—59. — BethlPolLev 160—161. — EOE VIII. 502. — Visszaélésekre, prédálásra is sor kerül. Ezekre és Bethlen állásfoglalására l. Szekfü 1929. 119—122. — Lukinich Imre: *Bethlen Gábor és Pozsony városa 1619—1621*. Sz 1921. II. közl. 191—192. Az azonban, ahogy Bethlent céltalan zsákmányolónak láttatják egyes szerzők, mélységesen igaztalan (vö. Hantsch, Hugo: *Die Geschichte Österreichs*. I. Graz—Wien—Köln 1969. 355.).

⁸³ EOE VIII. 495. — L. Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története*. Budapest 1946. 468—469. — Az egyházi birtokra osztott katonaságra l. Szekfü 1929. 122.

⁸⁴ BethlPolLev 34—36. — EOE VII. 558—559.

⁸⁵ Takáts Sándor: *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle [a továbbiakban: MGSz] 5/1900. 262.

kolozsvári terméket. "Dancokából" (Gdanskból) való elszámolás szerint a fejedelem megbízottja ugyanabban az évben 507 vég olcsóbb kék, veres, fehér angliai karasiát szállít urának 12 548 forint értékben. Lengyel földről még máskor is érkezik katonaoöltözetnek való posztóféleség. Száz tizedesnek a ruhájára, majd 197 dolmányra pedig török területről hozat szép, színes gombokat.⁸⁶

A tímárok, vargák, csizmadiák szintén készítenek Kassán például 200, majd 300 "cipeltöst" a fejedelem német gyalogjainak, s a lőcsei tanácsot is sürgetik, hogy éjjel-nappal a "bizonyos számú csepeljűsöknek" az elkészítésén dolgozzanak, egyéb munkát elhagyjanak. A katonai és udvari kereslet különben nagyobb annál, mint amit a felvidéki városok ipara kielégíteni tudna. A hadfelszerelés érdekében ugyanakkor a nyergesek, kötélverők, kerékgyártók, kovácsok, de a feketefestők, szűcsök s még az óragyártók is keményen dolgoznak.⁸⁷

A legjelentősebb feladat azonban a tűzfegyverek biztosítása volt. A XV., majd különösképpen a XVI. században az ágyúnak és a puskának mindinkább megnövekszik a jelentősége. Bethlen Gábor testamentumában az áll, hogy "Lövő szerszámokat én szépeket, s akármely viadalra szerettem, arra nem kelletik költenetek; port is annyit szereztem a várakban, hogy mezőre is eleget vihetnek ki a szükség idején."⁸⁸ Thurzó Imrének pedig 1619 októberében írja, hogy "derék hadnak lövő szerszám nélkül járni nem jó, uram, én szintén Erdélből hoztam volt húszat el vélem".⁸⁹

Az iparpártoló jó gazda fejedelem tehát az ágyúgyártást sem hanyagolta el, legfeljebb az anyagiak hátráltatták itt is, vagy pedig a szakemberhiány miatt kényszerült külföldről is mind ágyút, mind pattantyúst hozatni. Ágyút Kassán bizonyosan öntetett. Ide küldetett 300 mázsa rezet ágyúöntéshez, s míg az öntőmesterek e feladatukat meg nem oldották, addig más számára nem is volt szabad dolgozniok.⁹⁰ Innen viszont Wenningh Tamást — tűzszerek mesterét, ágyú- és harangöntőt — Erdélybe küldték fejedelmi parancsra, hogy ott munkálkodjék. Erdélyben tehát ugyancsak öntöttek ágyút. Brassóban bizonyosan, hiszen 1616-ban szintén küldetett 12 mázsa rezet, hogy ott tarackot öntsének.⁹¹ Feljegyezték azt is, hogy a kolozsvári "Becskereki Demeter az ágyúöntő németeket Enyedig viszi". Itt fegyvergyártás mindenestre folyt, miután ugyanakkor — 1624. jún. 22-én — lakatosokat, cigányokat is Enyedre kell fuvaroznia Varga Péternek.⁹² Azokban a gyulafehérvári keltezésű levelekben, amelyekben Bethlen ágyúkról ír, nem esik szó az e városbéli ágyúgyártásról, holott I. Rákóczi György korában az itteni műhely már igen számottevő méretűvé növekedett. Jellemző az is, hogy a nyugati hadszíntéren zsákmányolt ágyúkkal 1621-ben a váradi bástyákat akarta "megékesíteni", de 1626-ban Mansfeld nyolc ágyúját Gyulafehérvárra vitette.⁹³ Jóllehet a fejedelmi hadiipar számottevő erőfeszítéseket tett, tűzérőre még sok pénz kellett volna áldoznia.

A "golyóbis" és a löpörgyártás szintén gyakori tárgya Bethlen levelezésének. A kassai és nagyváradi puskapormalmokhoz nyersanyagot, szerszámot rendel. (A legjobb szítát

⁸⁶ EOE VII. 57—58. — Radvánszky 1888. 107, 114—115, 128—129, 149—150.

⁸⁷ BethlLev 365. — Kerekes 1943. 260—261, 292.

⁸⁸ Erdő IV. 134. — Kemény János is úgy emlékezik rá, hogy "sok szép lövő szerszámokat öntetett..." (I.m. 122.)

⁸⁹ BethlPolLev 142. — 1616-ban Rhédeynek írja, hogy 12 lövő szerszámot visz (Uo. 531.). — Vö. Gyalókey: i.m. 302—303. — Gindely—Acsády 1890. 25, 258.

⁹⁰ Mráz 533.

⁹¹ Kerekes 1943. 262. — ETA I. 123.

⁹² Kolozsvár Levéltára [a továbbiakban: Kvlvt] a Kolozsvári Állami Levéltárban [a továbbiakban: KvÁlvt]. Számadáskönyvek Reg. 16. Fasc. XXI. 120. Az ezzel a jelzéssel idézett adatokat Kovács András engedte át közlésre. Ezúton is hálás köszönetet mondunk érte.

⁹³ Makkai László: *Műhely- és hutalettlarak a XVII. századi Rákóczi-uradalmakból*. TSz 1/1958. 447—452. — BethlPolLev 362—363. — CronTr 64.

például a kassai Hering Mátyás készíti számára.) Időnként pedig 10—50 mázsa puska-
szállítását rendeli el. Ugyanakkor a vasat, az ölmot, az önt is nagy mennyiségben mozgatja,
kéri és küldi. 1629-ben a hadiszertár részére adott 45 mázsa vasat számolja el a kassaiakkal;
Körmöcbányáról és Besztercebányáról 1621-ben 14 mázsa ölmot, 1 szekér ként, gyújtózsínort
és szurkot is küld egyebek mellett. Ugyanakkor ír a szepesi kamarának, hogy vásároljon ott
30 mázsa önt; de ha nem akarná adni, erővel is vegyék el tulajdonosától. Thurzó Szaniszlót
pedig korholja, mert kanócot, önt és egyéb muníciókat, amiket számára hozattak, "az
bányákról el nem küldé..."⁹⁴

Puskákra mind a gyalogoknak, mind a lovasoknak szüksége volt. Zsoldosai — min-
láttuk — jó fegyverrel, lőporral, golyóval felszerelve jelentek meg a lustrákon. A régebbi és
újabbán zsákmányoltak mellé pótlást a fejedelem is hozat. 1620. április 1-én írja Thurzó
Imrének, hogy "Valami három vagy négy ezer gyalognak való puszka felől is provideáljon,
szereznének és küldenének alá..." 1621 tavaszán pedig 3000 magyar forintot fizet gyalog
puskákért.⁹⁵ Lovasai részben puskások, részben kopjások voltak. Székely kopjásairól
többször is írnak. Ezt a fegyverfajtát Erdélyből is hozatja, de Kassán és Rimaszombaton is
készített, a szepesi kamarával pedig ezer lándzsát küldet maga után. Ugyancsak a
szepesieknek kell valamennyi elkészült "magyar sisak"-ot Szikszóba szállíttatniok. A lovasok
számára nyereg, lószerszám, láncos fék, sisak, páncél, fegyverderék, kopja, tör vagy pallos
szükségét írja elő a rendtartás. Mindaz, amit a fejedelem ezekből rendelt, vásárolt, drága
céhes kézművesipari termék volt, s szintén növelte a költségvetés hadikiadásait.⁹⁶

A hadfelszerelés a legváltozatosabb iparágakat foglalkoztatta. A katonáknak például
sátorra, szekérrészekre volt szükségük. Az ágyúk vontatásához csiga, a csigához pedig
erős, vastag kötél kellett a pattantyúsoknak. Jóllehet Nagydisznódon és másutt is készítettek
Erdélyben kaszát és sarlót, a bécsi udvari kamarának 1629-ben azt jelentik, hogy nagy
tömegben visznek Bécsből kaszát Magyarországra. A kassai, a lőcsei kereskedők például
4500 darabot, Bethlen Gábor megbízottjai pedig 1800-at szállítottak Pozsony felé. Valójában
még ezzel is az olcsóbb hadfelszerelést szolgálták, miután a Habsburg kamarai alkalmazottak
is tudták: vevőik igen értik, miként kell a kaszából kardot verni.⁹⁷

Végezetül utalnunk kell az egész hadfelszerelést egybefogó és kis részleteire bontottan
is tisztán látó fejedelmi szervező erőre mint gazdasági tényezőre. Pénzforrást fakasztani néha
a semmiből bizonyára nem volt könnyű. Hibátlanul és gyorsan mozgatni a hadhoz csatlakozó
mintegy 2000 szekérből álló (egyes számítások szerint 32 000 lépésnyire, azaz 24 kilométerre
elhúzódó) menetoszlopot szintén jó szervezőkészséget követelt. Különösen az ágyúk
vontatásához volt szükség sok lóra vagy ökrökre. Jellemző, ahogy Bethlen 1621 nyarán
zsörtölködik, sürget és "nevel" egyik Göncről keltezett levelében: "Palatics uram, azt tudod
te, hogy játék a hadakozás? 120 ökröt nem akarsz találtatni Szendrőig mi? nem tréfa ez,
ország-dolgában, megmaradásában járó dolog..."⁹⁸ S szemléletmódját is elárulja, azt a
látásmódot, amelyben az ország-dolga függvényében sorakozik fel minden kis dolog,
szükséglet, tény, cselekedet.

⁹⁴ Kerekes 1943. 76, 90, 262, 355—356. — Mráz 527, 533. — BethlLev 197. — BethlPolLev 531.

⁹⁵ BethlPolLev 190, 292.

⁹⁶ Mráz 532—533. — BethlPolLev 340. — EOE VII. 546. — A fegyverderék ára 1627-ben 6—10 forint,
egy sisaké 2 forint 20 pénz, szablya, pallos 3 ft és így tovább (EOE VIII. 458, 460.). — Vö. Kemény Lajos:
Kassai csehek árszabásai a XVII. századból. MGtSz 8/1901. 36.

⁹⁷ EOE VII. 558. — BethlPolLev 343. — Takáts Sándor: *Kaszabehozatal Bécsből 1629-ben*. MGtSz
6/1899. 287—288.

⁹⁸ BethlPolLev 339. — L. még BethlLev 349. — EOE VII. 558. — Gyalókey: *i.m.* 304. — Lupaş, Ion:
Documente istorice din silvanie 1599—1690 [a továbbiakban: Lupaş 1940]. I. Cluj 1940. 162—163.

4. A várak és az ország "megépítésének" költségei

Bethlen Gábor személyiségének sok-sok még ma is nyomozott, vitatott ellentmondásossága közül egyiket, a "harcos" és az "építkező" közötti feloldhatónak érezzük. A passzióval hadat vezérlő és a vitézlő rendekhez nem tartozókat várak, városok megépítésére mozgósító fejedelem azonos célt szolgál: az ország megmaradásán kíván munkálni. Várak stratégiai fontosságát, hadászati jelentőségét például igen jól tudja, és a vár megerősítésén azért is dolgozik oly szenvedélyesen. Rhédei Ferencnek írja: "Mi nekünk Váradon, ha lehetséges volna, nem külböb vigyázásunk lenne, mint magunk személyére." Később így biztatja a főkapitányt: "Őrizzük Váradot, mert úgy maradhat kegyelmed is szép keresett javaiban, s mi is Erdélyben."⁹⁹

Miközben építkeznek, az ország védelmének problémáin töpreng, hadra kelve pedig az építkezéshez szállnak vissza gondolatai. Kolozsvár bírja a címzettje annak a Moldvában keltezett levélnek, amelyben az olvasható: "parancsoljuk, hogy az mennyi kőműves haza jött, mentest küldjék alá [Fehérvárra]; amellet zárokat és a tízezer lécszeget..."¹⁰⁰

Az uralkodó elolvasta és jegyzetelte Szamosközy István munkáját. Annál a passzusnál, ahol a történetíró elmarasztalja az építkezésben rest várost, falakat nem emelő "korunkbeli fejedelmeket", Bethlen megjegyzi: "Invehitur in Principum Transilvaniae incuriam (támadja az erdélyi fejedelmek nemtörődömségét)."¹⁰¹ Nos, a krónikás kemény bírálata hatott-e rá, vagy nézeteik voltak hasonlatosak, nehéz ma eldönteni, az azonban bizonyos: ő nem akart azok nyomdokába lépni, akik: "minden bizonnyal örök időre gyalázatos és semmiféle bűnhődéssel jóvá nem tehető bűnt követtek el. Most ezekben a nyomorúságos időkben az ő tehetetlenségükért kell tiltóntúl is bűnhődnie az utókorunk, és csak a késő bánat tanulna meg végre, de alaposan, hogy milyen fontos lett volna az ország védelme szempontjából falak és városok építése."¹⁰²

Mint építkezőt az ország (tábori) gyülekezete is magasztalja. 1616-ban az a rendek egybehangzó véleménye, hogy: "több vagyon huszonöt esztendeinél is, hogy egy fejedelem is hazánknak erősségin ilyen hasznos épületeket nem cselekedett, mint önagsága ez harmincfél esztendő alatt. Aki nem hiszi, megláthatja Fejérvárat, Déván, Fogarasban, Szamosújvárat és Váradon."¹⁰³ A bethleni országlás építkező jellegét dicsérik egykori krónikások, lelkendező, büszkeséget sugárzó szavakat papírra vető kortársak. Szalárdi János például a fejedelemnek az építkezésben való "telhetetlenségéről" szól, s elmondja: "mind székes helyén Fehérvárott, Radnóton, Alvincen, Balázsfalván, Fogaras és Várad váraiban nagy friss fejedelmi pompás házakat építtetett vala; a végházaknak minden külső-belső szükséges épületjeket, fogyatkozásokat nagy szorgalmatossággal, dicséretesen igyekezhvén helybenállítani, megorvosolni, és oly fundálásokat, pompás épületeket indított volt — némelyek csak félig vagy annyira sem mehetvén végbe —, mint az alvinci, balázsfalvi, radnóti és váradi is, hogy azokhoz képest láttatnék mintegy halhatatlanságot ígérni önnön magának".¹⁰⁴

⁹⁹ BethlPolLev 13, 83.

¹⁰⁰ Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 14/a. Fasc. XVIII. 61. — Reg. 15/b. Fasc. XXI. 61.

¹⁰¹ Szamosközy 1977. 291. és a kiadó Sinkovics István 253. jegyzete.

¹⁰² Uo. 307—308. — Másutt így ír: "Fejedelmeink, nem átalom minden bűnnél kárhuzatosabb tunyaságotokat gyalázn. Békében nem építtetetek falakat, melyeket háborúban használhattatok, békében élvezhetetek volna. Mint az oktan állatok, az ellenség csapását nem kőfalakkal, inkább öntestetekkel akartátok felfogni..." (393.)

¹⁰³ EOE VII. 355.

¹⁰⁴ Szalárdi János *síralmas magyar krónikája* [a továbbiakban: Szalárdi 1980]. Szakály Ferenc kiad. Budapest 1980. 94. — L. még Erdő 68. — CronTr 45—46. — Háportoni Forró Pál ajánlása a *Quintus Curtiusnak* az *Nagy Sándornak*, *macedonok királyának viselgetet dolgairól íratott historid* (Debrecen 1619) c. általa fordított kötet elején. — A történetírók és művészettörténészek szintén majd mind sokra értékelik építő tevékenységét. L. pl.

A jövendőnek alapot lerakó, a megmaradásért és valóban a jó hírért-névért is munkáló fejedelem nem csupán maga építkezett, hanem arra biztatta, szorította városlakó polgárait is. A fehérvári "puszta házak" dolgában azt a rendelkezést hozatta az országgyűléssel, hogy egy év alatt a tulajdonosok megépítsék azokat, különben ha más valaki akarja felfogni a telket, a házépítéshez joga legyen. Kassán már csak negyvennapos határidőt szabott; igaz, a tanács hozzáfűzte az ő rendeletéhez: "de senkit sem erőltethetünk". Arra is törekedett, hogy Fehérvár rangos fejedelmi székhellyé növekedjék; 1627-ben arra ösztökölte a főurakat, a közigazgatási egységeket, hogy ott lakhelyet építsenek maguknak. A városteremtést pedig valóban újszerűen fogta fel. A polgári és hadi funkciók jobb ellátása érdekében ugyanis vaskohót és (lázás hadikészület idején) szárazmalmot csináltatott Váradon, "újkeresztyén" ácsmestereket kérve Illésházy Gáspártól.¹⁰⁵

Ehhez a munkálkodási körhöz a sokféle képzettségű munkaerő éppúgy kellett, mint az alapanyagoknak, a kézműipari, művészi termékeknek, alkotásoknak a sokasága. Bethlennek e lázas ritmusú, embert és anyagot mozgató tevékenységéhez pedig kellett a pénz. Mindenekelőtt az adófizetést és a közmunka-szolgáltatást vette igénybe. A medgyesi 1614. évi országgyűlés el is határozta — természetesen az ő ösztönzésére —, hogy minden kaputól egy-egy forintot és egy-egy embert, öttől pedig egy négyökrös szekeret ad Erdély (egy hónapi időtartamra) a fehérvári fejedelmi lakhelynek a megépítésére. A magyarországi megyéknek a végvárat, közöttük Váradot kell megerősíteniök. Az ottani korcsmajog bevételeit különben az év egyharmadában szintén a város építésére rendeli. A lugosi munkálatok miatt minden porta egy-egy forinttal fizet többet. A Bihar megyeiek kivéve, akik szintén Váradot építik.¹⁰⁶ Az országgyűlések napirendjén állandóan szerepel egy-egy dolgosnak 1—2, 5—6 vagy 10 kaputól 1—3 hétig várakhoz, városokhoz való rendelése. Közmunkára kötelező határozatok nyomán például Kraszna megyéből mintegy 200 gyalog mívésnek, Közép-Szolnokból, őket felváltva, 386 embernek kell dolgoznia 1618-ban a váradi bástya megépítésén. A kolozsváriak ugyanabban az esztendőben feljegyzik, hogy Fehérvárra küldtek "az gratuitis laborban" 14 szekeret (4—4 ökröset) "és azon kívül 60 számú gyalogot".¹⁰⁷ Az építkezés munkaerő-, anyag- és pénzszükségletét, a közösségek erőfeszítéseinek méreteit természetesen akkor foghatjuk fel a maga teljes nagyságában, ha tekintetbe vesszük azt, hogy fogadott napszámosok, kőművesek az egyes városok költségvetésének terhére szintén építik a kőfalakat, javítják a bástyákat, tornyokat.

A közszolgáltatás igénybevételének határt szab az a bethleni tisztánlátás, amivel fel tudja mérni, hogy "az ingyen gazdálkodás" a munkásembert más javakat termelő foglalatosságtól vonja el. Ezért szívesen fogad fel napszámosokat és fizet számukra jelentős összegeket magángazdasága, fejedelmi tárháza terhére. A váradi várároktisztítás, bástyaépítés, fundamentumásás 1618-ban száz napszámot köt le. A fejedelem viszont még száz fizetett szlovák dolgos felfogadását sürgeti. Majd azt írja: "csak mívés ember legyen, ha ezert találnak is napszámot, isten oda vivén mind meg kelletik fogadni." Hozzáfűzi: "viszek annyi pénzt ki", hogy három bástyát is megcsináltathatna vele "a jámbor", ti. az udvarbíró. A lőcsei tanácstól asztalosokat kér, ígérve: "valaminő pénzt kívánnak, olyat adatok nekik munkájokért..." Egy-egy jó hírre, névre szert tett kőművest, mint azt, aki Eperjes városában Dániel deáknak épített, s mellé téglavető mestert tizedmagával igyekszik meghívatni Kassára: "kiknek valamit mások adnának, bővebben fizetéseket megadatjuk..." Birtokai jövedelméből

Szekfü 1929. 203. — Balogh Jolán: *Vég-Várad vára*. Kolozsvár 1947. 19—29. — B. Nagy Margit: *Váarak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*. Bukarest 1973. 5—7. stb.

¹⁰⁵ EOE VII. 480. — Kerekes 1943. 191. — EOE VIII. 71—72, 369. — BethlPolLev IX. — Nagy 1969. 22—23.

¹⁰⁶ EOE VI. 414—415. VII. 252, 477. VIII. 235.

¹⁰⁷ EOE VII. 279, 280, 325, 388, 490. VIII. 95—96. — Trócsányi 1976. 56. — BethlPolLev 99. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 14/6. Fasc. XVIII. 137. — A tanács különben 1625 októberében két férfit "az kétszáz dolgos emberek felől Fejérvárra" küld (Reg. 16. Fasc. XXXV. 170.).

is sokat fordít ilyen célokra, és kőműveseket fogad fel Károlyi Zsuzsanna is, nem tartva drágának a 80 forintot száz öl kőfal felrakásáért. Fehérvári udvarában különféle évi bérre szegődött építőiparosai is voltak. A kassai Francisco Guitto katonai építkezési szakember "zsoldja" pedig havi 33 forint és 33 dénár volt, a 80 forintnyit érő konvenció mellett.¹⁰⁸

Jóllehet működési térségében zsoldost, fizetett katonának valót ő maga húszezret is találna, napszámot egy-egy város, tájegység alig tud produkálni. A napidíjért dolgozók sok helyütt szerepelnek ugyan a kiadások listáin, a rendtartásokban, Kolozsvár például mégis azt válaszolja a másfélszáz gyalog embert kérő fejedelemnek, hogy "napszámos szegény embert itt nem találhatni".¹⁰⁹

Idegenből is szegődtek és telepít építőiparban járatos vagy éppen sajátos képzettségű mesterembereket. Az abszolutizmus korának különben is jellemző vonása ez a munkaerő-átcsoportosítás. A protestáns szellemiség különösen alkalmassá is tett egyes népcsoportokból valókat az új, bethleni gazdasági éthosz elfogadására. "Az országba idegen országokból nagy költséggel — írja Szalárdi — mindenféle jó mesterembereket, tudós fundálókat, kőműveseket behozat vala."¹¹⁰ Különösképpen a váradi építkezésnél figyelhető meg az említett erdélyiek és más tájakról, államokból valók együttes munkálkodása.¹¹¹

Németek lakta országokból, olasz földről, lengyel területekről érkeznek nagyobb számban Erdélybe kőművesek, asztalosok, ácsok, lakatosok, kőfaragók, de építést tervező, díszítést végző neves mesterek is. Német kőművesek, asztalosok, képmírók, sziléziai német mesterek 1622-ben, 1624-ben gyakran szerepelnek a kolozsváriak számadáskönyveiben, hiszen Tordáig, Nyeddig vagy távolabbra gyakran kell szekeret adni alájuk. 1633. október 2-án jegyzik fel: "Jövének no. 8 kőszegő németek, Déváról Váraddá küldvén urunk őket"; majd 7-én: "Három német kőszegő mestert küldvén urunk Kalotaszegben alabástrom kőszegni az váradi házhoz..." Átszekerező bécsi "insellereknek" is kell vacsorát adniok, de érkeznek a császárvárosából 1624-ben többen kőművesek, asztalosok, akiknek sok tallér foglalót, napidíjat fizetnek. 1625-ben Bécsből jötként 10 kőműves, 7 lakatos, 4 asztalos, 1 képmíró és 1 mennyezetcsináló szerepel a költségjegyzékben.¹¹² Az olasz építőmesterek szintén igen-igen nagyrabecsültek Bethlen udvarában. Az igen tehetséges tervező Giacomo Resti neve például 1615-től gyakran szerepel forrásainkban. Ő Fehérváron, Alvincen, majd Váradon dolgozik.¹¹³ 1618-ban pedig két felhatalmazottja Gdansk városában kíséri meg ottani mesteremberek és művészek Erdélybe telepítését; 1624-ben pedig kolozsváriak viszik "a lengyel kőműveseket" Hunyadig, majd Váradig.¹¹⁴

Jóllehet sok törődéssel járó, tömentelen anyagi ráfordítást igénylő, Bethlen Gábor mégsem mond le azokról a fejlettebb, magasabb szintű termelő eljárásokról, amiket az idegen kőművesek képviselnek. Megfizeti, be is telepíti őket, de egyik levelében tanácsként azt írja: "az haza fiaiat [a vajda] ne idegenítse magától, az idegenekért ne vesse meg őket..."¹¹⁵

A fejedelmi gazdálkodás jellemzője — s ezt kiválóan tanúsítják az építkezései — nagyszámú munkás és sok anyag mozgatása. A feudalizmust a növényihez hasonlatos

¹⁰⁸ BethlPolLev 95–96. — BethlLev 248, 318. — *Bethlen Gábornak és nejének Károlyi Zsuzsannának levelezése*. Közli Szabó Károly. TTár 1879. 2. f. 201. — Kerekes 1943. 185, 355.

¹⁰⁹ EOE VIII. 372. (1627. ápr. 9.)

¹¹⁰ Szalárdi 1980. 125. — L. CronTr 45–46. — GDRum 202.

¹¹¹ L. részletesebben: Balogh: *i.m.* 19–29. — Kovács András — Ţoca, Mircea: *Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez*. = *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Bukarest 1979. 110–111.

¹¹² CronTr 45. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 15/b. Fasc. XXI. 20. — Kovács András — Ţoca, Mircea: *i.m.* 111. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 15/a. Fasc. XI. 13–14. — Radvánszky 1888. 82, 109.

¹¹³ Kovács, Andrei — Ţoca, Mircea: *Arhitecţi italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai [a továbbiakban: StBB]. Series Historia. Cluj 18/1973. 26–27.

¹¹⁴ Mráz 533–534. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 16. Fasc. XXI. 141. — Jellemző azonban az, hogy már 1571-ben Lengyelországba akarnak küldeni toásókért és kőművesekért (EOE II. 376.).

¹¹⁵ BethlPolLev 406.

életrenddel, az emberek legyökerezettségével is lehet jellemezni. A kor dokumentumait olvasónak az az érzése, hogy Bethlen idejében viszont mozgásba lendült egész Erdély. Nemcsak a diplomáciai feladatokkal megbízottak jönnek-mennek, orvosok, diákok, muzsikások, tanárok utaznak, egy-egy csoport betelepülőt költöztetnek, hanem a munkaerőt is állandóan szekerestetik, szállítják mindenhol azokba a gócokba, ahol éppen gyors és erőteljes fejlődési ütemet kíván diktálni a fejedelmi akarat. A váradi "építőtelep"-en dolgozik a tágn vett környékbeli nép, az udvar külföldről szerződtetett sok szakembere s a fejedelemség minden sarkából idegyűjtött mesterember. Téglavetőt küld ide Fehérvár, Beszterce, Brassó, Szeben. Kőművest, ötvenet, már Bethlen visz 1618-ban magával, de találni itt kolozsvárit, medgyesit, alvincit, udvarbélit. de még eperjesieket, lőcseieket is. A kőfaragás művészei "németek", felvidékiek, az ácsok közül sokan szászok (brassai, segesvári, medgyesi), de van közöttük bőven kolozsvári és udvarhelyszéki is. Újkeresztény alvinci asztalos s más szakmájú, másként szegődtetett és máshonnan való mester, képmíró, tölcseíres, stukkátor: és mind-mind Váradot építi.¹¹⁶ Kassán viszont a lőcseiek, bártfaiak mellett szebeni kőművesek is építenek, restaurálnak.¹¹⁷ A fehérvári építkezéseknél felhasznált mesterek sokféleségéről és különböző tájakról való érkezésükről a kolozsváriakat is terhelő fuvarfeljegyzések árulkodnak. Az óragyártó, toronygomb-aranyozó, ötvös, kannagyártó, fazekas, képmíró is társul itt az említett építkezési alapfoglalkozásbeliekhez. Ugyanakkor dolgozókat fogadó végállomásként Fehérvár mellé sorakozik Torda, Enyed, Marosújvár, Dés, Zilah, Kisfalud, de ácsokat visznek 1621-ben Husztra (Bethlen István birtokára is); 1624-ben a brassai Kőműves Jánost hatodmagával küldi Bethlen az enyedi kőbányába; "Urunktól" érkeznek 1624-ben "onnan felyül", felvidékről asztalos- és képmíromesterek, majd Kassáról öten, a nagybányai főácmester pedig Fehérvárra siet; s úgy tűnik, hogy 1626. július 26-án kőműves nélkül marad Kolozsvár, hiszen úgy szól a rendelet, hogy "az kőművesek indifferenter valamennyien Kolozsvárat volnának, Fehérvárra mennének". Valami kevesen mégis maradhattak, hiszen július 31-én azt jegyzik fel, hogy "az itthon megmaradott kőműveseket viszi[k]... 4 ökrön Tordáig".¹¹⁸

A mesterembereket különben gyakran szerszámostól, családostól kellett a munkahelyre juttatni. S az iparosok nem is mindig mentek jószántukból. A kolozsvári bírónak például akkor is kell képmírot küldenie, "ha szinte fogadott míve volna is". 1618 őszén Bred Márton, Vég Lőrinc kőművesek hazaszöknek Váradról, de vissza is kell menniök; s ugyanígy járnak más kőművesek, ácsok 1623, 1624, 1626, 1629 nyarán vagy őszén. Székelyföldről is visz Farkas Ferenc vicekapitány "két szekeren ács embereket urunk számára Váradra, nemes székelyeket, akaratjuk ellen, kötözve némelyeket". Előzőleg pedig, 1620 februárjában Hunyadról Kolozsvárra 23 lóval, 2 szekérrel (?) 27 "német mies embereket feleségestől, mindenestől" hoznak, akik "fogva vannak".¹¹⁹ A kedvező építési konjunktúrát kihasználni akaró mesterekkel vagy az ő célrendszerébe beállni nem akarókkal szemben valóban igen kemény magatartást tanúsít, de vigyázó törődésére is van példa. 1624-ben lőcsei Keőműves Márton dolgát intézi, keményen megparancsolva: nehogy otthonába bekvártélyozzanak valakit, amíg az Váradon a fejedelem házat építi.¹²⁰

Végezetül az építkezési anyagok kitermeléséről, megvásárlásáról, munkahelyre szállításáról kell szólnunk, hiszen ez a kiadási tétel sem jelentéktelen. Annál is inkább, mert az anyagmozgatóknak nagy távolságokat kellett rossz utakon legyőzniök.

¹¹⁶ Balogh: i.m. 26–28. — Kovács—Tóca: *Adalékok...* 110–111. — Kerekes 1943. 193. — BethlPolLev 96. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 16. Fasc. XXI. 24.

¹¹⁷ Kerekes 1943. 193. — BethlLev 286.

¹¹⁸ Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 13/b. Fasc. VIII. — Reg. 17/b. Fasc. 133.

¹¹⁹ BethlLev 79. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 15/a. Fasc. XXI. 7. Reg. 16. Fasc. XIX. 153., Fasc. XXI. 24. — Reg. 17/b. Fasc. VIII. 144. — Kovács—Tóca: *Adalékok...* 111. — Haáz Ferenc: *Udvarhelyszéki famesztárségek*. Kolozsvár 1942. 65.

¹²⁰ BethlLev 284–285.

A fűrészáru például a fő termelőközpontból, a Székelyföldről jutott el az ország minden részébe. Jellemző módon egy ízben Bethlen Munkácsról intézkedik, hogy Gyergyóból Vásárhelyre, Csíkból Udvarhelyre, Háromszékről Kőhalomba, Szebenbe és Fehérvárra szállítsák a fűrészeszkát. A kijelölt gyűjtőpontokból vitték azután tovább az árut; így például 40 szekérnyit "Várad épületére kellett szállítani", máskor pedig Tasnádra vagy más építkező helységbe jutott el "ezrével" a faanyag.¹²¹ A szállítás költséges voltára jellemző, hogy 1627-ben az oláhfalvi deszkának százát helyben 2 forint 50 pénzre limitálták, Udvarhelyen pedig már 3 forintot kérhettek érte, s így nőtt forintjával az ára Segesvárig, Medgyesig, Fehérvárig (és Enyedig), úgyhogy Kolozsváron már 7 forintot adtak érte. Az orbai-széki deszka Fogarasig eljutva 3-ról 5 forintra, a gyergyói Régenen át Vásárhelyig vive szintén ilyen arányban drágult meg.¹²² Az államháztartást nem terhelte minden esetben a fuvarbér, hiszen gyakran közmunkára kirendelt szekerek vitték a fejedelem számára az építőanyagot. Az igazgatási intézmények azonban felszámolták a "vecturázási" költségeket, és ezeket az összegeket levonták a közteherként kiszabott fizetnivalóikból. A sok úttól elcsigázott szekerek panasza azonban az országgyűlésig is elhangzott, s például 1627. április 9-én a kolozsvári tanács jelentette, hogy elvittek ugyan 400 szál deszkát Tasnádra, a többi 400-at "az szegény ember el nem viheti, az marhája oly hitván, hogy az úton eldől, hanem Isten füvet adván elvitetjük..."¹²³

A faáru pénzköltségét igyekezett is a fejedelem csökkenteni; Kis- és Nagyláhfalu régebbi kiváltságait 1614-ben például azzal a feltétellel erősítette meg, hogy ezeknek az udvarhelyszéki falvoknak a lakói kötelesek ezer szál deszkát Kőhalomba szállítva átadni évi adóként. Ezt a kötelezettséget 1618-ban kétszeresére növelte, s átadási helyként Fehérvárt jelölte ki. Arra szintén rábírta őket, hogy egy fűrészt építsenek, s ahhoz évente száz fatönköt vigyenek. Zetelaka szintén privilegizált helységgé vált 1622-ben, de ennek Fehérvárra fuvarozott százezer zsendely volt az ára.¹²⁴

A fejedelem téglá- és a faragottkő-szükségletét részben helybeli munkáltatással, vásárlással, részben távolabbi vidékekről való szállítással fedezte. Kassán a helybeli városi téglaszín egész készletét magának vindikálta, a tanács azonban nem engedett oly könnyen. A faragott építő-, ablak-, párkány-, tűzhelyköveket Kalotaszegen szintén termelik, és így kolozsvári fuvarosok sokszor szállítják Fehérvárra, Várad felé, de máshová is. 1616 májusában 11 (többségében nyolcökrös) szekér vizs faragott köveket Kisfaludra, júliusban ismét nyolc szekér követi őket, s vizsnek decemberben ablakköveket is. Az 1622-es esztendőben kolozsvári feljegyzések szerint száznál több szekér faragott követ vecturáznak Váradra. (1623-ban Győrővásárhelyen, Kapuson szegnek alabástromkővet idegenből jött mesterek a fejedelem építőinek.)¹²⁵ A mészégetést még külön limitálják is, megszabva a verem pontos méreteit, olcsóbbra értékelve a székelyföldit, "mivel ott mind ember, s mind fa, mind élés bővebb".¹²⁶ A téglá, a kő, a mész mellett fém alapanyagú építkezési árut is sokat kell a fejedelemnek vásárolnia. 1627-ben a kolozsvári tanács gondja 20 ezer héjazó és 10 ezer lécszeg előállítására. Hasonló mennyiségben kell zsendelyszegetet is Fehérvárra küldeniök. Váradra pedig még mecenzéfiek is szállítanak zsendelyszegetet. A vas, a réz, az ón biztosítása ugyancsak állandó gondja Bethlen Gábornak, és 1622 júniusában egymást követő

¹²¹ Uo. 228, 243. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 14/b. Fasc. XVIII. 41. — Reg. 16. Fasc. XXXIV.

271. — EOE VIII. 373.

¹²² EOE VIII. 405.

¹²³ Uo. 373.

¹²⁴ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I. Pest 1868. 72, 65.

¹²⁵ Kerekes 1943. 185—195. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 16. Fasc. XVIII. 42. — BethlPolLev 94.

¹²⁶ EOE VIII. 298.

két napon írják be a kolozsváriak számadásaikba: "Hozának Urunk ő Felsége számára 22 szekér ónot, rezet, üveget, acélt..."¹²⁷

Költségvetésében ezek az építőanyag-vásárlások valamilyen fejedelmi országos (vagy ritkábban éppen magán) jövedelmi forrásból egyenlítődnék ki. "Urunk őnagysága parancsolatjára — olvashatjuk kolozsvári feljegyzésben — bíró uram vásároltatott velem valami festék szerszámokat, melyet őnagysága az harmincadra deputált."¹²⁸

5. "Módosság" az udvartartásban, az életvitelben, a művelődésben

A Bethlen Gábor udvarában: "Vala pedig ily rendtartás is — írja Kemény János —: hogy néhány főemberek s urak gyermekiből álló inasit maga lovain merő páncélosan, azon feljül páncélszorító veres virágos zubbón, avagy szorító mentécske könyökbe vak, szkófiummal varrott bársonyos tegzesen, szkófiummal varrott, nuszttal prémezett bársony sivegesen jártatta; mert igen csinos és királyi pompás módos magaviseelő fejedelem levén, ahhoz képest udvart is csinost tart vala."¹²⁹ (Kiemelés tőlem — I.I.) Mind a véle egy korban élők, mind az udvartartását, életvitelét, művelődéspolitikáját elemző historikusok csodálattal írnak napról napra díszesedő, mind fénylőbb, pompázatosabb környezetéről, és a rártartí különbeli herceg örömteli csodálkozással észleli azt, hogy a peremvidéki kis föld urának pozsonyi udvarában "rien de barbare".

A fejedelmi udvartartást valóban késő reneszánsz fény és keleties csillogás ragyogta be. A külsőségeknek mind a bel-, mind a külpolitikában szerepet szánó, a tárgyak szépségét értékelni, élvezni tudó, a szintes bőségben, módosságban örömet lelő, a teaurizálás szükségességét tudó fejedelem szívesen költött nemcsak a várat-várost-székhelyet létesítő, biztosító falakra, hanem az épületek belső kiképzésére, díszítésére, a műkincsekre is. "A fényűzést nem öncélként alakította ki maga körül, hanem azért, hogy uralkodásának méltó keretet biztosítson — írja róla a művelődéstörténész —, mind az országhatáron belül, mind azon kívül elismertesse országlása és személye tekintélyét. Közrejátszhatott pompakedvelésében az is, hogy bár jónevű birtokos családból származott, ő földtelen árvaként eléggé lentről indult, s így még nagyobb szükségét érezhette a fejedelmi méltóság számára egyébként is kijáró jogos fényűzésnek."¹³⁰ Végül a vásárlások magyarázó okai között szerepelhet még egy uralmi-lélektani is, az nevezetesen, hogy Bethlen Gábor tudatosan kívánta felcsigázní, nagyra növesztetni, pezsgésbe hozni az értékszerző, a szép holmikban, eszközökben örömet kereső életkedvet, a maga példájával ösztönözve a fényűzésre Erdély tehetősebbjeit.

A fejedelem 1615—1625 közötti vásárlásainak végösszege 353 534 forint 38 dénár, 3939 1/4 arany és 77 409 tallér. Jóllehet a végső summát (1615 és 1626 között) csupán 277 000 forintra, 13 000 tallérra és 4000-nél több aranyra értékelik, talán nem tévedünk, ha a fejedelmi vásárlásokat ebben a tágan vett évtizedben egy-egy és fél évi jövedelmet felemészítőnek mondjuk. Mindenképpen hatalmas összegről van szó, amely elsősorban

¹²⁷ Uo. 373. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 15/b. Fasc. XXI. 52, 97. — Szilágyi Sándor: *Levelek és okiratok Bethlen Gábor utolsó évei történetéhez (1627—1629)*. I. közl. TTár 1887. 1—52. Lőcséről, Eperjesről Kassára küldet ónt, rezet, festéket.

¹²⁸ Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 13/A. Fasc. XIX. 59.

¹²⁹ Erdő IV. 74.

¹³⁰ Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* [a továbbiakban: Tarnóc 1978]. Budapest 1978. 21. — A magyar királyság igényléséhez, Erdély európai szerepéhez Kerekes György szerint sem illetett volna "egy vidéki udvarház igénytelen, szegényes, fősvény, zsugori szürkesége" (*i.m.* 206.).

külföldre vándorol, hiszen csak Velence 42 700, Konstantinápoly 25 152, Gdansk 13 000 forinttal szerepel a vásárlási jegyzékekben.¹³¹

Jellemző módon a fejedelem igen-igen gyakran vásároltatott hű udvari embereivel, megbízva ugyanakkor Kolozsvár, Nagyvárad, Kassa kereskedőit is sok ezer forintos árubeszerzéssel, és általában állandóan finom, szép használati és luxuscikkek behozatalára ösztöklélte a kereskedők rendjét. Nehéz ma felderíteni, hogy az "udvari kereskedőknek", az e feladatra vállalkozóknak milyen hasznot hajtott ez a kitüntető fejedelmi bizalom, az azonban bizonyos, hogy például gyatra minőségű terméket, "régí hánt vetett ezüstöt" s boltokban hevert bársonyt nem lehetett szállítani neki.¹³² A portai követeit is vásárlásokra sarkalló Bethlen Gábornak Borsos Tamás küldött, bizonyára a fejedelem igényeihez alkalmazkodva, részletes, pontos leírást a török, görög, zsidó "áros emberekkel" alkuban lévő hadisátorról, ékszerekről, szőnyegekről, lovakról és így tovább. A "köves botot", amire szintén alkuszik, így írja le: "az tollai rubinokkal rakott, az nyele arannyal borított, zománcos vagyon kő benne 440, kinek öte smaragd..."¹³³

Az állami és a személyi kiadások a legtöbb esetben összeszővődnek, miként a követnek is a diplomáciai és a szép tárgy szerzési gondjai. Kassán szintén egy pénztárból kell fizetni az udvari ház építésére, adminisztrációjára, az udvarnokok számára, a konyha költségeire. A Tokaj szőlőhegyén vett hét szőlőért folyósított 6600 forint mellett pedig ott szerepel a Szenczi Molnár Albert ruhájára kiadott 36 forint. A fejedelem kap szép kupákat kolozsvári ötvösöktől ajándékba, de velük csináltat gyertyatartókat, a "portáralókat", hozat ötvösműveket Bécsből, és sokszor dolgozik az udvari német, olasz ötvös is "alkalomra", állami célú ajándékozásokra. Az udvari életnek pompás keretétől szolgáló gyulafehérvári palota szép belső díszítése bizonyára kedvére való Bethlen Gábornak is, elsősorban azonban a fejedelemség külső, belső tekintélyét növelte. "Egy ízben — írják róla — Norinbergából három kamara — kis szoba — felöltöztetésére 2060 1/2 tallér értékű kárpitot hozatott. Egy másikért, mely két szobára való volt a Nagy Sándor históriájával, a fejedelem 11 000 tallért fizetett."¹³⁴ A gyertyatartók, szép órák, faragott és kárpitozott székek, asztalok, mennyezetes ágyak, ruhatartó ládák, ágy- és asztalneműk, szőnyegek valójában nyugat és kelet minden tájáról utat találtak a fejedelemhez; aki maga sem restellte mérhetetlenül sok diplomáciai, hadi, gazdaságpolitikai utasítását szemet gyönyörködtető berendezési tárgyak, ruhaneműk, ékszerek, díszfegyverek, lószerszámok, hintők és természetesen lovak vásárlására adott megbízásokkal tetézní. Az 1617-es esztendőben Alya Farkast sürgeti, hogy adja kölcsön Bonyhán látott ágyát, hogy annak mintájára néhányat csináltasson. Thurzó Imrét 1621-ben arra kéri, hogy Bécsből vagy máshonnan hozasson számára: "egy szép szürke kalapos süveget, biberhórt [biberhaar — hódáször], mentől szebb, vékonb találtatik". — S bizalmas öncsúfoló kedvességgel fűzi hozzá: — "Igen öreg avagy bő legyen, mivel az én fejem nagy."¹³⁵ Konstantinápolyból 55 000 oszporáért — keneső áráért — Borsos Tamás díszes sátrat szerez neki, Toldalagi Mihály selymes perzsiai szőnyeget keres, Hatvani István pedig Velencében több mint 10 000 forintot költ luxuscikkekre, elvásárolva 106 q keneső és 50 q viasz árát.¹³⁶ Az országutak Bethlen-kori megnövekedett forgalmában gyakran ott találhatók

¹³¹ Radvánszky 1888. 5—122. — Kerekes 1943. 207, 216—217.

¹³² Kerekes 1943. 240, 241—243, 250, 252—256. — BethlLev 134.

¹³³ Borsos 1968. 163. (Vö. 14, 117, 169, 285.)

¹³⁴ Gindely—Acsády 1890. 245. — Tarnóc 1978. 16—21. — Kelemen Lajos írja a gyalakutai református templomról: "... a mennyezetfestmény ugyanis Bethlen Gábor, a legnagyobb erdélyi fejedelem korának három reánk maradt ily emlékéből valószínűleg éppen az ő gyulafehérvári fejedelmi palotája és alvinci kastélya rég elpusztult mintáit vagy legalábbis azok egy részét őrizte meg" (*Művészettörténeti tanulmányok*. I. Bukarest 1977. 44.). Jellemző példája ez is annak, ahogyan a fejedelem szépségszeretete, ízlése továbbterjedt, hiszen Szövérdi Gáspár János, az építető, Bethlen bizalmi embere volt. (Uo. 45.)

¹³⁵ BethlLev 63—64. — Nagy 1969. 23. — BethlPolLev 1621. okt. 5.

¹³⁶ Kerekes 1943. 229. — Borsos 1968. 159. — ETA I. 257. — Radvánszky 1888. 59.

az ő "portékáit" fuvarozó szekeresek is. Már 1614-ben a kolozsvári vekturázók 6 ló, valamint 6 ökör vontatta szekerei visznek csodálatos kárpitokat és mások az órákat, aranyozott kupákat vagy húztatják a Bécsből érkező "hintós szekerét" a fejedelemnek. A vásárlási könyvekben természetesen a számadások árumozgatásának krónikájánál is hívebben rögzítődött a Bethlen Gábor számára történő vásárlások térbeli kiterjedettsége s a termékek sokfélesége.

A nagy szerző, gyűjtő, módosságot, sőt a luxust kedvelő, a vagyongyarapító fejedelem egy-egy ünnepi alkalomkor sem fukarkodott a pénzzel, és az ilyen események fényét, pompás voltát sok egykorú leírás örökölte meg. Ilyenek voltak tárgyalásai követfogadásai vagy például a nagyszabásúnak tervezett esküvője Brandenburgi Katalinnal. A híres, nevezetes kassai lakodalomra öt nagy és két kisebb méretű bevásárlással készült fel Velencéből 40 mázsa áru érkezett, s csupán nádmézből 4 mázsányi. A testőröknek, katonáknak ezer végnél több angliai kék és veres posztót vásároltatott, s Lőcséről száz új sisakot hozatott. A herceg-menyasszony hintaja — írja Kemény János — "veres bársonyos vala mindenütt az szokott helyeken és szkófiúm arannyal gazdagon megvarrva, melyeket Konstantinápolyban varrattak vala; minden vaseszközei az holott lenni szoktak, megaranyozott ezüsttel burítottak, hámjai az lovaknak veres bársonyosok és varrottak, hámhúzóí hasonlóképpen, és mind azok aranyfonallal elegy selymes rojtosok; kocsis, fellejtár, veres bársony köntösökben, és még az ostorok is burítottak mind nyelestől, kengyelfutók az szerént. Csináltatott vala mást is Lengyelországban igen gazdagon aranyfonallal varrottat, aranyozott vas szerszámmal, de imez méltóságosb vala."¹³⁷

Az erdélyi fejedelem életvitеле magas szintjének és a gazdagodó állam uralkodója teaurizálási szenvedélyének hű tükröi (végrendelete mellett) azok a leltárak, amelyek a Brandenburgi Katalin birtokában maradt vagy az általa I. Rákóczi Györgytől követelt javakat tüntetik fel. Az ezekben felsorakoztatott értékek valóban ékesen szóló bizonyítékai a nemrégén még megromlott Erdély "aranykorba" jutásának, de valós mértékben mutatják be a fejedelmi háztartás egyik számottevő kiadási szektorát is.

A jövődőt nagyvonalú merészséggel és a részleteket gonddal felmérő óvatossággal tervező Bethlen Gábor a leghasznosabb és a legcsillogóbb értéknek az olyan tanult embereket tartotta, akik "hazánknak sok fő dolgaiban hasznosan szolgálnak". Művelődéspolitikáját¹³⁸ érdemes volna csak abból a szemszögből is vallatóna fogni, hogy mennyire uralta azt az ország jelenére, jövődjére való folytonos gondviselés. És mint a többi lényegesnek látott ráháruló tennivalót, ezt is nagy energiával végezte, és a művelődés ügyét páratlan bőkezűséggel szolgálta. Legtöbbet talán könyvtáráról szölettek. Arról, amelyet sok törődéssel, sok ezer tallér költséggel gyarapított, és amelyet a gyulafehérvári Collegium Academicumnak adott át,¹³⁹ ez esetben sem téve tulajdonjogi szempontokra gondoló különbséget az állam, önmaga vagy a közösséget szolgáló intézmény, a kollégium között. Ismeretesebb kitartó fáradozásai is, hogy a Corvinák visszaszerzett példányaival gazdagítsa kedvelt iskolája könyvtárát. Ennek könyvtárosa 100 forint fizetést kapott, és járandóságait gyarapította 10 rőf fajlandis posztó, három hordó bor, 32 köböl búza, két makkon hizlalt disznó, 12 bárány és 12 öl tűzifa. Maga az "Alma Mater", a Bethlen Kollégium 1622-ben történő országgyűlési alapítási gondjait követően sok költségvetel hozatta, alkalmazta az akadémiává növekedő iskolához a kor tudós embereit. Bojti Veres Gáspár — maga is 200 forintos évi díjazásért dolgozó udvari historikusa — 50, 100 aranyakat ad foglalóba a megostromolt és Erdélybe csábított professzoroknak. A külföldön tanuló erdélyi diákok száma is állandóan növekedett. Heidelbergben sokasodtak alumnusai, és 1615-ben évente két-két fiataalt kívánt e nagy hírnű egyetemre küldeni. Terve sikerült is, komoly anyagi áldozatok árán természetesen. Unokaöccsének, Bethlen Istvánnak neveltetése rendjén szintén a pénzzel

¹³⁷ Erdő 92. — Részletesen lásd: Radvánszky 1888. 218—233. — Vö. Kerekes 1943. 243—247. — Szekfü 1929. 246.

¹³⁸ L. Tarnóc 1978. 13—30.

¹³⁹ Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség* [a továbbiakban: Jakó 1976]. Bukarest 1976. 200.

pazarlón bánó fejedelemmel találkozunk. A fehérvári kollégiumban pedig az itthon tanuló diákok népes csoportját "eledellel, ruházattal, pénzzel nagy kegyesen táplálá", sőt a felsőbb évfolyamokat hallgatók már valamelyes fizetéssel, ösztöndíjjal is rendelkezettek.¹⁴⁰ Negyven itteni alumnusa 800 forint pénzsegélyben részesült, a tanárok 100—100 vagy pedig vezetőként 150, 500 forint fizetést vettek fel.¹⁴¹

Az "iskolaügy" anyagi feltételeinek biztosítása szintén állandó gondja volt. A fejedelmi adományok rendjén Enyed város mindennemű fejedelmi perceptumai, a miriszlói, felenyedi, murcinai és hidasi birtokok jövedelmei, a décsői, besenyői, henningfalvi részjóságok hasznai mind a művelődést szolgálták. Ehhez járult később a tokaji Hétszőlő birtoklása, a debreceni 2000 arany taksa, majd a fejedelem 20 000 aranyat kitevő hagyatéka.¹⁴² Az iskolákat Erdély más városaiban is támogatta. Kolozsvár, Marosvásárhely, Dés, Udvarhely, Enyed iskoláit, tanulóit támogatja az állami jövedelmekből, de a nagyszombati, debreceni, váradi, nagybányai, huszti iskolák is számíthatnak a bőkezűségére. Végrendeleiben többükről szintén gondoskodott.

A Bethlen-korabeli Erdély útjain mind sűrűbben járó, sarakat dagasztó, porban poroszkáló fuvarosok egyszerű számbavétele maga is tükrözné a fejedelmi gazdálkodást. Azt is, hogy a hadak élelmét, fegyverzetét, a várak, városok építőanyagát hordozók mellett milyen gyakran járnak a diákokat, tanárokat vivők, hozók. Néha-néha könyvekkel teli szekereket láthatni, amint a fejedelem Kolozsvárra érkezett könyveit szállítják Fehérvárra. 1622 nyarán például tíz ökröt állít ki Kolozsvár városa, hogy a hadakozásból győztesen hazaérkező fejedelemnek e városban visszahagyott nagy tömeg könyvét rendeltetési helyére juttassa. 1622. november 3-án pedig három szekér Tordáig viszi feltehetőleg Felső-Sziléziából, az átszervezett fehérvári nyomdához érkező "typographust, Typographiájával és feleségével". 1629. szeptember 28-án pedig: "érkezik Lengyelországból meg Rosas István uram az Köny[v] nyomtatóval együtt, hoztak urunk számára az Tipographiához való szerszámokat".¹⁴³

Jóllehet az iskola, a könyvtár, a nyomda a kálvinista egyházi tanok szolgálatában állottak, a Bethlen Gábor-i művelődéspolitikát szűk felekezeti elzárkózottsággal nem lehet vádolni. A jezsuita Káldi György bibliájának kiadását anyagilag támogatta, a katolikus iskolákra is volt gondja, és a román bibliafordítást éppúgy feladatának tudta, mint ahogyan a dézsmafizetés alól mentesítette az ortodox papságot, vagy ahogyan egyházuk számára adományozott épületeket.¹⁴⁴

A művelődési kiadások rovata a muzsikások, az udvarban nevelt főúri ifjak költségeivel is gyarapodott. Alapjában véve azonban azért volt ez is nagyon számottevő, mert jelezte, ilyen célokra a fejedelem "semmiféle kiadást és fáradságot" nem tart "kímélendőnek".

Bethlen Gábor 1628 körüli fehérvári költségjegyzéke még számtalan kisebb, az udvartartás jó funkcionálását szolgáló költséget, alkalmazottnak járó fizetséget sorol fel.¹⁴⁵ Mindezekre, valamint általában az udvartartás és kormányzás költségeire kezdetben az őszi adót szánták fedezetül, 1622-től azonban már csak évente egyszer sereglettek egybe a rendek s ajánlották meg egy összegben mind a portai adót, mind a fejedelmi háztartásra és

¹⁴⁰ Vita Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel*. Bukarest 1968. 37.

¹⁴¹ Radvánszky 1888. 320—321.

¹⁴² Jakó Zsigmond—Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662—1848*. Bukarest 1979. 8—9.

¹⁴³ Herepei János: *Az erdélyi nyomdászat történetéhez*. Erdélyi Múzeum [a továbbiakban: EM] 47/1942. 3. füzet. 370—372.

¹⁴⁴ Biró Vencel: *Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus*. Erdélyi Irodalmi Szemle 6/1929. 3—4. sz. 253—273. — Redmeczki T. János: *Az felső Bethlen Gábornak öt rendbeli ... jóitményeiről*. Erdő IV. 46. — Metesz, Șt.: *Istoria bisericii ... a Românilor din Ardeal*. Arad 1918. 139, 303.

¹⁴⁵ Radvánszky 1888. 229—233. — Kerekes 1943. 351.

igazgatásra szánt rovattalt. Jóllehet ez utóbbi jelentőségben nem mérhető a hadviselés, az országépítés terheihez, szintén nem kis súlyú alkotóeleme a kincstárt terhelő fizetnivalóknak.

Az igazgatási funkciókban gyakorivá válnak az olyan szolgálattelvők, akik az új típusú állam hivatalnokaihoz hasonlatosak. Még nem mind gyakorolják hivatásszerűen mesterségüket, ezer szállal fűződnek a fejedelemhez, általában régi normák szerint kapják járandóságait, de az ország ügyeit intézők a fizetésbeli ellenértékre is számot tarthatnak. Az erdélyi főkincstartónak, Kamuthy Balásznak 1620-ban adott utasításában a fejedelem az ő fizetését évi 500, a főpénztárnokét 150, az íródeákokét 50 forintban szabja meg, emellett természetbeni juttatásra is számíthatnak, gabonát, bort, posztót is kapnak.¹⁴⁶ A külpolitikát szolgáló, követként oly jelentős szerepet vivő Borsos Tamás feljegyzései arra is fényt vetnek, hogy milyen nehézkes módon jutott hozzá költségei megtérítéséhez és fizetéséhez, holott Bethlen saját kezű írása parancsolta "Borsos Tamásnak esztendeig az Portára való lakására rendeltünk 400 forintot."¹⁴⁷ A követség költségeiből a fogadó fél, ez esetben a Porta a részt vállalt, ugyanakkor azonban a fejedelem a "tisztviselőnek" járó díjazáson kívül adományokkal is sokszor és bőven jutalmazta hűséges, nagyrabecsült és szeretett munkatársait.

Könnyű eltévelyedni a régmúlt korok embereit meghatározó bonyolultságban, ellentmondásosságban. Az igazsághoz nem azok kerültek közelebb, akik az életvitel egyik vagy másik elemét, a cselekedetek egyik vagy másik okát, valaminő részt, oldalt, sajátosságot felnagyítva kívánták utólag érthetővé egyszerűsíteni a múltbeli valóságot. A közelítőbb megismerés lehetősége talán inkább azoknak jutott osztályrészül, akik ezt az összetettséget egészében tekintették az élet reális megnyilvánulási formájának. Bethlen Gábor politikus alkat, akit leköt a hadak útján járás, az országépítés, de képességei gazdag tárházából bőven jut más ajándék is az őt környező világnak: hogy azt gazdagítsa, szépítse, s az őt körülvevő szintesen dúsuló életben szintén érezhesse erőit, a teljesebb önmegvalósulást. A gazdagodó, szépülő udvar, a fejedelmi szükségletek elemi szintjén túlnövő luxus, amit országos méretekben kíván általánosabbá tenni, az erős és népe egészét emelni tudó és akaró fejedelmi alkat jelképeiként is felfoghatók. Önmaga kevésszer vall az őt kormányzó életelvekről, s ha igen, akkor sem bizonyos, hogy nem vezérli valaminő érdek, másokat célba vevő meggyőzési szándék. Juttatást váró hívének ő, a gondosan és sikeresen értékeket felhalmozó megírja, hogy a pénzt bizony nem a ládának gyűjti. S akit szerző mohóságában kíván korlátozni, azt ő (a luxuscikkek lelkes vásárlója) megint: "Nem szükség uram ezen az földön az pompáskodás, mert csak magyarok vagyunk..."¹⁴⁸ A benne vezérlő eszmeként puritanizmust gyanító kutató döbbenten szemlélheti (a Mátyás korát példaként is vevő) fény-, pompaszeretetét, szépségteremtő, értékgyűjtő "fékezhetetlenségét", míg a dénárokat is számon tartó, a tisztségviselőit krajcároskodón elszámoltató magatartását felnagyító historikus az erre szánt energia eszmei indítékait magyarázhatja az ő korát meghatározó világnézeti tanrendszerekből. Vallása sugallatait meghallóan valójában a rábízott vagyon hű sáfárjának kívánta tudni magát, s kész volt egész életét a rábízott vagyon jó kezelőjeként és gyarapítójaként élni le.

A költés módjára talán megbízhatónak tekinthető az a testamentumában megfogalmazott vezérlő elv, amit végső intelemként bízott az őt követőkre, nevezetesen, hogy elkerüljék a mind Isten, mind világ előtt utálatos fősvénységet, de az utálatos tékozlást se kövessék.

¹⁴⁶ Az erdélyi főkincstartó 1620-iki utasítása. MGtSz 5/1898. 41—43.

¹⁴⁷ Borsos 1968. 242.

¹⁴⁸ BethlLev 211.

V. Az államháztartás jövedelemforrásai

1. A bevételek

A történeti rekonstrukció rendjén — mint láttuk — más arculatúvá válik a fejedelmi gazdálkodás, ha a kutatómunka során abból indulunk ki, milyen erdélyi létérdekek által meghatározott igényeket, szükségleteket ismert fel — valóságos súlyukban, jelentőségükben — Bethlen Gábor, és miként kísérelte meg azok kielégítését. Az államháztartás bevételeit ezért elemezzük csak másodsorban, és Erdélynek a nagyon jó, a sikeres gazdáját is arról számadoltatnók el, hogy jövedelemfakasztó, sokasító lázas munkálkodásában, határozataiban mi az, ami a valóságos helyzettel, a gazdasági élet alakulásának irányvételével okos-józanul számoló, kevésbé figyelmeztve ez alkalommal arra, hogy eljárásai, módszerei hasonlíthatók-e korabeli eszmeáramlatok burkából éppen akkor kifejlő gazdaságpolitikai elméleti rendszerekbelihez.

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy Bethlen Gábor igyekezett óvatosan a végső határig tágitani kiadásainak körét. Így érthető állandó, gyötrő pénzszüksége s emellett az, hogy ugyanakkor sikerült megvalósítania az államháztartás biztonságát, a pozitív mérleget, a mind több pénzt tároló kincstárat. A gazdálkodása végeredményét felmérő Kemény János csodálattal ír arról, hogyan jussol Bethlen után vagyont, értéket, ajándékot, pénzt az özvegy, a német és a török császár, iskola, egyház, rokon, barát, az udvari és mezei lovas, valamint gyalog had. "Ez fejedelem — írja — mind annyi hadakozási, építési, nagy udvar, igen friss és pompás öltözetek, sok fizetett hadak tartási között is tárházában hagyott vala többet egy million számú készpénznél..."¹⁴⁹ Szalárdi is úgy tudja, hogy első harcba indulásakor "tárháza is épül..."¹⁵⁰ A fejedelemség gazdasági bázisának megszilárdulását, a múltbeli zilált állapotokhoz viszonyított javulást Bethlen is tudja, és már 1616 őszén öntudatosan meg is írja, Váradot említve példaként, Rhédey Ferencnek: "Báthori fejedelem idejében minden ember jószága exemptus volt nagyobb részére, minden harmincadokat eldeputált, semmi jószág és majorság az várhoz nem volt, vaskohnak híre sem volt, az vitézlő rendnek esztendőben három négy hópénzt ha fizettek nagy csuda volt — és hozzáfűzi —, akkor ennyi panaszkodást nem hallottam."¹⁵¹ Panaszra valóban nincs oka Erdélynek, különösképpen ha a múlthoz vagy a hatalmas ausztriai szomszéd állapotához méri a maga sorsát. A bethleni uralom utolsó szakaszában Erdély államháztartását szilárdította a sokak szerint közel félmillió forintra rúgó évi bevétel s a már felhalmozott tartalék, miközben a harmincéves háborúba sodrott Ausztria hatalmas kölcsönöket vett fel, birtokokat, uradalmakat zálogosított, adott el, s 1619 nyarán 4 309 646, 1623-ban pedig 8 169 384 forintra növekedtek hadiadósságai.¹⁵² Jóllehet a XVII. századba lépő Európában az ilyen hitelügyletek szokásossá váltak és az államadósságok ugrásszerű megnövekedése az eredeti tőkefelhalmozás egyik emeltyűjeként is szerepelt, Bethlen Gábor nem élt ezzel az Erdélyben nehezen alkalmazható és veszedelmes móddal, s nem hagyott hátra államadósságot sem. A Habsburg-Magyarország-beli állapotokkal való egybevetés szintén alkalmas a fejedelem érdemeinek felfedezésére. A magyar kamarát — ott, ahol idegen hatalom rakta le az abszolutizmus alapjait — rendelkezési jogától teljesen megfosztották, a bécsi udvari kamara alá rendelték, jövedelme (1628 előtti öt év átlagában) a százezer forintot sem érte el, és a "főhercegnők évjáradékai, udvari hivatalnokok és külföldi tisztek fizetése a bevételeket

¹⁴⁹ Erdő IV. 118, 122—123.

¹⁵⁰ Szalárdi 1980. 96.

¹⁵¹ BethlPolLev 78.

¹⁵² Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII—XVIII. században*. Budapest 1965. 3.

teljesen felemésztették"¹⁵³ — miközben a hadiadósság sok millióra emelkedett, és a végvári derék hadinép rendszeres éhezésre ítéltetett.

Bethlen Gábor útja — különösen kezdetén — igen rögzös volt. Szűkös jövedelemforrásait igyekezett a fiskális bevételek szaporításával bővebben eresztővé tenni, de amikor a politikai helyzet szorításában a tervezett változások, jobbítások gyors eredményt még nem hozhattak, úgy tűnik, erőszakos eszközökkel is igyekezett megszerezni a máshonnan elő nem teremthető anyagiakat.¹⁵⁴ A reánk maradt, az erdélyi közjövodelemeket feltüntető két számadás¹⁵⁵ az 1628-as és az 1629-es évekből való.

Ez a bethleni uralom utolsó hónapjainak perceptumait tükrözi, s egyben azt a szintet is, amelyet a kis ország pénzügyi síkon ekkor már elért. Íme a bevételei:

	1628		1629	
	frt	dr	frt	dr
Az adó	83 548	65 1/2	69 958	86 1/2
A sóbánya	19 118	54	32 752	65
A harmincadok és vámok	19 173	32	16150	59 1/2
Az uradalmak	25 044	83	41 487	34
A tizedbérletek	3 805	96	3 434	71
A báránytized-megváltás	98	48	226	38
A méhtized-megváltás	5	60	—	—
Egyéb bevételek	16 466	50	—	—
Összesen	167 261	88 1/2	164 010	54

Ehhez járult még 17 120 tallér jövedelem, valamint az ezüst, arany és higany ára.

A nikolsburgi béke nyomán birtokolt úgynevezett hét vármegye szintén jelentős, sőt kisebb területéhez viszonyítva igen számottevő jövedelmet biztosított. Az 1624-es kassai kamarai számadás szerint:

	frt	dr
Maradt az 1623-as évből	10 422	55
Az adó	2 525	61
A hátralékos taxa	536	50
Harmincadhátralék	1 404	85
A harmincad	51 375	23
A tized	1 054	51 1/2
Élősmesterektől, tisztviselőktől	7 997	18
Egyéb bevételek	39 479	67
Összesen	114 796	10 1/2

¹⁵³ Takáts Sándor: *A magyar kamara állapota 1627—1628-ban*. MGtSz 10/1903. 3—17.

¹⁵⁴ Nagy 1978. 1111—1114, 1116—1117, 1133. — Trócsányi 1976. 59. — BethlPolLev 102, 104—105.

— A Báthory Annától "átvett" értékekre 1. BethlLev 76—77.

¹⁵⁵ Radvánszky 1888. 163—204, 232—233. — Vö. Mráz 536. — Kerekes 1943. 343—347.

A kamara perceptora, Ványai Illés összesítésében 114 801 forint és 10 1/2 dénár szerepel, amihez még természetesen más bevételi summák is járulnak. Így az erdélyi pénzverés jövedelme, ami 1629 novembere és 1630 februárja között nem kevesebb, mint 78 951 forint 82 dénár, 6480 tallér és 187 arany.¹⁵⁶ A kassai pénzverde részéről Varannay András főtisztartó és felügyelő 1624-ben 19 375 és 20 000 forint angáriát szolgáltatott be. Mindehhez még hozzá kell számítanunk a sok más pénzforrásból való összegeket, nem utolsósorban azt, amit a fejedelmi kereskedelem hozott; és az erdélyi államháztartás kiadásainak fedezésére bármikor mozgósítható volt Bethlen Gábor magánbirtokainak minden haszna is. Az, amit több tízezres, százezres költsékkor gyakran emleget úgy, hogy: adtam a magaméból.

A korábbi állapotokkal egybevetve — mind a területgyarapodás, mind a fejedelmi gazdálkodás következtében — a bevételek jelentős mértékben megnövekedtek. Szekfű Gyula, jöllehet a Báthoryak korabeli korábbi becslések túlzónak ítélt adatait veszi egybevetési alapul, azt írja, hogy jövedelmei "uralkodása folyamán szinte megkétszereződtek".¹⁵⁷ Az Erdély közjövodelmeit 1586 júniusa és 1587 májusa között felsorakoztató jegyzék adatai szerint 137 556 forint és 20 dénár volt a bevétel.¹⁵⁸ Jöllehet a Bethlen-kori számadás végösszege magasabb, a fejedelem gazdálkodásának javára igazából a percepciók szerkezete szól. 1586-ban ugyanis 103 ezer forintnyi az adóból származó pénz, míg 1626-ban csak 84 ezernyi, 1629-ben pedig 70 ezer forintnyi a rovatal. Bethlen Gábor tehát nem az adóprés megszorításával sajtol ki alattvalóiból többet, hanem 94 ezer, illetőleg 83 ezer forintot szed be onnan (sókamarák, harmincadok stb.), ahonnan korábban csak mintegy 35 ezret sikerült összegyűjteni. A XVII. század utolsó negyedébe fordulva ismét megnövekszik az adóból bevett summa és a pénzérték változásait is tekintetbe véve, nem gyarapszik a lehetőségekhez mérten a többi jövedelmi ágazat rovata sem.¹⁵⁹

Korábbi becslések szerint Bethlen Gábor fejedelemségének idején az egy esztendőben kézhez vett pénz összege 400—450 ezer forintra rúgott. A nagy kiadásokhoz mérten kellett is ez a reálisnak tűnő majd félmilliónyi bevétel ahhoz, hogy a szabadságért, függetlenségért küzdő, az országot építő, a műveltség szintjét emelő uralkodó valamit is megvalósíthasson terveiből.

Természetesen a végrehajtó hatalom legfontosabb szerve a *fejedelmi kancellária*. Ennek keretében kap helyet a kincstári igazgatás, s mellette sok más gazdasági vonatkozású ügyintézési ágazat. Mind a kancellária, mind a pénzügyi igazgatás rendjét elemzőnek nem lehet kételye afelől, hogy ezen a téren valóban Bethlen elképzelései számítottak, az ő akarata volt a döntő. Neki uralma kezdetén nem volt jelentős magánvagyon, holott az erdélyi fejedelmi hatalomnak — előtte is, utána is — ez volt egyik legbiztosabb támasza. Ezért viszont jobban rá is volt utalva a közjövodelmek rendszeres behajtására. Őt megelőzően, a század kezdetén az Erdélyt ideiglenesen uraló Habsburg-hatalom már megkísérelte a pénzügyi igazgatás korszerűbb kamarai formájának a bevezetését. Külön szervezett intézmény — a pozsonyi és szepesi kamarához hasonlatosan — volt hivatva az összes rendes és rendkívüli királyi, valójában állami jövedelmek behajtására. Ez önálló kezelést, szakszerű hivatali apparátust követelt, és a vezető tanács eléggé széles körű rendelkezési hatáskört is élvezett. Bethlen Gábor nem újította fel ezt a kétségkívül korszerűbb igazgatási módot. Feltehetőleg világosan látta előnyeit, hiszen a hét vármegye Erdélyhez csatolását követően a szepesi (kassai) kamarát megőrizte, és ezt a hivatali formát alaposan ki is használta. Erdélyben viszont nem modernizált, ismervén a viszonyokat, és úgy döntött, hogy megőrzi a kincstartói rendszert. Valójában tehát egy hozzákapcsolt, hű, céljait ismerő, akaratát tisztelő főemberre bízta a jövedelmek kezelését. Segítőre őbenne és a kincstartóval egyetértésben kinevezett

¹⁵⁶ Radvánszky 1888. 233. — Kerekes 1943. 334.

¹⁵⁷ Szekfű 1929. 175.

¹⁵⁸ Tagányi Károly: *Erdély közjövodelmei 1586-ban*. MGtSz 3/1896. 322—326.

¹⁵⁹ Bíró 1917. 139.

tisztviselőkben talált. A számukra, közvetlenül Kamuthy Balázs számára készített 1620. évbeli utasítás igen tanulságos, hiszen tanúsítja mind a centralizált államvezetés régi formákat felhasználó módját, mind a sajátos úton járó korszerűsítést.

Eszerint: "Az országnak minden jövedelme, úgymint: adó, mind szászszágé s mind vármegyéké, székelységen is ami leszen, arany, ezüst, só, kénese, réz, vas, harmincadok, vámok, portusok jövedelmi, őkegyelme keze által adminisztráltassanak, az váraknak, udvarházaknak jövedelmét magunk számára tartván, de úgy, hogy azokon is főinspector őkegyelme legyen."¹⁶⁰ A "supremus thesaurarius" volt az irányító, ő gyakorolta az ellenőrzést is az összes pénzügyi szervek felett. Ugyanakkor azonban a számadások az exactorokhoz kerültek, akik a fejedelemtől függtek. "Az újkori pénzügyigazgatás korszerű eredményeit tehát éppúgy érvényesítette — írja Ember Győző —, mint a kamarák tették. Sőt azáltal, hogy a számvevőket a főkincstartó főhatósága alól kivette, korát jóval megelőző újítást vezetett be."¹⁶¹ Az irányító, pénzkezelő és exactori munka szétválasztása, a bérletrendszernek — előnyösnek ítélt területeken való — megszüntetése, azoknak fejedelmi kezelésbe vétele mind az erdélyi helyzetben megvalósítható okos korszerűsítésnek bizonyult.

A szervezet működési rendjében természetesen voltak zavarok. Ezek — s e körben főleg a múlt sok káros begyökerezettsége — gyakran késztették arra a fejedelmet, hogy személyesen is beavatkozzék a jobbítás érdekében. Váradon például a katonaságnak 1614-ben két hónapra 20—22 ezer forintot kell Rhédey Ferencnek fizetnie. A fejedelem szerint a bevételek jó gondviseléssel és vigyázással 32 ezer forintra is növeszthetők, "úgy hogy minden esztendőben az vár építésére is convertálhatni nyolc avagy tíz ezer forintot". Rhédeyben tudatosítja azt is, hogy nemcsak Várad kapitánya, hanem Bihar vármegyének is főispánja, tehát "a fiskus jövedelmének szolgáltatóit kegyelmed által kényszeríthetjük minden igasságnak bészolgáltatására, és ha adósa marad az fiskusnak, magát is arestálhatják érette és jószágát is confiscálhatják az summáig". Megkéri, informálja őt a tisztviselők felől, különben szabadon megválaszthatja őket: "de mind az adó bészedetésére s az harmincadok jövedelmének bévételére kegyelmednek kell ott szüntelen szorgalmatos gondjának lenni..." A felelősségrevonás máris eléri azonban a tisztviselőket, perceptorokat. "Inczédi penig jöjjön be — írja a levélben — az mostani segesvári gyűlésre számadásra. Az mint itt az exactoroknál látjuk, 1612, 1611. esztendőbeli számadásaiból is hétszáz negyvenkét forint restantia vagyon nála, és az elmúlt 1613. esztendőről penig semmi számot nem adott."¹⁶² Hasonló módon 1619-ben — a vitélő rend fizetlensége miatt háborogva — ellenőrzi a megholt perceptor számadásait, és kikalkulálja, hogy ha öt hónap alatt ugyanannyiszor fizetett volna hópénzt és két egész kántort (két negyedévi járandóságot) is, s folyósította volna a félévi fizetéseket, a végösszeg 7710 forintnál többet nem tenne ki, holott a perceptor több mint tízezer forintot vett kézhez. Jellemző módon a konkrét visszaélést is felfedezi: "Fehérvára jövő postáknak béért 700 forintnál többet, holott a postalevéllal menőt az úton ellátják."¹⁶³

A Kassán székelő (szepesi) kamarának szintén állandó ellenőrzöttségben kellett dolgoznia. A fejedelem — aki nem kegyetlen — azzal is fenyegeti tisztviselőjét, hogy "az ebeknek vagdaltatom eleibe", ha a pénzbehajtás elmarad, és csúfondárosan írja, hogy Kassán neki kell saját pénzén fát vásárolnia, hiszen: "mentől több jószág vagyon az kassai kamara keze alatt, annál inkább nincsen semmijek".¹⁶⁴ A mindent vigyázó szemmel figyelő, a keményen feddő, gúnyosan dorgáló személyes fejedelmi jelenlét javította, néhol pedig mintaszerűvé is tette az államháztartás pénzügyi szervezeteit. A maga vezetése alatt álló uradalmak, várbirtokok irányításáról a továbbiakban még szót kell ejtenünk, itt csak a

¹⁶⁰ Az erdélyi főkincstartó 1620-iki utasítása. MGtSz 5/1898. 41—43.

¹⁶¹ Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története*. Budapest 1946. 438. — L. még Trócsányi 1976. 59.

¹⁶² BethlPolLev 12—13.

¹⁶³ Uo. 115.

¹⁶⁴ Uo. 365. — Vö. Szekfü 1929. 175. — Gindely—Acsády 1890. 259.

fejedelmi magatartást jellemezve idézzük feleségéhez 1621-ben, a Pozsony melletti táborban írott sorait: "Írass az erdélyi jószáginkban, majorságinkban való sok fogyatkozások felől is, és mindenütt való tisztartókat fenyegezz igen meg, ahol érdemlik, rendelj is móddal való gondviselést közéjük, s szerezz sok pénzt, édes asszonkám..."¹⁶⁵

Végezetül még azt kell megemlítenünk, hogy a jövedelem végső forrását, a dolgozó, az értékkeremtő munkálkodó embert nem csupán a hadak uraként védelmezi, hanem a legfelső pénzügyi hatalmasságként is. Ahogyan a seregléskor parancsol: a szegénységet ne prédálja, úgy az említett 1620-as utasításban is megköveteli főkincstartójától, hogy "haszontalanul ne hagyja az szegénységet vesztegetni".

2. Az adóügy és a tized

A feudális társadalmi rendszer szétfűzésére szövetkezett negyvennyolcas erők nem véletlenül írták zászlójukra a közteherviselés követelését. Valójában erre a szerkezetbomlasztó változtatásra már a XVII. század elején is lett volna ok. Az adót nem fizető kiváltságos rend ugyanis a középkorban mentesülhetett ettől a teherből, mert — egyebek mellett — ráhárult a hon biztonsága feletti őrködés, a had fenntartásának a kötelezettsége. Bethlen korában azonban a nemesi-rendi fölény katonai alapjai gyengültek meg, hiszen a hadügy és ezzel szorosan egybefonódó pénzügy mindinkább a központi uralmi erő, a fejedelem kezében összpontosult. A társadalmi osztályoknak pedig, a honvédelmi szerepkört együttesen vállalva, éppen a nemzeti abszolútizmus jegyében növekvő állam köré kellett szorosabban tömörülniük. Főladva természetesen előjogokat is. Bethlen Gábor trónra jutása kezdetén már megkísérelte az adórendszer megváltoztatását, és hadd tegyük már előljáróban hozzá, ezzel a *rendiség egész szerkezetének módosítását is*.

A fejedelem az 1614 februárjában kezdődő megyesi országgyűlésen terjesztette elő a nemesség megadóztatásának tervét. "Mindenkor nervus gerendorum rerum lévén az pecunia... — mondja —, szükség módját keresni országúl, hogy semmi ödőben üres kézzel ne találassunk... Azért abban magunk közt találjunk módot, az község terhe viselése nélkül (holott annak sok is az fejedelem adaja és uraszolgálatja), hanem status et ordines magok substantiájából, urak, főrendek, kerítet és mezei városok jó rendtartásokkal magoknak contribuáljanak, aerarium publicum legyen bizonyos helyen, kihöz ne nyúljon se nyúlhasson senki, azok híre nélkül, valakit arról rendel az ország."¹⁶⁶ Ez a végrehajtó szerv a három nemzet 2—2 kiküldöttjéből és a fejedelem jelöltjéből álló héttagú bizottság lett volna.

Az adófizetés rendjének módosítása szorosan egybekapcsolódott a három nemzet uniójának újraértelmezésével. Bethlen arra a kérdésre, hogy mi is az unió, azt válaszolja, hogy az a három nemzetség között a haza megmaradására való szent egyezség. A békében és háborúban a mindenkoron való országvédelemre gondolva igyekszik az unió tagjait egyesíteni, és ezen a duktuson haladva kívánja a teherviselés, valójában a honvédelem gondját a nemességre és a polgárságra bízni. A történeti irodalomban szerepel ez a javaslat úgy is, mint a rendi szabadság végső, teljes elenyésztetésének terve, és úgy is, mint a rendiséget erősítő előterjesztés, mint olyan javaslat, amely megvalósulása esetén teljes mértékben a bel- és külbiztonság letéteményesévé tette volna az unióbelieket, a nemességet és a városi patriciátust.¹⁶⁷ A privilégiumok, a rendi partikularizmus gyengítésén később sokkal eltakartabban munkálkodó fejedelem ekkor valóban új alapot kíván teremteni az erdélyi rendiség számára és mindenekelőtt biztos anyagi bázist a katonasága részére. A

¹⁶⁵ BethlLev 214.

¹⁶⁶ EOE VI. 408.

¹⁶⁷ Vö. Szekfü 1929. 47—48. — Ember: i.m. 435—468. — Trócsányi 1976. 46—47, 51. — Mráz 521.

csoportkiváltságok védelmében csendes, de szívós ellenállást kifejtő uralkodó rendbéli meg szavazták ugyan a "közpénztár" felállítását, egy alkalmi adót be is fizettek,¹⁶⁸ de ezzel meg is gátolták, hogy ez a rendszer intézményesüljön. A szászok válaszukban azt mondták például, hogy a közpénztárnak: "jó volna meglenni, ha tudnók honnét ... ennek előtte való ödőkben a fejedelemnek tárháza volt. Ennek után is az legyen, az szükség idején a főrendek, magnatesek adjanak."¹⁶⁹ Maradt tehát a régi rendszer.

Az 1628-ban Erdélyben közvetlenül a fejedelmi kincstárba befizetett adó, mint láttuk, 83 548, 1629-ben pedig 69 958 forint. A kassai kamara bevétele viszont elenyészően csekély, csupán 2525 forint. Valójában Erdély népének adózóképesége Bethlen Gábor uralkodása idején igen megnövekedett. Míg nyugaton a növekvő feudális pénzáradék követelése, miként Franciaországban például 1620—1630 között, a paraszti zendülések sorát idézte elő, a bethleni korszakban Erdélyben lázongás nincs, és szinte páratlan rendszerességgel szedik fel itten az adót. Az országgyűlésen a rendek ajánlották meg a "contributio"-t. Kivetése és behajtása szintén az ő gondjuk és jogosultságuk volt. Az adót kapuszám szerint rótták ki. A kaput, a portát az 1608-as artikulusra hivatkozva 1616-ban így határozták meg: "tíz embert [jobbágyot] egy kapura rójanak". A Báthory-korból átlagosan 4000 portával számoltak a vármegyei és szász területeken. (Magyarországon 1609 után a porta 4 jobbágy-, illetve 12 zsellérházat fogott egybe.) Az országgyűlés az év első részében és ősszel gyűlt egybe megajánlani az adót. Az elsőn a portait, a másikon — mint említettük — a kormányzás és udvartartás költségeire valót szavazták meg, míg 1622-ben a beszercei országgyűlésen ki nem mondták, hogy: "csak egyszer Szent György napban legyen országunkban gyűlésünk".¹⁷⁰

Az adó összege (forintban) így alakult:¹⁷¹

Év	Tavaszi	Ősz	Összesen	Év	Tavaszi	Ősz	Összesen
1613	—	—	9	1620	10	8	18
1614	8	8	16	1621	12	10	22
1615	12	8	20	1622	12	10	22
1616	8	11	19	1623	—	20	20
1617	8	9	17	1624	—	22	22
1618	7	12	19	1625	—	22	22
1619	10	—	10	1626—29	—	20	20

Egyes esetekben, így 1614-ben elengedték két évre Szeben adóját, majd 1615-ben határozták el, hogy az újonnan megépülő falvak, ha még nincs hat éve annak, hogy lakói hazatelepedtek, rovatlanok maradtak. Van azonban példa arra is, hogy portánként meg szavaztak 15 pénzt vagy egy nagyobb összeget követküldésre, a konstantinápolyi magyar házra, 1 forintot Fehérvár építésére s egy ízben három forintot a katonák hópénzére.

"A kölcsös, szabad mező és kerített városok" egy összegben kivetett taxát fizettek. Ennek összege változóbb volt a portai adónál: 1613 és 1622 között 1504 és 3566 forint

¹⁶⁸ A rendek az országgyűlésen különben kimondják: "... tetszett országúl, hogy publicum aerariumot institualjunk, melyben minden úr és nemes ember ő maga, nem az jobbágyi, minden adófizető kapujától két forintot adjon...", és így mind a városiak, egyházhelyi nemesek, darabontok, székelyek és szászok hozzájárulását megszabták (EOE VI. 414.).

¹⁶⁹ EOE VI. 411. — Jóllehet maga a Habsburg-hatalom is, mint minden abszolutizmus, törekedett a rendek adóztatására (eredménytelen kísérletre) csak a XVIII. században szánta rá magát.

¹⁷⁰ EOE VIII. 115.

¹⁷¹ Az adóval kapcsolatosan I. EOE VI. 414. 424. — VII. 180—183, 249—256, 279, 323, 387—388, 433, 474, 477, 489, 513—514, 540, 545—550, 555, 556. — VIII. 94, 103, 108—109, 115—116, 126, 135, 234, 238, 267, 272—273, 317—318, 325, 368, 371, 482—483, 486, 495, 497. — Biró 1917. 104—105.

között ingadozott. Ezt követően még emelkedett, de általában később sem jelentett elviselhetetlen terhet. Két város adataival példázunk a polgárságra kirótt adó nagyságát.

Év	Kolozsvár	Kézdivásárhely	Év	Kolozsvár	Kézdivásárhely
1614	350	80	1620	1440	260
1615	1000	180	1621	1600	250
1616	1200	250	1623	2000	200
1617	1100	225	1624—28	2400	250
1618	1500	250	1629	2400	150

Az országgyűlési határozatokban rendszerint az is olvasható, hogy a kapudót mind a szászok, mind a magyarországiak hasonlóan fizetik. A székelyekre is vonatkozik néhány külön utalás. Az adófizetés rendjében tehát még sok, egy-egy térség társadalmi-jogi kiváltságokkal élő népcsoportjának sajátos kérdéseivel is számolni kellett.

A székely adó dolga már ismét túlmutat az államháztartás szűkebb keretein. A fejedelem a székely székek népességének régi adómentességét is az ország egészének távlati érdekeivel számolva, a társadalom szerkezetének jobbításán munkálva kísérelte meg rendezni. A központi hatalmat tudatosan szilárdító, a földesurakat, a rendi vezető réteget felhasználó, ugyanakkor kemény kézzel meg is zabolázó Bethlen Gábor végrendeletének szellemében ("a székely nemzettséget a mitőlünk nekik adott szabadságban tartsák meg") pártfogolta a középréteget, oltalmazta a lesüllyedéstől. Első uralkodói teendői közé iktatta tehát a székely életforma válságának pontos, számszerű felmérését. A lustrát 1614-ben végre is hajtották. Ez a számbavétel meggyőzhette a fejedelmet arról, hogy a szabadságát még őrző réteg (a lófők, gyalogosok, libertinusok) rendje még mindig igen számottevő (kb. 54%), de felduzzadt az úri szolgálatra jutottaké is (jobbágy 25%, zsellér 15%). Ő maga fogalmazta meg később, hogy: "a zászlok üresek és csak szegény Bocskai fejedelem idejétől fogva is közel hatezer székely lőtt jobbágyá".¹⁷²

Országglása első napjaiban még ezt a kérdést is a rendiség teljes átformálásával szerette volna megoldani. Mint láttuk, az 1614-es közpénztárállítási terv meghiúsult. A "székely uraink s atyánkfiai — mondják többek között feleletükben a rendek — arra ígérnek magokat, hogy ... az régi mód szerint őkegyelmek sem vonzzák ki magokat az közönséges jókból".¹⁷³ Fizettek is 1614-től kezdődőleg évente az országgyűlésen megállapított követelmények szerint,¹⁷⁴ de oly módon, hogy az adófizetés valójában elsősorban egy szűkebb székely néprétegre, a szabadokra hárult.

Néhány év múltán, 1620-ban ismét megkísérelte a fejedelem, most a hét székely szék vezetőségéhez fordulva, az adófizetés módjának megváltoztatását. Az Udvarhelyre gyülekezett rendek azonban határozott, elutasító választ adtak Bethlennek. Az országos érdek és a régi előjogok ütközésekor, mint mindig, a fejedelem most is az előbbi pártfogolta: "De hogy az közönséges jónak, megmaradásnak őrizésében — írja — semmivel az több nemzeteket ne segítsétek, nem lehet. Extra [ordinarie] contribuálnotok kelletik."¹⁷⁵

¹⁷² EOE VIII. 105. — A lustrára l. bővebben: *Székely felkelés. 1595—1596* [a továbbiakban: *SzékFelk.*]. Szerk. Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Bukarest 1979. 146—190.

¹⁷³ EOE VI. 410—412.

¹⁷⁴ 1616-ban pl. minden jobbágy, lófő és darabont 110 pénzt fizet a vármegyék módja szerint: a portára való szükségre (EOE VII. 388.). 1621-ben 1—1 forintot vesznek minden székelytől, aki jobbágyságra adta magát (EOE VII. 555.) stb. L. Kállay Ferenc: *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*. Nyenyed 1829. 108—110. — Biró 1917. 68, 102—105. — Trócsányi 1976. 52.

¹⁷⁵ BethlLev 447. — Barabás Domokos: *Bethlen Gábor 1620-iki hadjárata és a székelyek*. TTár 1887.

Az 1622-es esztendő őszén megnyíló besztercei országgyűlésen azután a fejedelem szokásos előterjesztése — az adókérdés kapcsán — a székelyek eljobbágyosodásának kérdését is mélyrehatóan elemzi. Bethlen Gábor elmondja: "illetlennek, sőt az igazsággal ellenkezőnek látjuk teljességgel, hogy az egész székelységen való jobbágyság in genere (kik számmal a tíz ezeret meg fogják haladni) ... sem adót, sem dézmát nem adnak, hadba nem mennek, akármilyen szedés terüh legyen a székelységen, a jobbágyság semmi effélébe nem ad, hanem egy szóval mindenféle terhet csak az kevés lófő, veres darabant, szabad székely supportál, hadba azok mennek, ha mit az ország szükségére vagy egyébre magok között felvetnek, azok fizetik..." Értethetőnek tartja, hogy ezek nyomán: "... a zászlók alól nagy része a jobbágyságra kötötte a székelységnek magát, látván azt, hogy sokkal könnyebb és jobb állapotja vagyona az jobbágnak közöttök hadakozásnak idején, hogysem a szabados embereknek..." Világosan megfogalmazza s kimondja azt is, hogy mindez — a kiváltságok ilyen értelmezése — a főurak, a birtokosok előnyére válik, az ő jobbágyrobotjuk gyarapszik, jobbágytelkeik száma növekszik, lényegében tehát a szolgáló ember az ő urának s nem a központi hatalomnak, nem a köz javára, az országnak tud bőségesebben adózni. Ezért proponálja: "... mindenféle jobbágyságok rőtassanak kapu számra ő köztök is, kik ha esztendőben, országunk régi szokása szerint, kétszeri adóba nem contribuálnak is, ottan csak az egy porta adójának felvetésekor kapuszámtól fizessenek ők is..."¹⁷⁶

A fejedelmi jogérzék, előrelátás számol azzal is, hogy a székely jobbágyság sok társadalmi forrásból egybeömlő, s ezért csoportonként meghatározza őket, kötelezettségeiket előírja, s miközben az ősi privilégiumokat kisajátító és ahhoz újakat társító főurak, birtokos nemesek rendi partikularizmusra ellen fellép, védelmezi, erősíti a szabadokat, a katonáskodás és más terhek által leginkább sújtott réteget. Nem is eredménytelenül. Amikor 1627-ben ismét összeírta a székely székek népét, máris szembevető a fejlődést meghatározó tényezők — így az adózás — megváltoztatásával elért eredmény. Míg például az 1614-es lustra szerint a lófő, a gyalog és libertinus családok száma Udvarhelyszékben 2249, 1627-ben már 3452.¹⁷⁷

Az Erdélyhez csatolt felvidéki, magyarországi vármegyék adózása szintén Bethlen társadalompolitikájának ismeretében értelmezhető igazán. Jóllehet ez a kisebb, de Erdélynél gazdaságilag előrehaladottabb és módosabb terület jelentős anyagi erőforrásává vált Bethlen Gábornak, az adózásban egyik csatavesztési terepének is maradt. Az itteni földesúri osztály vagyoni ereje fölülmúlta az erdélyi társaikét, és már korábban tudatosan és sikeresen megküzdött az államhatalommal. A jobbágy téherviselő képességének kisajátításáért vívott harcban az ő győzelmüket jelentette a kisebb, csak 2—3 forintos adó s az ehhez járuló koronaőrő vagy ajándékpénz. A kassai kamara 1624. évi számadása tanúsítja, hogy még ezt is rendszertelenül hajtották be. Abaúj, Ugocsa, Borsod és Szatmár szolgáltatott be mintegy 2500 forintot, a többi vármegye semmit sem, és Bethlen később sem szűnt meg a restanciát követelni, a dicátorokat sürgetni. "Én soha ilyen országot nem hallottam, sem láttam — írja 1620. május 5-én Thurzó Szaniszlónak —, melyben az dicát ilyen nehezen adják meg, mely vétket nem az szegénységnek tribuálok úgy, mint az dicátoroknak, kik csak magok akarnak kereskedni, töltözni az ország jóvedelmével..." A perceptorok is haragvóan írja néhány nap múlva, hogy azok semmit sem költenek, megajándékozzák őket, s mégis költséget felszámítanak s ily módon "nagy lopást tesznek". A dicátorok sürgetése, a restancia felszedése állandó tárgya leveleinek. A hadiadó megtagadásig eljutó vármegyei követeknek keményen vágja oda, hogy: "Isten nyakatokat szakasztja, ha mind ilyenformán akartok

¹⁷⁶ ETA III. 262—264. — EOE VIII. 104—106. — Jakab Elek és Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története*. Budapest 1901. 335. — SzékFolk 132—133.

¹⁷⁷ Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. 217—218. — L. a háromszéki követutastást a gyulafehérvári országgyűlésre: SzOkI VI. 70—75. — Benkő Samu: *Murokország*. Bukarest 1972. 47—48.

viselkedni ... holott mostan nem némettel vagyon dolgoztok, nem annak contribuáltok, hanem magatoknak."¹⁷⁸

Az adó mennyiségének növelésével szintén kísérletezett a fejedelem. Az 1619. évi decemberi kassai articulásokban a rendek kimondják, hogy minden jobbágy- és zsellérporta után 1—1 forint legyen a rovatal, a követségek költségeire pedig 75—75 pénz.¹⁷⁹ Bethlen Gábor a hadjárat anyagi terheire egyszeri vagyonadót akart kivetni, mégpedig a javak egyötödét kívánta katonai célra. Az ellenállás azonban oly mértékű volt, hogy erről a tervéről le kellett mondania. 1620-ban a beszercebényai országgyűlésen "erdélyi módra" szabta meg az adót, portánként 22 forintot. Jellemző — természetesen a honvédelmi érdekek miatt —, hogy ebből az összegből 16 forintot a földesúrnak és 6-ot a jobbágnak kellett megfizetnie. Helyenként be is folyt ez a magasabbra szabott adó, majd a rendkívüli viszonyok elmúltával a régi szintre szállott vissza, a kisebb, az eredeti mérték szerinti rovattal pedig továbbra is hanyagul szedték be. Erdély adójával egybevetve a hét vármegyéét, úgy véljük, jogosult az a feltevés, hogy legfeljebb egytizede volt az utóbbi területről beszedett pénz annak, amit a jól szervezett fejedelmi számvédelmi igazgatás begyűjtött.¹⁸⁰ Igaz viszont, hogy a felvidéki gazdag városok taxája sokkal magasabb volt, mint az erdélyieké, és általában más jövedelemforrásaik is gazdagabban buzogtak, az államháztartás egyensúlyát az ő segítségükkel könnyebb volt megteremteni és megőrizni.

A tized mennyiségileg nem tartozott a legdúsabb jövedelmi források közé. A néhány ezer forintnyi pénzbevétel is számított azonban, valamint az a kevés termék is, amit a dézsmások szedtek be a parasztságtól. Ismeretes, hogy Erdélyben ezt a jobbágyságot terhelő járadékot az állam kivette az egyház kezéből.¹⁸¹ Bethlen a tizedszedést úgy adminisztrálta, ahogyan az öröklött szerkezet megkövetelte, de ezen a területen is igyekezett rendet, kiszámíthatóságot, egyformaságot és központi irányítást, ellenőrzést teremteni. Az 1615. évi tavaszi országgyűlésen a Várad tájékán meghonosodó visszaélések ellen lép fel. Az őszi tanácskozáson azután már részletesebben kidolgozott rend is megfogalmazódik. Miután Buza — ahol a földesurak a tizedet kibérelhették — elpusztult, helyébe Enyedet és Kolozsvárt jelölték ki. Szent György-napkor itt árendálhatták a fejedelmi dézsmástól a tizedet a vármegyei birtokosok, aki 15 napig várakozott a pretendensekre. A székelyek földjén lakó majorosok, juhászok mentessége fennmaradt, s a fejedelem az árenda felének elengedésével is kedvezett a bérlőknek.¹⁸² Az 1618. esztendőben azután megjelenik a 35 pontból álló "instructio generalis", amely a tizedszedés módját rendezi, egyelőre csak a dézsma behajtásának eljárásrendjét és a tisztviselők szerepét, jogait, valamint fizetését szabályozza.¹⁸³ Míg azonban a rendek 1616-ban rögzítik a régi limitáció érvényességét, a földesúri dézsmamegváltási jogot, és az egyévi árenda elengedését köszönik, 1623-ban már keményebben folyik a rendteremtés, a kincstár hatásköréből kivett, birtokosoknak átengedett dézsmák "rekuperálása". Az országgyűlés csak azt igényelheti, hogy az 1588 előtt

¹⁷⁸ TTár 1885. 639. — Szekfü 1929. 117—118. — BethlLev 122. — BethlPolLev 180, 187, 375. stb. — Nagy 1969. 207.

¹⁷⁹ ETA III. 232.

¹⁸⁰ Zimányi 1976. 115—116. — Mráz 536—537. — Kerekes 1943. 343. — BethlPolLev 163. — A hódoltságban csak felényi volt az adó; rendszerint azonban egy kiszabott összeget igényeltek. Az időnkénti követelések, zsákmányolások azonban igen terhessé, gyakran elviselhetetlenné tették a Bethlen területeivel szomszédos tájak parasztnépének sorsát. (L. Mehmet és Ibrahim basa leveleit Bethlen Gáborhoz és Bethlen Istvánhoz: ETA III. 331—341.)

¹⁸¹ Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. Kolozsvár 1861. I. 186—203. — Jakó Zsigmond: *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*. Kolozsvár 1945. 4—5.

¹⁸² EOE VII. 255—256, 285, 288. — Az 1616. évi segesvári országgyűlés a szegénység védelmében hoz határozatot (uo. 392.).

¹⁸³ BethlLev 67—71.

adományozott fiskalitások kéznél maradhassanak s az érdemesekre legyen tekintettel a fejedelem.¹⁸⁴

A kincstár jövedelmét kisebbítették a tizedmentesség régi formái is. A székelyek, a szászok hagyományos privilégiumait nem szüntethette ugyan meg a fejedelem, de az ő országlása idején születik az a propozíció, hogy a szokásjogi rendjüket még őrzők, a vlachjogúak szintén fizessenek dézsmát.¹⁸⁵ A kamarai igazgatás alatt álló vármegyékben igyekszik a dézsmálás módját lelkiismeretesebbé tenni, hogy a tizedszedés ne járjon sem a fiskus, sem a szegénység kárával. Eléggé rendszeressé válik különben a dézsma lekötése katonai terhek, elmaradt zsold és egyébek fizetésére.¹⁸⁶

Az állandó pénzforrások sorában számításba kell vennünk a szászföldi dézsmát is, amelynek negyede 1612-ben vált fiskális jövedelemmé, valamint a Szent Márton-napi külön adót is.¹⁸⁷ Az 1586. évi jövedelemkimutatásban a Szent Márton-napi census és "a szász papok adója" rovatban 6546 forint 14 dénár szerepel. A 6000 forintos adó és a 4000 forintos dézsma eléggé szokásos lehetett a Bethlen Gábor-i időszakban is.¹⁸⁸

3. A harmincad és a fejedelmi egyedáruság

A harmincadok a hét vármegyében 1624—25-ben 51 375 forinttal járultak hozzá az erdélyi államgazdaság alapjának növeléséhez. Az erdélyi vámolási helyeken működő hivatalok ennek a summának csupán körülbelül az egyharmadát fizették be a kincstárba. Míg az adó és a tized a termelési szinttől, a gazdasági erő mértékétől függően növekedett vagy csökkent, tükrözve természetesen a fejedelemség társadalmi rendjében és a behajtó szervezetben bekövetkezett változásokat is, addig a harmincadok bevételei a külkereskedelemtől meghatározottan változtak. A határokat átszelő kereskedőutakon viszont a háborús években megcsappant a forgalom, amelyet különben a nemzetközi gazdasági konjunktúra is befolyásolt. Ez pedig nem kedvezett — mint láttuk — a mi tájaink árucserforgalmának. A magyaróvári főharmincad Rudolf császár korában — mielőtt Bethlen elfoglalta volna a fejedelmi széket — egymagában 120 ezer forintot gyűjtött be a magyar kamara pénztárába. Többet, mint amennyit a szepesi kamara 1624—25-ben egészében bevételezett. A magyar kamarának pedig az 1628-ban felterjesztett ötévi mérlege szerint az átlagos évi jövedelme nem érte el a százezer forintot. A Dunától keletre fekvő harmincadhivatalok bevételeinek a zuhanása a XVII. század elején, Zimányi Vera és Harald Prickler kutatásai nyomán mondhatjuk, rendkívüli mértékű. Az ő számításaik szerint a szepesi kamarához tartozó harmincadoléhelyek jövedelme kamarai forintban így alakult:

1612	54 729
1623	33 732

1626	29 060
1627	24 277

¹⁸⁴ EOE VIII. 128.

¹⁸⁵ Uo. 79. — A szokásjog uralma megtört, de nem vesztette el teljesen hatékonyságát. Az 1653. évi országgyűlés ezt a fajta tizedmentességet megszüntette ugyan, de a későbbiekben mind a dézsmafizetésre, mind a hagyomány szívós fennmaradására van példa. Vö. Dósa: *i.m.* 196. — Trócsányi 1976. 103, 106. — Ursutiu, Liviu: *Relații agrare pe domeniul Gurghiu în secolele XVII—XVIII.* (Doktori dolgozat tézisei) Cluj-Napoca 1976. 5.

¹⁸⁶ Mráz 526, 528—529. — Radvánszky 1888. 171—173. — Kerekes 1943. 344. — BethlPolLev 83. — EOE VIII. 154—155. — Erdélyben a tizedjövedelemből művelődési célra szintén kiutal a fejedelem. Így 1618-ban évi 200 forintos segélyt ad a marosvásárhelyi iskolában tanuló ifjaknak (SzOkl VI. 54.).

¹⁸⁷ Deutsch, G. D.: *Das Zehntrecht der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen.* Schässburg 1858.

¹⁸⁸ Tagányi Károly: *Erdély közjöveldelmei 1586-ban.* 322. — Bíró 1917. 104. — Dósa: *i.m.* 218—219. — CronTr 54. (A szászok 1621-ben 78 ezer forintot visznek Pozsonyba.)

1624 29 701
1625 50 648

1628 14 918
1629 9 462

Néhány részletadat (magyar forintban) ilyen változásokat mutat:

Év	Kassa		Munkács		Szatmár		Károly	
	frt	den	frt	den	frt	den	frt	den
1612	5 811	89	69	—	5570	28	1800	30
1623	11 129	84	325	6	1104	25	1782	—
1624	7 896	75	339	28	550	—	1411	97
1625	13 974	24	487	91	2290	12	3524	90
1626	1 924	50	947	82	3125	41	1763	98
1627	1 000	—	648	35	810	—	481	97
1628	412	87	127	41	500	—	1697	62
1629	193	95	319	61	1000	—	600	—

A kereskedelem hanyatlását — kormánykezdeményezésre tartott tanácskozáson — 1615-ben maguk a bécsi kereskedők, a gazdaság ismerői is megállapítják; tehát a harmincadhelyek bevételei a XVI. századbeliekhez viszonyítva igen megkisebbedtek, s ha később a harcok múltán hirtelen emelkedtek is, egészen véve alatta maradtak a korábbi évtizedbelieknek.¹⁸⁹

Az erdélyi harmincadhelyek jövedelmeinek változásait a kolozsvári harmincadbevétel évenkénti összege tanúsítja:¹⁹⁰

Év	frt	den	Év	frt	den
1613	2581	36	1618	3768	30
1614	3113	61	1619	1309	83 1/2
1615	2670	15 1/2	1621/22	215	29 1/2
1616	2403	88 1/2	1622	2506	12
1617	2133	70 1/2	1623	917	73

A század első évtizedéhez mérten számottevő különbség nem állapítható meg. A Bethlen uralmát követő évtizedben pedig, az ő alapvetésének is köszönhetően, emelkedik az évi hozam, s kétszeresére is nő az említett évek átlagának.

Bethlen Gábor gazdálkodásában a harmincad mint jelentős bevételi forrás és ugyanakkor mint a kereskedelmet gátló tényező szerepelt. Természetesen oly módon is gondol rá, mint jobb működésre serkentető, jobban hasznosítható intézményre. A fejedelmi széket elfoglaló Bethlentől az 1613. évi országgyűlésen maguk a rendek igényelték, hogy ne adja bérbe a harmincadokat. A korszerűbb móddal, a központi, a kincstári kezeléssel már korábban kísérleteztek Erdélyben, és 1603-ban utasítástervezet is készült. Ennek a formának a bevezetése azonban nem kis nehézségekbe ütközött, és feltehetőleg az árendálási rendszer továbbra is jelentős súlyú maradt a harmincadigazgatásban. 1614-ben ugyan a váradi főkapitányt kéri, hogy tájékoztassa a hasznos és haszontalan tisztviselők felől, s miként az adóra, úgy a "harmincadok jövedelmének bevételeire kegyelmednek kell ott szüntelen

¹⁸⁹ Takáts Sándor: *A magyar kamara állapota 1627–1628-ban.* 3–4. — Ua.: *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században.* MGSz 7/1900. 172. — Zimányi 1976. 75–76. — Zimányi–Prickler: *i.m.* 86, 102, 136–145.

¹⁹⁰ Az adatok Pap Ferenc készülő értekezéséből valók. Ezúton is hálásan köszönjük közlésre való átengedésüket. A továbbiakban: Pap Ferenc gyűjtése. (Az 1621/1622-es év adatai nem tükrözik a teljes évet.) Különben a törösvári harmincad árendája 2000, a vöröstoronyié 1000 forint volt (Biró 1917. 104.).

szorgalmatos gondjának lenni..."¹⁹¹ A töröcsvári, verestoronyi vámért azonban bérletet fizettek. Kassán 1623-ban a város bírása bérlettel a kassai harmincadjövédelmet, miközben sokszor esett szó a harmincadosokról úgy is, mint az állami apparátus szolgálattevőiről. 1613 decemberében írja azt, hogy "gyakorta a harmincadosok számadásokkor exactorinkat sokképpen szokták [vex]álni", s értesítést kér, hogy a harmincadosoktól "világosban való számot vehessünk".¹⁹²

A fejedelmi gazdálkodást befolyásoló társadalmi okok sorában a nemesi rendi érdekvédelmet kell elsőként említenünk. Bethlen Gábor ez esetben igyekezett fenntartani az országgyűléssel egyetemben a nemesi vámmentességet. Ebben a szándékban azonban a kereskedelem, az árutermelés fellendítése is vezérelte. A harmincadosokat (pl. beszerceieket, debrecenieket) intik is 1622-ben, hogy a régi rendhez tartsák magukat, tehát a majorságban termelt búzát a nemesemberek szabadon vihessék piacra, s a karánsebesi harmincados: "nemes embert ne bántson szabadságában". 1626-ban is hasonlóan intézkednek.¹⁹³ A régi úzus a nem kereskedőt védelmezte a vámolástól. A mentességet élvezők nemegyszer ezzel éltek vissza, mint néha a privilegiált városok is. Így például a désieiek és a zilahiak — akik jogosultak egy pénzt fizetni szekerek után a vámon — 25—32 szekeret is fogadnak, s "azokat is egy pénzzel akarják elvinni". A harmincadosok szintén vádolhatók szokatlan "terhelésekkel", "káros praktikákkal", amik ellen a fejedelem is fellép, és a vétkes tisztviselő megbüntetését (200 forintra) 1616-ban a segesvári országgyűlésen a vármegye székére bízta. Jóllehet ezzel a rendeknek kedvező eljárásmodot fogad el, hiszen a megbízott harmincados vagy árendátor a neki kedvezőbb rendi igazságszolgáltatási fórumon áll szembe a nemessel, nem pedig a kincstár színe előtt találkozhatnak.¹⁹⁴

A vámpolitikát gazdasági tényezők is meghatározták. Bethlennek számolnia kellett a sűrű vámhálózat káros hatásával. Ez Európa-szerte jellemezte és ugyanakkor hátráltatta az árucere-forgalmat. Feljegyezték, hogy a Bécsbe vitt 144 q viaszért Rimaszombaton fizettek 140 forint harmincadot, majd ötször vámot s négyszer cédulapénzt. A Gdanskból (Danzigból) hozott árut 14 helyen harmincadolták, nem is szólva az ajándékokról s más költésekről. A szállítás maga drága volt, s ehhez járult még a gyakran annál is többet kitevő vámpénz. A kolozsvári Literátus Mihály 1400 forintért vásárolt árújáért Eperjesig fuvarpénzt 24, vámdíjat 50 forintot adott. A városok, mint például Kassa, harcoltak régen szerzett vámmentességi jogaikért. A fejedelem pedig fél mentességet is csak húzódozva engedélyezett, hiszen nagy szüksége volt erre a jövedelemre.¹⁹⁵ Valóban nehezen tudott lemondani róla, de az általános jólét és nagyobb forgalom — a belső piac kiszélesítése — érdekében még a harmincadbevétel megapadását is vállalta volna. A legékeesebben szóló bizonyíték rá a vámkérdésnek Habsburg-Magyarországgal való rendezési kísérlete. Az árucserét növesztetni akaró fejedelmi szándékról vall ugyanis az 1627-ben megkötött tokaji egyezség. Ennek lényege az, hogy a hét vármegye és a királyi terület közötti kereskedelmet Bethlen akarata szerint vámmentessé tették. Ha tehát nem tranzit áruszállításokról volt szó, hanem olyanokról, amelyeket országon belüli használatra szántak, a tokaji traktusban kimondották, hogy egyik fél se szedjen harmincadot. A fejedelmi területekről Magyarországon át szállított árúkért, marháért, borért szedett vám Bethlent illette. A gyakorlatban azonban a magyar királyi hivatalok szintén vámolnak, így azután mind a behozatal, mind a kivitel végül is kettős pénzfizetési terhet rótt a

¹⁹¹ EOE VI. 360. — Ember: *i.m.* 452. — EOE V. 192—202. — BethlPolLev 12—13.

¹⁹² BethlPolLev 6—7. — Mráz 521. Az 1620-as főkincstartói utasításban is szerepel a harmincadok adminisztrálása.

¹⁹³ EOE VIII. 100, 154, 320.

¹⁹⁴ EOE VI. 421—422. — BethlLev 268, 287. — EOE VII. 392, 516—517. — Ember: *i.m.* 452—453.

¹⁹⁵ "Mivel az kereskedő, de kiváltképpen tőrségség rendén levő emberek — írja 1627-ben Rayz Jánosnak, a kassai kamara számvevőmesterének — nagyobb részére Szolnok felé csaptak utat nyilván való kárunkra és fogyatkozásunkra..." — ezért meghagyta a tokaji harmincadosnak, hogy két lovas katonával vigyáztassa a szolnoki úton járókat, kereskedőket. (BethlPolLev 455—456. — Kerekes 1943. 347. — Mráz 350.)

kereskedőkre, miközben Bethlen ugyancsak emelte a vámtarifát. A helyzeten javítani vágyó fejedelem eleinte a Habsburgok terhére kívánta a kérdést megoldani, a kereskedő polgárság és a fogyasztók érdekeit szolgálni. Végül 1628-ban az egyetlen harmincadvételt, tehát az igazságos formát javasolta küldöttje révén. Ez a megoldás azonban a Habsburg uralkodói szemlélettel ütközött, és a tárgyalások nem vezettek eredményre.¹⁹⁶

Bethlen Gábor gazdaságpolitikájában jelentős szerep jut a külkereskedelem fejlesztésének. Igyekszik kihasználni mind a mezőgazdasági termékek, mind a keresettebb erdélyi nyersanyagok, iparcikkek iránti keresletet. Az állandóan gyötrő pénzszükséglet, az alattvalókat bősséggel ellátni akarás kettős ösztönzése nyomán azonban maga szintén buzgón kereskedett, elérve azt, hogy már életében feltételezzék róla, hogy ezen az úton is hatalmas összegeket tud szerezni. A fejedelmi kereskedelem összekapcsolódott az állami monopólium rendszerével. Országglása utolsó szakaszában kiterjesztette a kiviteli tilalmak rendszerét, és a méz, viasz, élőállat, bőr, higany forgalmazását egy-egy évben magának tartotta fenn. Emberei vásárolták fel tehát ezeket az árucikkeket, és ugyancsak ők igyekeztek jó áron vevőt találni rájuk a Földközi-tenger mentén, a török birodalomban, osztrák vagy lengyel földön.

A fejedelmi gazdálkodásban új, sajátos vonásokat keresve sokan tartották éppen ezt a formát a legjellemzőbbnek. Nem feledhetjük el azonban azt, hogy az effajta egyedúraságnak már előzőleg is voltak hagyományai Erdélyben és hozzá hasonló módon vállalkozó uralkodók külföldön. Így például 1578-ban a bőr, a viasz, szűrposztó vagy az ökörbőr már állami ellenőrzésben forgalmazódott, és Báthory István a kincstár haszna érdekében magának biztosította a bőrrel való kereskedést.¹⁹⁷ Igaz, Bethlen a kezdeményből jól kidolgozott rendszert épített ki, és nemcsak a saját kezelésbe vett kereskedelmi cikkek körét bővítette, hanem a felvásárlás rendjét is alapos instrukcióban dolgozta ki. A méz és a viasz egyedúraságát 1629-ben szabályozó utasításában¹⁹⁸ az áll, hogy miután ebben az évben: "az lábas marhával való kereskedésnek semmi alkalmatossága nem lehete, az fényes portára tartozó ország adajának fizetésére pedig jó pénznek igen nehezen tehetjük szerét, vöttük eszünkben, ha mézünk, viaszunk bőven volna, abból lelhetnénk alkalmasban portára való jobb pénzt, kihez képest mézgyűjtéshez kellettven fognunk..." A gyűjtésre és felszedésre Bethlen kirendelte Vásárhelyi Szabó Istvánt, aki a segítségére felfogadott emberekkel egyedül volt jogosult mézet és viaszt vásárolni. Az árát azonnal készpénzben fizetik meg a termelőknek, azonban a fejedelmi instrukció egyben árlimitáció is. A megszabott áron vásárolt árut azután a faluközösségi szervezetnek kell hordókba tárolnia, és a gyűjtőközpontba szállítania. Az utasítás a mézszedők fizetését, ellátását éppen úgy tartalmazza, mint az eskümintájukat, amelyben megfogadják, hogy "őfelségének hasznát öregbíteni" igyekeznek.

Különben már 1619 májusában "bizonyos okokból" el akarja "fogni" a viasz kivitelét (minden rendektől), és kimondja a tilalmat, hogy senki "az viaszat ne szedje és ki ne vigye", s aki mégis megkísérelné ily módon cselekedni, attól a harmincadosok az árut kobozzák el.¹⁹⁹

A kiviteli tilalom szintén régi, és időnként országgyűlésen mondják ki vagy oldják fel. Természetesen ez nem minden esetben jelenti azt, hogy a fejedelem monopolizálja az illető termék forgalmazását. Van azonban példa arra, mint 1625-ben is, hogy expressis verbis kimondja a rendelkezés: "az lóval való kereskedésen kívül az ökörbőrrel való kereskedést is

¹⁹⁶ EOE VIII. 426—428, 433—434. — Mráz 550—551. — Kerekes 1943. 285—286. — Az osztrák vámrendezés még 1604-ből való, s ez 1672-ig van érvényben (Tremel, Ferdinand: *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs. Von den Anfängen bis 1955.* Wien 1969. 249.).

¹⁹⁷ EOE III. 134. — Biró 1917. 81. — Ua.: *Erdély XVI—XVII. századi kereskedelmének történetéhez.* = KLEkv 75.

¹⁹⁸ EOE VIII. 509—512.

¹⁹⁹ BethlLev 80.

az fiscusnak reserválván...", fejedelmi privilégiummá minősíti az említett áru külkereskedelmi forgalmazását.²⁰⁰

A méz- és viasz kivételre, eladásokra sok adatunk van. Bethlen szerződéskötéseiben szerepelnek ezek a cikkek, ugyanúgy a szintén a fiskusnak fenntartott higanyárusítás is. Ezekről az árukról az erdélyi export rendjén még szólunk. Itt azt kell elmondanunk, hogy a fejedelem nagy reménységgel tekint ezekre a jövedelmi forrásokra, s ha nem is tud az egyedáruság révén rendszeres, bőséges bevételt biztosítani, jelentős összegeket szerez ezúton is az országnak. Kénésőre, higanyra berlíni, gdanski, velencei, skót kereskedőkkel köt eladási szerződést. Jó néhány ezer forintot sikerül bevételeznie. "Hatvani István nevű ifjú legén szolgám vagyon Eperjesre — tudatja Rhédeyvel 1618-ban —, ki bizonyosan írja, hogy 31 ezer forintot vött fel egyszersmind kénéső áraban."²⁰¹ Csoda-e, ha 1621 szeptemberében így ír feleségének: "Az kénéső bányát hogy műveltessék valóban, az istenért kérlek, hagyd meg fejekre; mert ha minden esztendőben ezer ezer mázsát szerezhetnének is, elvonnék egyszersmind mázsáját 220 forinton."²⁰²

Sok-sok életírója, olyan is, ki gazdálkodását közelebbről nem elemezte, elmondotta, hogy a kis hasznot hajtó vállalkozásokat sem vetette meg. Georg Kraus jegyezte fel, hogy első hadjáratából visszatérve sok lovat hozott magával. Ezeket a szászokkal ökrökre cseréltette. A kényszerű csere nyomán a szászságnál korábban is kezdték el a korszerűbb lóval való szántást, a fejedelem viszont az ökröket a bécsi piacra hajtatta (Velencébe is küldött már ökröket), és — mint azt a feljegyzés mondja — sok pénzt vett fel értük.²⁰³ És az is megesett, hogy a kolozsvári piacon fejedelmi parancsra addig nem adhattak-vehettek búzát, míg az ő negyedfélszáz kis köből gabonája vevőre nem talált.

4. A bányák, pénzverdék és a fiskus birtokok hozama

A fiskus jövedelmeit szaporító külkereskedelmi tilalmakat, fejedelmi monopóliumokat Bethlen halála után a rendek felülvizsgálták, és egyebek között a só forgalmazását is szabadnak nyilvánították. A bányászati termékek sorában különben a dési, tordai, vízaknai, kolozsi, széki, parajdi stb. sóbányászat szintén királyi jog, regálé volt, s Bethlen Gábornak komoly bevételt biztosított. Lippa gazdasági szerepét jelezve írja Szalárdi, hogy ide: "... Erdélyből a váradjai portusról, kiváltképpen a vízaknai, tordai, kolosi aknákból kikelő temérdeki só nyaratszaka a Maros hajós folyóvizén számos hajókon szüntelenül szállítván, és Lippán lerakván, csak ott való harmincadbul is, de annál inkább az onnan mind vízen, szárazon való nagy kereskedésből minémű temérdeki jövedelem redundált, térült az ország fiscusára, akárki megfítheti."²⁰⁴ Tudjuk azt, hogy Bethlen egy ízben, 1625-ben nándorfehérvári török kereskedővel köt szerződést, ígérve neki évente 30 ezer kőso szállítását. Az évi bevételeinek összegét azonban pontosan csak két esztendőben tudjuk: 1628-ban 19 118, 1629-ben pedig 32 752 forint, tehát igen jelentős nagyságrendű. Megemlítjük, hogy 1586-ban a sókamarak jövedelme 13 850 forint, 1643—1656 között pedig átlagosan 40—50 ezer forintot jövedelmeznek a sóbányák.²⁰⁵ A régi rendet itt nem bontja meg Bethlen. A bányahelyek privilégiumait erősíti, s a régi szokás szerint jussol sót nemes vagy székely, de a taxát néha emeli, s a szervezetet szilárdítja; a máramarosi sóbánya

²⁰⁰ EOE VIII. 268.

²⁰¹ BethlPolLev 93.

²⁰² TTár 1879. 216. (Szabó Károly: *i.m.*)

²⁰³ CronTr 44—45.

²⁰⁴ Szalárdi 1980. 97—98.

²⁰⁵ Tagányi Károly: *Erdély közjövödelmei 1586-ban.* 322. — Biró 1917. 103—104. — Radvánszky 1888.

felét, 1620-ban pedig az egészet Bethlen Istvánnak adja zálogbirtokul, majd adományul, de minden évben 4000 forintot kell a fiskusnak adnia; a husztit 1626-ban adja ugyancsak neki 50 ezer arany zálogsumma ellenében.²⁰⁶

A nemesfémbányászat szintén számottevő jövedelmi forrása a fiskusnak. Az arany- és ezüstlelőhelyek — főleg a Nyugati-Érchegységben — jelentősek. Az urburán, a bányabéren és vámon kívül a kincstárat dúsitotta az aranybevéltási, finomítási monopólium is. Bethlen már 1613-ban arra kötelezte a bányászokat, hogy minden aranyat Filtich Péternek, a kolozsvári pénzverőház prefektusának szolgáltatassanak be. Ezzel valójában nemesfém-bevéltási központot teremtett, és egyben a szebeni kamarához tartozó körzetet is megfosztotta egyeduralmi helyzetétől. Azt az aranyat és ezüstöt, ami számára a legszükségesebb, már csak a török adó miatt is, nem csupán a vámolás, a nyolcadszedés útján szerzi, hanem főként a bányászat általános fellendítésével szaporítja, gátolja kivitelét, biztosítja a fémek beszolgáltatónak jogait, és sokat foglalkozik a pénzverés problémáival is.²⁰⁷

A pénzverésből származó jövedelem nagyságát az összebevétel elemzésekor már említettük. Az erdélyi 78 951 forint, a 6480 tallér és 187 arany, valamint a zalatnai bányából származó arany és ezüst komoly anyagi segítséget jelentett a kis állam kincstárának. A pénzverés sok helyütt folyt, megszűnt, majd Bethlen uralkodásának utolsó szakaszában két pénzverőház, a kassai és a nagybányai dolgozott. A szebeni, kolozsvári, a gyulafehérvári verdék működési rendjét közelebbről nem ismerjük, és sok más városbeli műhely használati státusa sem ismeretesebb. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy Bethlen a fejedelmi jogkörbe tartozó létesítményeket gyakran adta bérbe magánosoknak vagy intézményeknek. Jóllehet a külföldi munkásokat a fejedelem terhére kell az erdélyi utakon szállítani, a pihenőhelyeken étkeztetni, a bérleti rendszer itt is győztes versenytársa a házikezelésnek. A kolozsvári számadásokban ott áll, hogy a "harminc Bányára menő német pénzverőknek" ebédet adnak, de a pénzverdét (Herberstein Feliciántól 1620-ban elvéve) Bethlen a városnak adja bérbe, évi 2000 tallérért.²⁰⁸ A kassaiak tevékenysége későbbben kezdődik. A fejedelem kezdetben maga keres szakembereket, szervezi életfeltételeiket, s 1623-ban egyezik meg Rendt Detrével és társaival Zilahon, hogy 80 ezer forint ellenében pénzverdét létesítsenek. 1624-ben azonban már Varannay András nevezi ki az intézmény élére. A saját kezelésben ez jól jövedelmezett, hiszen még abban az évben, három részfeljegyzés tanúsítja, majd 90 ezer forintot fizetett a kincstárba. 1625-ben azután városi kezelésbe került a pénzverde, és évi bére 56 ezer forint volt. Különben 1628 végéig folyt itt a munka. Annak ellenére, hogy a város gyakran igyekezett — sokszor sikeresen — bérelengedést kiküzdeni, a fejedelem ezúton tekintélyes összeghez jutott.²⁰⁹ Azokban az években, amikor Körmöcbányán — általában az ún. alsó-magyarországi bányavárosok kamarája felett — Bethlen Gábor uralkodott, igen nagy összegeket vett fel főleg hadi célokra. A körmöci pénzverdéből, a bányák jövedelméből több tízezer forintos summákat kapott, és az 1621-ben lendületesen folyó pénzverést tanúsítja, hogy csak ebben az esztendőben 272 067 forint 11 dénárt fizettek ki az erdélyi fejedelemnek. Arról nem is szólva, hogy amikor 1624-ben fel kellett adnia a bányavárosokat, zsákmányként

²⁰⁶ EOE VI. 422—423. VII. 99, 322. — ETA III. 330—331. — Vízakna privilégiumaira I. Lupaş 1940. 101—109. — Mráz 524. — Ember: *i.m.* 501. — L. BethlLev 64.

²⁰⁷ EOE VI. 328. — Mráz 523—524. — 1618-ban ismét szabályozza az országgyűlés az arany és ezüst beváltását, rögzíti az árfolyamát, és olyan feltételeket biztosít, hogy a beszolgáltatók érdekelttségét növelje (EOE VII. 478—479.).

²⁰⁸ Huszár Lajos: *Bethlen Gábor pénzei*. Kolozsvár 1945. 64, 70—74. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 16. Fasc. III. 34, Fasc. XIX. 68. — BethlPolLev 109—110. — Balogh Béla—Oszóczi Kálmán: *A nagybányai ötvöscse a XV—XVII. században. = Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Bukarest 1979. 128.

²⁰⁹ Nagy 1969. 331. — Kerekes György: *Kassa város számadása a Bethlentől bérelt pénzverésről 1629*. MGtSz 8/1901. 181. — Kemény Lajos: *A kassai pénzverőház*. MGtSz 9/1902. 252. — Kerekes 1943. 313—337. — BethlLev 260, 266. — Huszár: *i.m.* 77—85.

is igyekezett elhozni mindazt a nemesfémeket, rezet, pénzt, felszerelést — Kemény János szavaival szólva —, "az mit elkaphatánk".²¹⁰

Az erdélyi fejedelmi bevételek körüli vizsgálódás rendjén elemeztük az adó- és tizedjövödelmeket, amelyek a közvetlen mezőgazdasági termelő és a városi kézműves munkájának megvámolásából származtak. Az árucseré-forgalomba kerülő termékek vámolása szintén az előbbihez hasonlatos módja az államháztartás egyensúlyban tartásának. Jóllehet Bethlen Gábor ezeken a pénzügyi területeken is vezet be új formákat, számba vehető változást és sikert azáltal ér el, hogy minden mozzanatában ellenőrzi az adózási, tizedfizetési, harmincadvételi folyamatot, és ésszerűsít, korábbi próbálkozásokat fejleszt tovább, néha pedig kísérletezik. A bányatermékek szaporítása, a pénzverdek hasznának növelése már fokozottabban követeli meg a beavatkozást. Még akkor is, hogyha az önálló kezelésbe vételnek a lehetőségei nincsenek mindig meg, és az egy összegben biztos jövedelmet ígérő és külön igazgatási szervezet működtetését nem igénylő bérleti rendszerre épít a fejedelem.

A "váaraknak, udvarházaknak jövedelmét" a maga számára tartja meg, meghagyva a fiskus főleg mezőgazdasági vállalkozásai felett a főkincstartó ellenőrzési, főinspektori jogát. A bevételeknek ez az ágazata, miként a bányászat is, közvetlen termelésigazgatást kíván, bérleti formában nehezen szervezhető. A legtöbbet éppen ezért a fiskus és az ő családja kezében lévő uradalmaknak igazgatásával vesződik. Itt már nem csupán a szolgáló paraszti rend termékeinek megvámolásával, hanem közvetlenül a termelőerők fejlesztésével, a termelési eljárások jobbításával kell céljához közelebb jutnia. A cél pedig az, hogy a váruradalmakból olyan vámoló és produkáló üzemeket szervezzen, amelyek képesek az erősségbéli katonai erő eltartására és a védelmi építkezések pénzelésére. Kell természetesen, főleg a magánföldesúri jellegű birtokrészekben, az áruba bocsátható felesleg termelése, valamint az udvartartásban fogyasztható és (az igazgatási szervezet fizetésének részét jelentő) sokféle élelmi járandóság biztosítása is.

A fejedelmi magánbirtokok és a fiskus javai — az erdélyi feudális társadalmi szerkezetben — a hatalmi helyzetnek, a rendek és az uralkodó közötti erőviszonynak is meghatározó tényezői voltak. A nemesi adózást Bethlen nem valósíthatta meg, a kincstári birtokok visszaszerzését azonban megkísérelte, s ezzel a központi hatalom súlyát is erősen megnövesztette. Kortárs krónikások szólnak arról, hogy "a némely fejedelmek szörnyű tékozlása által szétszórta kincstári javakat" visszaszerezte, vagy hogy "Szerzé azért egyben az fiscalis váarakat s jószágokat, mert azokat Báthori Zsigmond és Gábor annyéra dilapidálták volt..."²¹¹ Az abszolutizmust fejlesztő fejedelmek a koronajavakat, kincstári birtokokat másutt is beépítették abba a talapzatba, amelyre az új szerkezetű állam falait felhúzták. Erdélyben erre még inkább szükség volt, mind a nemesi-rendi anarchia elkerülése, mind pedig az ország védelmi képességének megnövelése érdekében.

Az 1615. évi országgyűlés már korábbi előzményekre alapozva kimondja a "fiscale bonumoknak recuperálását"-t. A visszavétel határára 1588. A törvény szerint azok, akik a hazának szolgáltak, megőrizhetik az adományként kapott jószágot, de nem örökjoggal, hanem csak ideiglenes zálogként, bizonyos összeg fejében. "Kik légyenek pedig érdemesek és érdemtelenek, nagyságod mellett lévő tanácsival ítélje meg, hogy az kik semmit sem szolgálnak az hazának, vagy semmi pénzt nem adtanak, hanem csak inscribáltattak, az olyanoktól elfoglaltattassanak minden váarak és azokhoz tartozó minden jószágok; az kik pedig méltó érdemesek, az jószágnak kiváltásának idejéig nála és maradékinál hagyassanak."²¹² Ezzel a lehetőséggel élve azután Bethlen Gábor mindenekelőtt jelentős

²¹⁰ Erdő IV. 82. — Kerekes 1943. 334—337. — Huszár: i.m. 74—77.

²¹¹ Erdő IV. 15, 68. — Maguk a rendek is megírják dicsőítő sorait az alvinci tábori országgyűlés idején Homonnay Györgyhöz címzett levelükben (EOE VII. 355.).

²¹² EOE VII. 281—283. — Vö. EOE VII. 32. — Szekfü 1929. 48—49. — Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai* [a továbbiakban: Jakó 1944]. Kolozsvár 1944. XXVII—XXXI. — Mráz 522. — Trócsányi 1976. 59—60, 150, 195.

mértékben kitágította a kincstár bevételeinek körét. Másodsorban megszilárdította kormányzását is, hiszen a kevésbé érdemes vagy éppen érdemtelennek minősített régi vagy új inscriptiót a fejedelem bármikor visszavehette. A tőle még inkább függő urak hűségére szorítása ily módon tehát még könnyebbé vált. Megerősödött a várvédelmi rendszer is.

Ami a jövedelmet illeti, azt kell elsősorban jelezni, hogy a területileg szintén megnövekedett fiskális birtokok a fejedelem igazgatásában 1628-ban 25 ezer, 1629-ben 41 ezer forintot szolgáltattak be az államkincstárba. (A Báthory-korban alig 5–6 ezer forintnyit jövedelmeztek.) A részadatokat szemügyre véve arra kell gondolkodni, hogy mind a fejedelmi, mind az állami jóságok még több hasznot hajtottak. Mráz Vera számításai szerint a fehérvári, fogarasi, zalatnai, szamosújvári, kővári, munkácsi, lugosi, karánsebesi jövedelem kétszerese volt az 1628–1629-beliéknél. Várad önmagában 32 ezer forintot mutathatott fel a percepciók rovatában.²¹³

Bethlen Gábor számottevő mértékben gyarapította mind a fiskális javakat, mind későbbi családi birtokait az "érdemtelenektől" kárpótlás nélkül visszafoglalt jóságokkal. Első helyen azok a perek állottak, amelyeket 1614-ben, 1618-ban, 1621-ben Dengeleghy Mihályné Török Kata, Imreffy Jánosné Iffjú Kata és Bánffy Dénesné Báthory Anna ellen indított. Hunyad, Alvinc, Huszt, Micske, Kereki, Ecsed és más központtal rendelkező uradalmak kerültek így kezére, és növelték a mezőgazdaságból szerezhető jövedelmét. Jellemző, hogy míg e főúri asszonyok perbe fogásakor szükségének tartja, hogy a közvéleményt befolyásoló "vádakat" is produkáljon, 1615-ben Dóczy Andrásnak nyíltan megvallja: nem magának, hanem az országnak gyűjt ("az communét kell praeponálni az privátumnál"), hiszen neki se fia, se lánya, s míg fejedelem nem volt, neki pénze is több volt.²¹⁴

Valójában az inscribált javakból tagadhatatlanul nagy summákat vételezett be a kincstár. A jól szolgáló, korábban az ország portái adójára 9 ezer forintot folyósító, a fogarasi birtok kiegészülését elősegítő Kákonyi Istvánnak például 1616-ban Görgényért 32 ezer forintot kellett fizetnie.²¹⁵

Az adományozás és elzálogosítás rendszerét inkább országglása első szakaszában fogja be politikai és gazdasági céljainak szolgálatába. A feudális szervezet működtetésének a téren sem tud (a későbbi visszafogottabb birtokátengedés idején sem) új irányt szabni. A hűséget, a hasznos közszolgálatot továbbra is éppen úgy birtokadománnyal lehet leginkább honorálni vagy serkenteni, mint ahogyan a nemesi honvédelmi kötelezettség alól kibúvót keresőt is javai elkobzásával lehet leghatékonyabban büntetni. Amikor 1617-ben a Barcaságra kéri a hadakat, a katonát nem vagy nem megfelelően kiállító nemeseknek üzeni: "... mert én senkit sem őriztetek, de valakinek szolgálja a rendelés szerint velem nem lészen, bizonyosan jósága nélkül lészen el."²¹⁶

Rhédey Ferencnek, hű katonájának, tisztségviselőjének sokat segít módosodásában, ígéri, hogy továbbra is számíthat jóakarátára, de érzi, korlátozni sem szükségtelen a birtokszerző mohóságot: "Kegyelmednek — írja 1616-ban — immár oly jósága vagyon, kihez hasonlót az erdélyi birodalomban senki sem bír..."²¹⁷

²¹³ Mráz 537, 556. — Tagányi Károly: *Erdély közjöveldelmei 1586-ban*. MGtSz 3/1896. 322–326. — Lukinich Imre: *Az erdélyi kincstári javak becslése 1701-től*. MGtSz 12/1905. 315–319. — Stimákovits László: *Erdély művelődése Bethlen Gábor korában*. Budapest 1910. 25.

²¹⁴ BethLev 36–37. — Hidy György diák kővári adományainak visszavételét indokolva, szintén indulatosan szól azokról, akik "Erdélyből lopott szép gazdasággal élnek", elsősorban azonban azért tartja magát az országgyűlés határozatához, mert ha: "... minden inasnak, minden érdemtelen országunk pusztított embereknek jóságokat kezeknél hadnának ... Kővárhoz, Fogarashoz egy jobbágy sem lenne..." (BethPolLev 26.)

²¹⁵ EOE VII. 390–391. — BethLev 27–28.

²¹⁶ BethPolLev 89.

²¹⁷ Uo. 44–45, 46, 49, 93, 103.

Az adományozás inkább országlása első időszakában volt tehát gyakoribb. Mikó Ferenc, a Kamuthyak azonban később is számottevő mértékben növelhették ezúton családi vagyonukat. Hasonlóképpen Toldalagi Mihály és Borsos Tamás diplomáciai szolgálataikért számíthattak a fejedelmi jóindulatra. Péchy Simon, Kornis Zsigmond, Haller Zsigmond, Imreffy Mihály és mások szintén jussoltak tőle falvakat, részjóságokat s kisebb szolgálatokért pedig sokan néhány ház jobbágyot.²¹⁸

Az adományok, az elzálogosítások java részéért, mint láttuk, pénzt jussol a kincstár. Méghozzá nem is jelentéktelen összegeket, hiszen Imreffy Mihály 124 ezer forintért kapja meg zálogként a fiskustól Solyomkő várát és tartozékait, de az 5—10 ezer forintos inscriptiók szintén eléggé gyakoriak. Igen-igen jelentős összegekért biztosítja a családjához tartozóknak az egy-egy birtok feletti rendelkezést. Déva várát 50 ezer forintért fratja Károlyi Zsuzsannára, majd halála után 60 ezer birodalmi tallérért ifj. Bethlen Istvánra. Ő és felesége, Széchy Mária Tasnádot kapja 34 ezer forint ellenében. Brandenburgi Katalinnak inscribáltatja Fogarast 100 ezer forint értékben. Öccsének adja Illye várát — ami 1600-ban az osztozkodáskor még az ő örökrésze volt —, de, mint említettük, Husztot, sőt Hunyadot, Ecsedet és több más sokfalvas udvarházat is. A rokonainak lekötött jóságok, még ha korábban fiskus birtokok voltak is, továbbra szintén a fejedelem, végső soron tehát az ország ellenőrzése alatt állottak, a központi hatalmat szilárdították, s szükség esetén jövedelmükkel is segítették Erdélyt.²¹⁹ Még ilyen határozott fiskusbirtok-védelem mellett sem mondhatjuk azonban azt, hogy a pazarlón szétszórt javakat sikerült a fejedelemnek egészében visszaszereznie.²²⁰

Azt sem feledhetjük, hogy a visszaváltott uradalmakért a váltásösszeget meg kell fizetni. "A pénzre nekünk is most nagy szükségünk vagyon — írja 1616-ban —, mert Törcs várát akarnók az brassaiaktól redimiálni, mely 39 ezer forintot meghalad." Amikor 1622-ben az országgyűlés ismét felhatalmazza a kincstári birtokok visszaszerzésére, nemcsak az kerül szóba, hogy a fejedelemnek joga van felkínálni a zálogsummát, hanem azt is meg kell ígérnie, hogy a birtokosokat "jó usuális monetával igyekszik contentálni".²²¹

Bethlen Gábornak a magyarországi vármegyék földesuraival szemben más birtokpolitikai elveket kellett alkalmazni. A kincstár gondjaival bajoskodó fejedelemnek itt ugyancsak számolnia kellett a társadalmi és politikai szempontokkal, hiszen hogy csak azt említsük, a rendi erőviszonyok itt mások, a nagy hatalmú, sokfalvas domíniumok urai nem hasonlíthatók a többé-kevésbé sikeresen megzabolázott erdélyi vármegyék arisztokráciájához. Az oly sokréttű kérdéskört nem elemezhetjük, de a bethleni államháztartás bevételeiben

²¹⁸ Arday: *i. m.* 18. — Borsos 1968. 397. — Jakó 1944. XIX. — Mráz 554—556. — BethLev 65, 226. — EOE VII. 62—64. — Erdő IV. 120. (Bojer Simon nevű szolgájának Fogaras mellett ad "szép portiót".) — Az 1616-os nehéz időkben a hajdúkat vezérlő Fekete Péternek, ha melléje áll, faluit ígéri, ha nem, az őt elveszejtőnek adna 32 ház jobbágyot (BethlPolLev 51—52.).

²¹⁹ L. még: EOE VII. 182—183, 390—391. 392—493. — VIII. 318—319. — Bethlen Gábor és István osztozása 1600. dec. 22. Közli S. R. TTár 1890. 560—561. — Szalárdi 1980. 127. — A fiskus birtok, a visszaszerzés, gyarapítás és záloglás dolgában kialakított Bethlen Gábor-i álláspont nem kedvezett a birtokos nemességnek. Kemény János erre reflektál, mentséget is kínálván fejedelemének, amikor így ír: "De mégis, mivel nem mindennek eshetett kedve szerént, ahhoz képest Bethlen Gábornak aziránt való cselekedetét is sokan kárhoztatják: nem is voltak vétek nélkül némely ő dolgai is, de annak mégis valami palástja láttatott lenni, úgymint a szükség; mert több az végeken kívül nem maradtott volt meg Fejérvárnál, Szamosújvárnál, Fogarasnál..." (Erdő IV. 68.)

²²⁰ "Bethlen igyekezett ugyan családja kezében lehetőleg nagy uradalmakat központosítani — írja Makkai László — s a kincstári (ún. fiskális) birtokokat visszaszerezni, de ezen a téren nem jutott el addig, hogy teljesen maga alá gyűrje az erdélyi arisztokráciát, mely még 1630-ban is kezében tartotta a volt fejedelmi birtokok tekintélyes részét" (J. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Budapest 1954. 14.).

²²¹ BethlPolLev 49. — Újabb adatár a vargyasi Daniel család történetéhez. Szerk. Kelemen Lajos. Kolozsvár 1913. 20. — EOE VIII. 117.

szerepet játszó tényezőkre utalnunk kell. Elsősorban pedig arra kell rámutatnunk, hogy itt a kincstári birtok kevesebb és jövedelme sem számottevő. A kassai kamara bevételei között alig van súlya a néhány száz forintos "keresmények"-nek. Annál inkább az elzálogosított, eladott földeknek. Itt ugyanis ugyanaz a fejedelem, aki Erdélyben visszaszerezte-vette a fiskus javait, a Habsburgokat támogató főuraknak és az egyháznak az elkobzott jószágait részben híveinek adományozta,²²² a támogatásukat is díjazva ezzel, részben pedig végleges vagy zálogos birtoklási juss ellenében pénzt kért értük.

Thurzó Szaniszlónak írja 1620 márciusában, hogy az adminisztrátorok szerezzenek bár 40 ezer forintot: "inscribáljanak instrukciójok szerint a papi jószágban, ha kinek ahhoz kedve léssen. Ezen pénznek nyolc ezerét küldjék Sopronban és fogadjanak tizenkétszáz kopjást és nyolcszáz gyalogost." A további összegek is a hádra szükségesek, és májusban már azért aggodalmaskodik, hogy az igen olcsón elzálogosított birtokokért: "csak egy hópénzt sem kezdünk adhatni az hadaknak, aztán hova leszünk és mihez nyúlhatunk?"²²³ Ugyanebben az időszakban először azt állapítja meg, hogy a főurak pénzt nemhogy a religióért és hazájukért, "de az papi jószágra sem akar senki semmit adni", holott ő ígéri: "Higgyék el, legelsőbbben is az papi jószágra pénzt adott inscriptiókat confirmáltatom az országgal."²²⁴ Az országgyűléseknek és a Habsburg-birodalommal kötött békeszerződéseknek egyik fő kérdésévé is válik az inscribált jószágok megvédése. Bethlen biztat, küzd (ez a probléma az új háború indításának is egyik oka), s amikor s ahol semmit sem tehet, kárpótolja adományaitól megfosztott híveit, s akik Habsburg-földön mégsem maradhatnak, azokat Erdélyben telepíti meg.²²⁵

Bethlen Gábor öntudatosan írja Thurzó Szaniszlónak 1620-ban: "én lám az ország deliberációja szerént mindenféle papi jószágot kezemből kibocsátottam, minden fő jövedelmekkel az végházak intertentiójára fordítottam, magamnak egy ház jobbágyot, egy pénz jövedelmet ... meg nem tartottam". Holott a birtokzáloglási politika révén 1619 őszén és az 1621. év vége közötti időszakban 174 940 forintot és 1200 bírodalmi tallért, sőt talaposabb vizsgálat szerint 200 ezer forintnál nagyobb summát vételezett be a fejedelem.²²⁶

Valóban, elsősorban a katonai kiadásokra fordította Bethlen ezeket a jelentős összegeket is. Az ő szemléletében az őrséget tápláló, felfegyverző és a bástyákat építő gazdasági alakulatokként éltek a váruradalmak. Már 1615-ben keserűen panaszkodik, hogy Báthory után "Fogarashoz 73 faluból egy rossznál, Újvárhoz három ezer jobbágyból hétnél, Váradhoz tízezer jobbágyból 150 jobbágynál több nem volt immár". Sokszor leírja, hogy a várakat jószág nélkül nem hagyhatja, és az erősségeket éltető vártartományokat újra kiépíti. S ha ad is kis váracskát másnak, azt szintén megépítteti. Kornis Ferenc Udvarhely várát azzal a feltétellel szerzi meg zálogbirtokul, hogy "építtesse fel"; és Rhédey Ferencnek odaengedi ugyan Sarkadot, de megköveteli, hogy az ott való őrségnek "tartására legyen gondja". Bethlen a kincstár mezőgazdaságilag hasznosítható területeit, jobbágyháztartásait nemcsak áruba bocsátható felesleget is termelő mezőgazdasági üzemnek tekintette, hanem önálló

²²² Jóllehet voltak őszinte hívei a fejedelemnek, akiknek nem is mérte fukarul a birtokadományokat, sokan állottak a pártjára éppen meggazdagodási szándékkal, sőt, egyesek hadiszerezence forgandóságai idején siettek a Habsburgoknak hódolva biztosítani a Bethlentől szerzett javakat. (A birtokpolitikára l. Priester, Eva: *Kurze Geschichte Österreichs*. I. Wien 1946. 159.) — Thurzó Imre, Alaghy Menyhért, a Rákóczi család nagy jószágokat kapott tőle; s egy ízben pl. arra biztatta Thurzó Imrét, hogy 200 ház jobbágyot, sőt 300-at is, egy szép udvarházzal vagy kastéllyal, ígérjen Stubefulnak, "hogy magyarrá creáljuk" (BethlPolLev 278.).

²²³ BethlPolLev 183. — BethlLev 122.

²²⁴ BethlPolLev 204. — BethlLev 103, 117.

²²⁵ EOE VIII. 17. — Mráz 529—531. — Szekfü 1929. 122—123. — Gindely—Acsády 1890. 77—78. — ETA III. 225—233. — BethlPolLev 359, 372—374. — Aki viszont mellette fel nem kel, azt így fenyegeti: "esküszöm az élő Istenre, hogy minden jószágát elfoglaltatom..." (BethlPolLev 349.)

²²⁶ BethlLev 92. — Mráz 529.

termelő, katonafenntartó egységekké igyekezett formálni, tudva azt, hogy "az várak ő magokban semmire kellők".²²⁷

5. A pénzszerzés más útjai

Az államháztartás bevételeit számba véve, a figyelemre leginkább méltó az, hogy Erdély államháztartása kiegyensúlyozott, pénzügyi mérlege pozitív, kiadásai nem haladják meg bevételeit, s a gazdálkodó Bethlen Gábor dicséretére elégséges volna pusztán annak a ténynek a megemlítése, hogy nem élt az államkölcsonök eszközével, regnálása idején Erdély nem adósodott el.²²⁸

Kölcönt azonban, főleg amikor a hadak útjára lép, neki is kell kérnie. A hűséges városok, a kedvelt hívek néha ugyan segítségére sietnek, de ő inkább zálogosít Pozsonynak, árendál Kassának, taxát vesz meg Kolozsváron, mintsem hogy a kincstárat tartozásokkal terhelje. A kassai kamarával tárgyalja meg például 1622-ben azt a hitelügyletét, amelynek lényege az, hogy felvett 20 ezer forintot Szécsi Györgytől (mert "akkor hertelen az hadak fizetésére az közönséges monetának nem tehetvén éppen szerét"), de 10 ezer aranyforintot tett le érte zálogba.²²⁹ Annál nagyobb kedvvel munkált azon, hogy Erdély, a "szablyás ország" a nagy pénzfelhalmozó szövetségesektől kapjon subsidiumot. 1614-ben a török császártól szeretne 10, majd 20 ezer katonájához félesztendei fizetést szerezni, sikertelenül. Első hadjárata idején a csehek segítségére siető hadak zsoldjára 1619 őszén hoztak is onnan 40 ezer forintot. Valójában volt olyan tárgyalása is északi szövetségeseivel, amely szerint ha sikerülne 800 ezer forintot összeszedni (egynegyedét sajátjából akarta adni), harminc hajós dunai flotta és 20 ezer ember támadhatta volna a Habsburg-hatalmat. Frigyes cseh király ígéretekkel és késedelmeskedéssel hátráltatta a zsoldfizetéshez szükségeselt hozzájárulást. Végül — ezüst asztalkészletének egy részét, ékszereit zálogosítva el — küldött 100 ezer forintot. A konföderáció küldöttjeit Bethlen kemény szavakkal korholta is a be nem váltott ígéretetek miatt.²³⁰ Különösen a velencei köztársaságot szerette volna hadi vállalkozásainak pénzügyi megalapozójává tenni. Az 1620 áprilisában Kassáról Thurzó Imrénék írott levelében arról is szól, hogy a velenceieket igen "szükséges solicitálni"; ha ők akarnák, onnan szép pénzbeli segítség jöhetne.²³¹ Követei illyenszerű szövetséget nem köthettek ugyan, de a kereskedelmi kapcsolatokat megszervezhették. Bethlen utolsó támadása előtt, a harmincéves háború dán szakaszában Angliával tárgyal. Egyik feltétele, hogy a szövetségesek félmillió forintot hadiségélyt adjanak neki. A kor viszonyai közepette szokásos és szükséges subsidiumok azonban nem vagy csak kis részben érkeztek, és a fejedelem tovább munkálkodhatott az államháztartás bevételeinek növelésén. Még a szintén oly gyakori hadisarc sem növelhette a bethleni állam pénzügyi bázisát. Csak annyit említenénk meg, hogy az 1626. évi II. Ferdinándhoz intézett ultimátumában azt is sérelmezi, hogy a bécsi békében ígért 30 ezer forintot a császár nem fizette meg.

A hadi vállalkozások nyomán szerzett rabok, az elfogott ellenfelek kiváltásáért fizetett összegek már inkább számításba vehetők. Jelzi ezt az is, hogy Bethlen zsörtölődve bizonygatja fejedelmi jogát a "fő" rabokhoz. Végrendeletében írja, hogy "fegyverrel keveset büntettem, még nyilvánvaló latrokban is", és valóban szívesen kegyelmez meg foglyának és bocsátja szabadon, különösen ha így pénzforrást nyithat meg. Sepsi Laczkó Máthé írta:

²²⁷ BethlPolLev 13, 25, 48—49, 78. — BethlLev 36, 217. — Szádeczky Lajos: *Sz.-Udvarhely vára két leltára 1629 és 1630-ból*. Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle I. Kolozsvár 1897. 34.

²²⁸ A kassai kamara mérlege 1624-ben majd 20 000 forintos többletet mutat (Kerekes 1943. 343.).

²²⁹ BethlPolLev 364—365. (E körül is sok zavar keletkezik.)

²³⁰ Gindely—Acsády 1890. 30—31. — Szekfü 1929. 110. — Nagy 1969. 168.

²³¹ BethlPolLev 190.

"1616. 2 december tájban a fejedelem Csehit megszállja, ágyúval lőtet, megveszi — Prépostvári Zsigmondot benne megfogák. Annak utána Szécsi György intercessiójára negyvenezer forintért kegyelmez meg neki a fejedelem."²³² Pálffy Istvánnak szabadulásáért 1621-ben ötvenezer forintot kell előteremtenie. Őérte 1621 decemberében 24 500 forintot pénzben és arany, ezüst drágaságokban meg is adnak hozzátartozói, a többire kezeszt állítanak. A Havasalföldön elfogott Nicola Visztet "circiter 16 ezer arany sarcon bocsátá el a fejedelem"²³³. Csak az említett esetek többet jövedelmeztek, mint az erdélyi és hét vármegyei évi adó összege.

A harchoz harccal szerzett pénzalap igazából nem is az említett módszerek útján gyarapodott. A magyarországi részek megszerzése fejlettebb gazdaságú területeket bocsátott a fejedelem rendelkezésére, aki — mint láttuk — jó gazda módjára élt az előtte megnyíló lehetőségekkel. Kiegészítésként az elmondottakhoz még csak azt tennők hozzá, hogy Besztercebánya elfoglalása után több mint 100 ezer forintot vett fel a kor egyik nagy pénzemberétől, s biztosítékul a rézbányák jövedelmét kötötte le.

A "kora kapitalizmus" új társadalmi-gazdasági szerkezet kialakulását elősegítő emeltyűit számba véve, az államadósságok rendszerével is találkozunk. Ez az utóbbi eset — a Lazarus Henckel von Donnersmarckal kötött besztercebányai ügylet — ebbe a kategóriába sorolható. Henckel különben lőcsei eredetű gazdag kereskedő volt, aki a 15 éves török háború pénzügyi alapjait biztosította, és 1602—63-ban a kamarák félmillió forinttal tartoztak ennek a (közép-európai szinten számottevő nagyságrendű tőkét felhalmozó) kereskedőnek.

A gyarmati terjeszkedés, új területek meghódítása és kihasználása azonban már nem lehet fel az erdélyi változásokban. Itt a szomszédos nagyhatalmak inkább gyarmatosítható, de mindenképpen saját gyarapodásukat szolgáló területként szemlélték és kezelték Erdélyt. A török adó, hogy mást ne említsünk, jelzi a kis ország helyzetét: nem gyarmatosít, hanem védekezik a gyarmatosítás ellen, harcolva és fizetve, vérrrel és arannyal adózva, hogy létét biztosíthassa. Ebben a törekedésben jut el az államháztartás szintjén oda, hogy ha prekapitalista formákat nem is alapozhat, de szilárd fundamentumot biztosít az életnek és a jövőnek.

VI. A termelés és a fogyasztás gondja

1. A mezei gazdaság munkaerőalapja

A fejedelem gazdaságpolitikájában jelentős szerepet játszott a mezei gazdaság fejlesztése. A hadellátás már önmagában is — helyhez és időhöz kötötten — nagyra növelte a belső piaci keresletet. Számolni kellett azonban mind a kedvezőtlenre forduló európai konjunktúrával, mind pedig az erdélyi termelőszerkezet belső gyengeségeivel. Ezek közül elsőnek említendő a munkaerő kérdését. Valójában munkaerőhiányt kellett volna mondanunk, mégpedig nem a bérbe vehető munkáskézre, hanem egyáltalán a földet művelő emberek számára gondolva. Erdély lakosságának a számát azonban nehéz megállapítani. A szorosabban vett "történeti" Erdély népessége feltételezhetően aligha haladta meg az 500 ezret, a tágabban vett — de a felső-magyarországi megyék nélküli — országé sem a 750 ezret. Míg Európa nyugatán 30—40, 50—60 fő a km²-enkénti népsűrűség, Erdélyben ez csak 10, jóllehet Európa keletének is 17 lakosnyi átlagot vesznek. Ha a szász székeken s másutt meg is közelítette az ott lakók száma a 13 fős népsűrűséget, Szatmárban 5, Máramarosban a mélypontot jelző 1 fős mutatót találjuk.²³⁴ Bethlen uralma idején növekedett a népszám, "az

²³² Uo, 167. — EOE VII. 69.

²³³ BethlPolLev 361. — TTár 1879. 217. — Erdő IV. 105.

²³⁴ Benda: *i. m.* 93—94. — Chaunu: *i. m.* 146—149.

ország lakosai szaporodnak..." — írja Szalárdi.²³⁵ A hadjáratok nem fogyasztották érezhető mértékben az erdélyi férfiakat. A harcokkal is összefüggésben lévő járványokról sem tudjuk megállapítani még, hogy milyen mértékben tizedelték meg a népességet. Mindenesetre az 1621—1623 közötti pestis komoly csapást jelentett, majd 1628-ban himlőben haltak meg sokan.²³⁶ Bethlen országglásának kezdetekor nagyon sok a pusztá hely, az üresen álló jobbágytelek, de nem fogynak el még az 1620-as esztendőre fordulóban sem.

Ausztriában a harmincéves háború idején az adózás, a fosztogatás és a zsákmányolás súlyos helyzetet teremtett, s oly nagy volt a lakosság vérvesztése, hogy ott is krónikus munkaerőhiányról szólhatunk. A kis üres térségeken kínálkozó kedvezőbb életfeltételek, lehetőségek felé szökő jobbágyok Európa-szerte fogyasztották egy-egy állam adózóit s a szolgáló embereivel rosszul bánó földesúr jövedelemtermelőit. A XVII. században Moldva és Havasalföld is megnövelte az állami, fejedelmi telepítési akciókat.²³⁷ Erdélyben Bethlen Gábor teremtett békét és jó feltételeket a letelepedni vágyakozóknak. Megírták, hogy "zavaros, szerencsétlen s hányatott volt Erdély helyzete", de a fejedelem nemcsak lecsendesítette az ellenség dühét, hevességét, hanem "mindenkit kényszerített, hogy a maga helyére visszatérjen". Az 1615-ös országgyűlés hat évre szóló adómentességet is megszavazott számukra: "minthogy ... az szegénység az békességhez bízván most kezdett hazatelepedni és építeni". A pusztá faluhelyekre telepedőkre, a "pásintra" új falvakat építőkre 1616-ban szintén kiterjesztik a mentességet. Ez a mozgalom méreteiben is jelentős, s még inkább azzá válik amiatt, hogy régi telepes jobbágyok is "pusztá helyekre" szöknek az adófizetés elől.²³⁸

A kincstári, a fejedelmi birtokok szintén vonzásközpontjaivá váltak a mozgásban lévő parasztságnak. A rendek 1612-ben panaszozik, hogy Bethlen tisztartói a szökött jobbágyokat nemhogy kiadnák, hanem naponta befogadják és megtartják. Az országgyűlési határozat ellenére a fiskus birtokok, a várak, a sóaknák továbbra is (kedvező feltételeket biztosító) munkaerőgyűjtő központok maradtak, hiszen Bethlen haláláig ismételtetik a tilalmakat.²³⁹

A lakatlanná vált erdélyi falvakba betelepülő hódoltságbeli jobbágyok miatt a török kezd fenyegetőzni. Szemére vetik Bethlen Istvánnak, Borsos Tamásnak és másoknak is, hogy a fejedelem adó- és tizedmentesség ígéretével több ezer háznyi jobbágyot csalt át magához, akiket visszakövetelnek. (A kizsákmányolás sajátos, nagyméretű voltáról, ami miatt oly gyorsan költözködővé válik a föld népe, természetesen nem szólunk.) A megyék és városok, valamint egyes földesurak között is folyik a vetélkedés a földműves emberért. A Szász, a székely székekből szintén szöknek. Sokat emlegetik mint jobbágybefogadót Szörény vármegyét, de szó esik Váradról, Debrecenről is. Végül 1619-ben Tírgovistén keltezett irat tanúsága szerint úgy köt szövetséget Bethlen Gábor Gavril Movilával, hogy a szökött jobbágyok helyzetét is rendezik Erdély és Havasalföld viszonylatában.²⁴⁰

²³⁵ Szalárdi. 1980. 125.

²³⁶ ETA IV. 191—192. — CronTr 56. — Várkonyi: i. m. 615. — Chaunu: i. m. 135, 139.

²³⁷ Tremel: i. m. 233. — Panaitescu, P.P.: *Dreptul de strămutare al ȧranilor în ȧrile române (pînă la mijlocul secolului al XVII-lea)*. Studii și materiale de istorie medie. București 1/1956. 74—75. — Vlad, D. Matei: *Cauzele colonizării rurale din ȧra Românească și Moldova (secolele XVII—XVIII)*. Studii și articole de istorie 12/1969. 96—115.

²³⁸ Erdő IV. 6. — EOE VII. 283, 288, 324, 479.

²³⁹ EOE VII. 556.; VIII. 235, 484, 542—543. — Trócsányi 1976. 103. — Lupaș 1940. 109—110. — Nem is szólva a szintén mezőgazdálkodást folytató darabonti rendbélielről, akik például Újtordán telepedtek meg (EOE VIII. 485.).

²⁴⁰ ETA III. 335, 337, 347. — Borsos 1968, 227—228. — ETA III. 204, 210. — EOE VII. 183, 480. 490, 522—523, 543, 556, VIII. 101, 113, 129, 133, 316—317, 484—485. — Lupaș 1940. 150—159. — Bethlen már 1618-ban nyugodtan oktathatta így Rhédey Ferencet: "mert ha maga saját jóindulatából a telket meg nem

Azok, akiket az országgyűléseken lézengő, csavargó, kóborló, lator, tolvaj, gonosztevő, orv, bujdosó, uratlan, idegen néven emlegetnek, nehezen fékezhetők meg a letelepedésre, s ezzel együtt a terhek rendszeres viselésére sem szívesen vállalkoznak.²⁴¹ Van tehát a népmozgásnak egy ilyenszerű vetülete is, ami jelzi, hogy nem könnyű a fejedelemnek biztosítani a virágzó földművelés és állattartás alapját, a föld tartós, szakszerű megművelését vállalni akaró és tudó paraszti rendet. Annyit azonban sikerült elérni, hogy valamennyire benépesültek a lakatlan falvak, rendszeres termelőmunkára kényszerítették a háborús időkben elvaduló, kóborló néprétegek java részét, és stabilizálták a birtokok jobbágy népét.

Bethlen Gábornak a parasztsággal, a jobbágyrendű földművesekkel szembeni magatartása igen pozitívan értékelhető. Az bizonyos, hogy sokra tartotta és szolgálatuk, munkájuk miatt az ország jövődöbeli erőinek forrásaként kívánta segíteni őket. 1615-ben írta: "És ha annyi romlásból megmaradott szegén kevés népeinket esméig prédára, romlásra nem vetjük, megépülvén az fogyatkozásokból, száz annyi haszonnal tudhat üdövel szolgálni, valamikor az szükség kívánja."²⁴² Éppen azért nem könnyű a fejedelmi jobbágyvédő politika meghatározása, mert a paraszti rend keményebb munkára fogása ötvöződik benne a jóakarató intézkedésekkel. Bethlen nem játszott a humanista, a felvilágosult abszolútizmus korában oly általános, a "misera plebs contribuens" oltalmazására elszegődött "jó császár" szerepét. Az ő időszakában rendszeresedett és vált magasabbá a jobbágyrobot. Viszont ő tudta a paraszti terheket, ismerte a nép teherbíró képességét, és ezért kísérelte meg a katonaaállítás terhet mérsékelni, sőt az adó alól mentesíteni őket. Az országgyűlés ugyan nem volt hajlandó a szolgáló emberek terheinek csökkentését elrendelni. A terhes iga, a nagy szolgálat, a törvénytelenység ellen tehát 1619-ben Bethlen egyházi zsinattal hozat határozatot, majd azt teszi országos törvénné. Védi a népet hadtól, zsákmánylástól, a főkincstartó parancsba kapja, hogy ne hagyja a szegénységet haszontalanul "vesztegetni". Jóllehet a jobbágy-katonát "szófogatatlansága" és "mezíten fegyvertelensége" miatt nem sokra értékelte, "a társadalmi hajszálcsovésség" törvényét működni segítette, s alulról magasabbra is feljuthatott a jobbágyfi a bátorság, a katonai erények, az értelem, a művelődés szolgálata útján. Az iskola kapuit nemcsak megnyitotta előttük, hanem meg is tiltotta a földesuraknak, hogy akadályt gördítsenek a tehetséges feltörekvő fiatalok útjába. Mellé is állanak a Habsburg-ellenes harcokban, segítik békét biztosító munkálkodásában, és nem láznak, nem kelnek fel ellene.²⁴³

2. A földesúri és fejedelmi birtok gazdálkodása

A Bethlen Gábor korabeli gazdálkodásnak alapvető fontosságú fejezete az, amelybe az önálló földesúri gazdálkodás, a majorsági, az allodiális termelési mód is beletartozik. Üzemi formát vált-e a feudális úr, vamolóból árutermelővé válik-e, a jobbágy földjét vagy munkaerejét sajátítja ki? Az európai általános gazdasági tendenciák jelzésekor már szólottunk arról, hogy Kelet-Európában a visszakanyarodás, a refeudalizálódás, a második kiadású jobbágyáság hódít teret. Nos, ez a térnyerés Bethlen előtt már megkezdődött, s a XVII. század első felében a második hulláma érte el Erdélyt. A fejedelem ezt a fejlődési folyamatot

ülteti, haszontalan más ember jószágából oda jobbágyokat szállítani, mert senki az ő jobbágyát ott meg nem engedi lenni" (BethlPolLev 103.).

²⁴¹ EOE VI. 415–420. VII. 284, 285, 324, 544. VIII. 97, 129, 131, 269, 484. — Szalárdi írja: "...az országot a sok kóborlóktól, nyüző-fosztóktól (mellyekkel a felső háborús esztendőben igen elrakodott, tölt vala) megtisztítván, üresítvén..." építkezni kezdett (Szalárdi 1980. 93–94.)

²⁴² Daróczy Ferencnek 1615. okt. 5-én Lipppa dolgában írott levele (BethlPolLev).

²⁴³ Ugyanakkor osztrák földön az 1625–26-béli felső-ausztriai mozgalmakat Hugo Hantsch is "Bauernkrieg" néven emlegeti (i.m. I. 351.).

közvetve oly módon segítette elő, hogy tágabb teret, piacot és kedvezményeket biztosított a termékeit áruba bocsátó birtokos nemesnek.

Bethlen Gábor, miközben a fejedelmi abszolútizmus alapozása érdekében politikai téren szűkítette a rendek beavatkozási jogát, csökkentette hatalmukat, birtokpolitikájával is az ő rovásukra erősítette a kincstárt, másfelől gazdasági téren támogatta és a fogyasztói igényszint emelésével is több termelésre ösztökélte a földesurakat. Az áruvá váló felesleg azonban általában nem elkülönített saját földön, saját eszközökkel, önállóan folytatott termelőtevékenység eredménye volt. Ehhez a majorság területét kellett volna megnövelni, a jobbágyot földjétől megfosztani, olyan társadalmi szerkezetben, amelyben a jobbágy telkén tartása, új szolgáló emberek megtelepítése volt a fő gondja a nemességnek. Megmaradt tehát a földesúri gazdaság jobbágytermékeket vámoló szervezetnek, de már több robotot is követelt. Meghagyta földjén a jobbágyot, de néhol már földet foglalt, birtokba vett műveletlen területeket, építgetve allódiuma termőföldbázisát.²⁴⁴

A birtokszervezet mindenestre jobban kiépült. Az élén álló "provizor", "gondviselő", "prefektus", "udvarbíró" mellett már feltűnik 1624-ben a számvévő is, és a rentabilitás kérdését is felvetik a földesúri instrukciók. Ezekben — a vágyakat, elképzeléseket szintén tükröző írásokban — különben az uradalom úgy jelenik meg, mint terjeszkedő, foglaló, termelési bázisát szélesíteni akaró intézmény. Kornis Boldizsárné például előírja, hogy sámsondi, zálogban lévő jószágát váltsák ki, hiszen ottan "mind mezei és szőlő majorsági jelesen lehet. Alparéti majorságát többíteni, györgyfalvi házát őnagyságoknak megépíteni, majorságot ott valót, mind szőlőből és mind vetésből bőveteni [...]". A kényszerpiacra, így például a korcsmárlási privilégiumra azonban még mindig számottevő mértékben alapoznak. Kávási Gergely prefektust 1624-ben így oktatják: "Nem utolsó jövedelme az jószágának a korcsmárlás és esztendőnként való búza szállítás... Az majorságbeli bort pediglen, szüretnek idein, elégséggessé kell tenni pénzen vett borral, arra, hogy meg ne fogyatkozzék a korcsma csak egy falujokban is őnagyságoknak..."²⁴⁵ Major, rajta lábasjószág és béres szolga, valamint piacon való szabad kereskedés Dés városbeli egyezségben is szerepel, s a kornak földesúri gazdaságát tükröző leltárakban ugyancsak említik a borral teli hordókat, bőröket, a mézet és így tovább. Az erdélyi birtokosok "nagyüzemi" gazdálkodása azonban mindenképpen alatta marad annak a szintnek, amelyet a magyarországbeli felvidéki nagybirtokon tapasztalhatunk. Eszterházy Miklós például jelentős mértékben termel piacra, a pénzszerezés fő célkitűzése, és birtoka jövedelmez is 26 ezer forintnyit. A bortermelés itt különben nagymértékű exportra alapoz, hiszen csak Lengyelországba 11—17 ezer hordó bort vittek ki a Bethlen Gábor előtti és utáni években.²⁴⁶

Az erdélyi helyzetre és a fejedelem gondolkozására azonban az jellemző, hogy még kevésszer szólnak a földbirtokról, inkább a jobbágyszám az, amit Bethlen Gábor is mértékül vesz. A katonaaállító nemeseket például aszerint osztályozza, hogy kinek hány ház jobbágya van. Jellemző módon a 70—80 szolgáló emberes kategória után már utolsóként következnek azok, akik e nagyságrendet meghaladják. Nem gyakori tehát itt a több ezer parasztot egybefogó földesúri domínium. Számottevőbb méretű munkaszervezet a fejedelmi, a kincstári tulajdonban lévő földeken alakul ki.

A fejedelem számára — a birtokpolitika rendjén már említettük — politikai és gazdasági erőforrás volt a földtulajdon. Szépen jövedelmezett, és a váruadalmak katonaeltartó képessége is megnövekedett. "Fiscus jószágaiban való majorkodásokra

²⁴⁴ Erről a nagyüzemi módszerről, amely Közép- és Kelet-Európában általánossá válik, Pierre Chaunu azt mondja: "A rendszer szociális szempontból gyűlöletes, gazdasági szempontból szánalmas, megöli a kezdeményezést, hatékonysága minimális" (i. m. 219.). L. Jakó 1944. XL.

²⁴⁵ Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára [a továbbiakban: ENMLvt] Törzsgyűjtemény (a Kornis család lvt-ból). KvÁLvt.

²⁴⁶ Tagányi Károly: *A deési nemesség és polgárság közti egyezség 1613-ban*. MGtSz 2/1895. 34—45. — B. Nagy Margit: i. m. 57—60, 60—70. — Mráz 538—539, 540.

oeconomiára praefectusokat, jó gondviselőket, udvarbírákat állítatván mindenütt..."²⁴⁷ — írja Szalárdi. Igen jól gazdálkodott. A fiskális birtokok élén a praefectus állott. A főkincstartói utasításban, 1620-ban Bethlen maga vállalta a fejedelmi birtokokkal való rendelkezés gondját, a számadások felülvizsgálását azonban a főinspektorra, Kamuthy Balázusra (főkincstartójára) bízta. A birtoklási, tulajdonosi minőség a családi és az állami uradalmaknál egybemosódott. Az országos érdekek szolgálatába állított mezőgazdasági üzemeket, bármilyenek legyenek is azok, Bethlen személyesen ellenőrizte, és nagyon igyekezett jó gazdasági vezetőkre találni vagy a meglévőket tisztességre és új szemléletre szoktatni. Feleségének, aki jószágait távollétében kezében tartotta, vezette, 1621-ben írta, hogy a tisztartókat fenyegetse, rendeljen közjük "gondviselőt". A váradi alkalmazottait ő maga instrualta, és ugyancsak fenyegetőzve ígérte a nehézkes gazdaságvezetőnek, hogy személyesen fogja a lehetőségekre ráébreszteni. Így írt neki: "mindazonáltal, ha ember volna udvarbíró uram, ugyan külföldben nyithatná fel a szemét és külföldben érkezhetnék is reá; melyet, az úristen kivívén megmutatok én neki, és el fogom vele hitetni, hogy igazat mondtam eleitől fogva neki..."²⁴⁸

A fejedelmi birtokon valóban kell a gazdaságvezető részletesebb instrualása, hiszen itt több a föld, számosabb az ember és állandóbb a tulajdonos abszентizmusa. Számottevő ilyen szempontból Bethlen Gábornak 1623-ban a fogarasi udvarbírája számára készített instrukciója.²⁴⁹ Ebben megköveteli, hogy az udvarbíró helyettest is állítson és neveljen, jó számtartót keresen: "olyat, az ki igen tőkéletes és igaz okos, tudós legyen az ő tisztiben..."

Még fontosabb azonban az, hogy Bethlen a termelési technikában és a termelvények terén való specializálódásban szintén új szemléletre oktat. Tatárkát — tehát takarmánynövényt — azért kell például az udvarbírónak sokat vetnie, hogy disznót, majorságot tarthasson, hizlalhasson. A vadontermő, természet adta élelemre alapozó állattartói gondolkodással való szakítását tanúsítja az is, hogy nagy szerepet szán az istállózásnak, nyilvánvalóan a régies, rideg állattartással szemben. Olyan, részletekben jól tájékozott és egyéni elképzelésekről tudósító istállócsináltatási tervet készít, hogy az építkezési szakembernek is becsületére válna. A régi feltételek és a módszerek megváltoztatására törekvés sugárik az utasítás minden sorából. Valójában ő e téren sem lehet a mozdulatlanság, a konzervativizmus híve. A fogarasi gazdaságvezetőnek írja: sokszor megparancsolta, hogy méhészketeket csináltasson, hisz tíz kertben 7—8 ezer kosár méhet tarthat; majd így sarkallja újító szemléletmódra: "Ez félékkel kellene az proventust szaporítani, industriáját megmutatni, hűségünköt magára árasztani, mert igen bolond ratio az övé egyaránt, hogy ab antiquo így volt s ő is csak úgy akarja."

A "régimódias" gazdálkodás, különösen ami a termelési technikát illeti, még a kísérletező kedvű fejedelem uradalmaiban se változhat egy csapásra korszerűvé. Megköveteli azonban Bethlen a más vidékeken kialakult jobb eljárások, módszerek általánosítását, új termelési ágak bevezetését vagy előtérbe helyezését és mindenekfelett a piacra vihető felesleg, pénzért hozó áru termelését. Gazdasági instrukciójában olvashatjuk: "Havasalföldében jó áron eladhatni az gabonát. Ezen a télen készíttessen 20 hajót, kin 2000 köből búzát szállítson alá Remnekre, úgy hogy jövőendő tavaszon, nyáron az porumbáki ispánunk gondját tudja viselni, mivel ő egynehányszor vitt és vitetett búzát alá a múlt nyáron." Arra is biztatja, hogy Moldovából a Dnyeszter és Prut mellől, Havasalföldről pedig a Duna mellől vásároljon "jóféle öreg szőke disznókat" tenyésztés és nyilvánvalóan eladás céljából. A juhászat szintén foglalkoztatja, és a halála utáni 1632-es összeírásból kiderül, hogy több mint 25 ezer juhot számláltak össze ebben az uradalomban. Természetesen ezek a juhnyájak még Bethlen

²⁴⁷ Szalárdi 1980. 94.

²⁴⁸ BethlPolLev 95.

²⁴⁹ Bethlen Gábor instrukciója egykorú másolatban őrződött meg: ENMLvt Törzsgyűjtemény. Boér levelek. KvÁLvt. Nyomtatásban megjelent az Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle I. kötetében (13—24.). — Újabb kiadása Prodan, D., Ursuțiu, L., Ursuțiu, M.: *Urbaniile Țării Făgărașului*. I. București 1970. 117—125.

idejében növekedtek meg ekkorára. Az ugyancsak 1632-es fogarasi leltárkészítő feltüntet az alsóporumbáki udvarháznál 1627-ből való 650, 1629-ből 606 búza-, 1624-ből 185 rozs-
asztagot. (Ez természetesen arra is fényt vet, hogy nem csupán eladásra termelnek gabonát —
hiszen csak 1621-ben Iași-ba visznek több ezer köböl zabot és lisztet —, hanem az ellátásra is
tartalékolnak.)²⁵⁰

A lótenyésztésről külön kell szólanunk, mert az állattartásnak ez az ága már nem
csupán anyagi érdekektől meghatározott. Az oly gyakran csatározó, nyeregben mérhetetlenül
sok időt eltöltő fejedelem nagyon szerette a szép lovakat. A rá emlékező Kemény János az ő
jó, erős moldvai "kék" paripáján látja maga előtt. Különben már 1601-ben zálogba vetette két
részfőszágát, hogy egy 500 forintos lovat megvehessen. Borsos Tamás törökországi
követsége idején sokszor igyekezett lovakat szerezni neki. 1619-ben talált is öt "fő lovakra",
mind szürke és "gyermeklő". Egyikük pedig "csodálatos szép morha, közép ló s igen jó
magaviselő s jó járó ló". Rövidesen ismét vásárolt "egy fejeér török ösztövére lovat 2800
osziporán; még más geszteneszőrű küs pej ugráló lovat vöttem — írja — költséggel együtt
100 magyar forintot". Lovat Kassáról is küldött Dévára. Özvegye nyolc rendbéli
"szekereslovakról" tett említést, s ezek török, moldvai és magyar fajták (a hat feketéért
hússzezer kőstöt küldetett a fehérvári portusra a fejedelem). A lótenyésztés, nemesítés mellett
foglalkoztatta a lónevelés, idomítás is. Szolgáltta őt Ahmed aga, "a lótanító török", és
Varsóból szintén hozatott volna cavalcatort, lóidomárt. Párizsból és Nápolyból ugyancsak
fogadna fel ilyen "elégséges tudománnyal" rendelkező szakembert. Ugyanígy szívesen
telepítene le Erdélyben "jó lóorvost" is.²⁵¹

A birtok munkaerő-gazdálkodása már sokkal inkább változást jelző. A jobbágyi
munkajáradék fokozódó igénybevétele, megnövekedése a kelet-európai típusú robotoltató
nagybirtokrendszer térhódítására utal. Instrukciójában Bethlen Gábor megszabja, hogy: "Az
szegénységre pedig harmadik hétben kerül az szolgálat. Magoknak két hetek leszen,
harmadikot nekünk szolgálja..." Sőt a sürgető mezei munka idején már a szükséglet, a
parancs szerinti robotoltatás formáját is előírja. "Aratásra, ugarlásra, szántásra, keverésre,
kaszálásra ... ne az rendhez tartsák magokat, hanem akkor, amint kívánja az szükség és
parancsolják nekik, úgy jöjjenek az szolgálatra." A viszonylag kevés majorsági szántó és
kaszáló ekkor még nem tette elviselhetetlen teherré ezt a dolgoztatási módot. Bizonyítják a
fiskális birtokra nagy számban szívesen telepedők; jöllehet mind a pénzbeli és a disznó-,
méhdezsmát, tyúkadást rendező fogarasi gazdaságában, s a korcsmárlási jogával is a
parasztság hátrányára él.²⁵² A biztonság, a kiszámíthatóság, a béke és a rend azonban a
fejedelem szolgáló emberei számára is az erőgyűjtés, a gyarapodás periódusává avatja az ő
kormányzásának időszakát.

Nem zsákutcába torkolló, hanem szabad utat, újszerű üzemiességet, alkati változtatást
a bérmunka térhódítása jelentett volna. A valóságban azonban az történt, hogy a
napszámosság, a béres-szolgálat (már korábban kialakult intézménye) fennmaradt ugyan, de a
robotoltatás hatására itt-ott az is inkább visszaszorulóban volt. A munkaerő-kínálat is

²⁵⁰ Meteş, Şt.: *Păstori ardeleni în Principatele Române*. Anuarul Institutului de Istorie Cluj 3/1924—25.
298—299. — Makkai: *i. m.* 468—469. — Nyugati szarvasmarha-szállításairól, eladásairól már szóltunk.
Ismeretes az is, hogy 1625-ben, 1628-ban másfél-másfél ezer darab eladó ökröt vitetett a bécsi piacra (Pach
Zsigmond Pál: *Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XVI—XVII. században*. Budapest 1963. 201.).

²⁵¹ Erdő IV. 73. — Márki Sándor: *Aradvármegye őstermelése az erdélyi fejedelmek korában*. MGtSz
2/1895. 28—29. — Borsos 1968. 233, 246, 254. — Radvánszky 1888. 262. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg.
15/a. Fasc. XXII. 55. — TTár 1887. — BethlLev 378. — Fehér és szürke székely lovakról is említést tesznek (uo.
295—296.). — Rákóczi Györgynek, a borsodi főispánnak, a későbbi fejedelemnek így ír: "Jöllehet reménlem,
kegyelmed istállója jó lovak nélkül nem szűkölködik, hallván mindazonáltal moldovai paripákra való kívánságát
kegyelmednek, magam istállójában volt két moldvai herélt lovam, kinnél én bizony egész Moldovában jobbakat,
futóbbakat nem hallhattam, egyiket az vajda maga adta vala nehezen..." (BethlPolLev 98.)

²⁵² Makkai: *i. m.* 456, 457, 460, 490—491.

megkevesbedett, ára növekedett; s 1627-ben ki is mondták a kolozsváriak: "napszámos szegény embert itt nem találhatni". Cséplést általában részibe vállaltak, szőlőmunkát napszámban végeztek, béres szolgának is elszegődtek ugyan, de a nagyobb birtokokon mégis főként a pásztorok és a dolgoztató emberek voltak az alkalmazottak. A fejedelem fehervári, 1628 körüli, udvari fizetési lajstromában téhen-, bivaly-, ménespásztor bővebben volt, a többi inkább szervező, ellenőrző minőségben dolgozott. Ilyen volt a rationista, viceszámtartó, a majorbíró, borbíró, búzaosztó, szénaosztó, az újkeresztyén kulcsár. Közvetlen munkát végző csak a tokaji bort kezelő, a vincellér, a méhészt, a két taligás legény.²⁵³

A fejedelem abban is a most újrászilárduló feudális vagy inkább ez idő tájt gyökeret eresztő allodialis gazdálkodás módszereit követi, hogy igyekszik a földesúri jogosítványokból, elsősorban a korcsmárlási jogból pénzt szerezni. Pontosan szabályozza az említett fogarasi utasításában azt, hogy meddig lehet a korcsma a "szegény" népé. Azt is meghatározza azonban, hogy vidéken egy pénzzel olcsóbban árusítsa az udvarbíró az italt, adjon tiszta ízű jó bort, mint amilyenek Segesvár-, Sinkszékben teremnek, ne "bűdös, nyárlott, ecetes, nyúlós borokat". Azt pedig, hogy kényszerpiacot teremtsenek és bírsággal készítsék fogyasztásra a parasztokat, szigorúan megtiltja: "az kinek kell, igyék, az kinek nem kell, menjen el mellőle".

A termelési technika, a termelőerők fejlődése Nyugat-Európában sem jut el középkorias állapotának felszámolásáig. Csak sokasodnak az új minőségalkotó tényezők, forradalmasító erővé válásukra azonban, Angliában és Németalföldön, a XVII. század derekán túl kerül sor.²⁵⁴ Erdélyben, ahol olyannyira megfogyatkozott az ember s pusztult minden, ami előrelendíthette volna a mezei gazdaságot, a bethleni időszak a rendteremtés, igénynövelés, keresletbővítés, tehát az erőgyűjtés fókán nem léphetett túl.

A mezőgazdaság átformálása még szükségszerű visszalépést is megkövetel. A földközösség intézményére gondolunk elsősorban, hiszen ennek már előrehaladott bomlási szakaszát sok helyütt váltja fel az újramegerősödési periódusa. Dés városa a polgárai között osztja fel a határbeli parcellákat. Tordán szintén ez a helyzet, "mert ott örökös föld nincsen", e korbeli szász, székely falutörvények szabályozzák a nyilas-osztást, s Kalotaszegen az állandósult tartozékú telekrendszer több faluban felváltja "a meggyérült lakosságot jobban összefogó földközösség".²⁵⁵

Nem tér át Erdély földműves népe még ekkor sem a háromfordulós rendszerre. Feltételeit ugyan éppen a bethleni kor érleli valamennyire meg, de sok helyütt a kétfordulós határhaználat megszilárdulása is előrelépést jelent. A földbőség itt-ott még lehetővé teszi ugyanis a talajváltó gazdálkodást, azt, hogy a földet csak egy időre fogják művelés alá, majd évekre ismét vetetlenül hagyják, pihentessék.²⁵⁶ A termékfajták sem változnak. A kukorica ugyan most indul el Erdélyt hódító útjára, hiszen 1611-ben és bizonyosabban 1639-ben

²⁵³ EOE VIII. 372. — Radvánszky 1888. 229—233. — A kisebb gazdaságokban eléggé gyakori az egy szolga (SzékFelk 177.).

²⁵⁴ Zimányi 1976. 37, 39—53. — Braudel, Fernand: *Civilisation matérielle et capitalisme* (XV^e—XVIII^e siècle). I. Paris 1976. 5. — Vö. Boelcke, Willi: *Bauern und Gutsherr in der Oberlausitz*. Zittau—Görlitz 1957. 15.

²⁵⁵ L. Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. Budapest é. n. 38. — Kiss, Andrei: *Relațiile dintre Turda Veche și Turda Nouă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea și primul deceniu al secolului al XVII-lea*. Potaissa (Studii și comunicări) Turda 1978. 75—92. — SzékFelk 148—154. — SzOkI VI. 66—67. — Jakó 1944. XLIII—XLIV. és 23—26.

²⁵⁶ A nyugat-európai fejlődés e téren néhány századdal is megelőzte Erdélyt. Valamelyik rendszer kizárólagosságáról azonban ott sem lehet beszélni. Vö. Kulischer, Josef: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. München—Berlin 1928. 159. — Mottek, Hans: *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands*. I. Berlin 1964. 69—70. — Duby, Georges: *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*. I. Paris 1962. 172—180. — Jacques, Heers: *L'Occident aux XIV^e et XV^e siècles. Aspects économiques et sociaux*. Paris 1963. 55.

említik először. Bethlen leginkább a szőlőtermesztést szorgalmazza, lehetővé téve például a puszta szőlők felfogását, művelés alá vételét bárki számára. Valahogy azonban még itt is az alapozás, az újrakezdés az, ami feladatként ezeknek az évtizedeknek s a periódusban kormányzó férfinak, Bethlen Gábornak jut. (A bortermelés a korábbi virágzás állapotából — amikor Moldva és Havasalföld is piacaként szerepelt — a XVI. század végével a hanyatlás stádiumába jutott.) Különben az időjárás, a természeti csapások sokszor teszik tönkre a termést, mint ahogyan 1616-ban, 1618-ban, 1619-ben vagy 1628-ban is.²⁵⁷

A járvány az állatállományt is gyakran megtizedeli. 1620-ban országgyűlésen mondják, hogy a jobbágyok "marhájoknak nagyobb része sok helyen az dög miatt mind meg is holt és most is az betegség miatt omoltan omol el". Igaz viszont, hogy ez a veszedelem táji határok közé zárt is lehet, hiszen az említett áprilisi, Erdélyre vonatkozó gyulafehérvári megállapításhoz a májusi kassai társul, amely szerint "elég bű és olcsó az barom mindenütt"²⁵⁸.

Az állattenyésztés, jóllehet mindinkább összefonódottan a földműveléssel (Erdély természeti adottságai miatt is), még mindig döntő fontosságú. A gazdálkodásnak ez az ágazata az egyik fő pénzforrása parasztnak, földesurnak és fejedelemnek. Az faluközségi szervezet pedig, amely keretet kínál és szervezettséget biztosít a termelőknek, most ölt kimunkáltabb és egyben merevebb formát. Valójában a megtorpanó és sajátos útra kanyarodó mezőgazdaság intézményi kereteket szilárdít, szélességben terjeszkedik, és a rendiséget erősíti, tartósítja. Bethlen maga — mint láttuk — szintén a kelet-európai nagyüzemi gazdaságot építi, s országos szinten is ezt a mintát tartja megvalósítandónak. (Meggondolkotató, hogy Közép-Európa viszonyait, közvetlenebbül éppen az ausztriai helyzetet elemző történetíró vélekedik úgy, hogy a földesúri allodiális gazdálkodás, a "Grundherrschaft" megerősödése a merkantilizmusnak első ismertetőjegye.) Ugyanakkor mind a külső, mind a belső piac keresletszintjét növesztetni akarja; vevőket kíván szerezni a határokon kívül, s meg szeretné erősíteni fogyasztóként a várost, a polgárt, az iparúzt, de mindenekelőtt olcsó élelemmel látni el a szegénységet és a vitézlő rendet.

3. Városok, céhek, kézműiparosok

Más országokbeli analógiák nyomán joggal hihetnők azt, hogy Bethlen Gábor — a fejedelmi hatalom erősítésén fáradozva — maga is főként a városokra és a város lakó polgárookra, köztük pedig a kézművesekre mint elsővonalbeli, legtermészetesebb szövetségeseire tekintett. Valóban, ha a céhalapításokat szentesítő, céhalapszabályokat jóváhagyó, a kézműveseknek belső piacot biztosító, szélesítő, számukra kedvező keresletet teremtő munkálkodása közben szemléljük az uralkodót, úgy látjuk, mint a polgárságra alapozó, náluk támaszra találni igyekező fejedelmet. Kellott ez a társadalmi bázis, hiszen az országgyűlést a maga akaratának rendelte alá, céljai eszközöként irányította, a fiskus birtok, az adományozás új szabályozása kapcsán — láttuk — a rendeket fogta kordába, sok más módon is kezebbé téve őket. Akkor azonban, ha azt a Bethlen Gábort látjuk magunk előtt, aki mind az országvezetésben, mind a hadi vállalkozásokban, a honvédelemben a hagyományos feudális vezető réteggel szövetkezetten cselekszik, árutermelési törekvéseiket pártolja, a városokkal való vitáikban az ő érdekeiket is szemügyre véve ítélkezik, mérsékelnünk kell a polgárpártiság abszolutizálására kész igyekezetünket. Még inkább óvatosságra int és a kategorikus minősítéstől visszariaszt az, ha az uralkodóval éppen a

²⁵⁷ Imreh, S., Pataki, I.: *Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (1570–1610)*. AMN IV (1967). 181. — EOE VIII. 483. — Szekfű Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkata*. Budapest 1922, 30. — ETA IV. 185–194. — ETA III. 170–171.

²⁵⁸ EOE VII. 541. — BethlLev 128. — Szilágyi: *Levelek és acták...* I. 5.

céheknek versenyt támasztani akaró, magas árakat alacsonyabbra redukáló, egyáltalán privilégiumaik falát bontó tevékenysége vagy a városi tanácsurak küldöttségeivel való vitája közben találkozzunk.

Jóllehet Kolozsvár, Brassó, Szeben, Kassa vagy Pozsony lélekszáma a tízezres nagyságrendig sem jutott el, tagadhatatlan, hogy e helységek mind gazdaságilag, mind társadalmi síkon emelkedőben voltak az ő országglása idején. A polgárság életvitele tanúsítja: nem elzártan, nem megkövesült formák között tengődtek, hanem egyre szintesebben, Kelet- és Közép-Európába betagolódottan, sőt mind a távolabbi Kelettel, de még az óceánparti Európával is kapcsolatot teremtve éltek. Sem számbelileg, sem vagyoni súlyukat tekintve, nem voltak azonban eléggé jelentősek. A városlakók között is kisszámú volt a polgár, s a legmódosabb, legtanultabb elit csoportjuk sem válhatott még a rendiséget a társadalom igazgatásában felváltani képes erőtenyezővé. Igazából tehát Bethlennek hagyományos szerepkörében kellett a várost és kézműves lakóját megerősíteni, de ugyanakkor ő a fokozottabb funkcióbetöltésre is rászorította őket. Támogatta ezt a réteget, de oly módon, hogy a többi társadalmi csoportot és elsősorban az ő szemében döntő súlyú entitást, az "országot" jobban szolgálja.

Ezt a gazdaságpolitikai célrendszert olvashatjuk ki abból a leveléből is, amelyet 1619-ben a pozsonyiaknak küld. Előnyomulása közben írja: "...ha az ország consensusa ellen csak akarmi kicsin rebelliókat tapasztaljuk is, tudjátok az magyar nemzetségnek régi szokását: valaki az Communitás consensusa ellen vétkezött, nem csak szép városokat [!] és annak privilegiumit veszítetek el, hanem tüzzel-vassal rajtatok lévén, magatokkal együtt feleségtek, gyermekek is fegyverre hányattatik, mert ebben az igyekezetben, melyet szabadságunkért kezdetünk, általán fogva senkinek is szőmélyválogatás nélkül s tinétek is azokképpen egy cseppet sem kedvezünk, holott az közönséges jót egy s két város tekintetnél följebb becsüljük."²⁵⁹

A megadást fenyegetéssel is sürgető, a székelyeknél tovább élő régi törvényt (azt, hogy a köz határozatának ellene szegülő kíméletre nem számíthat) a pozsonyiak emlékezetébe idéző fejedelem ugyanakkor a várospolitikát, céhpolitikát megszabó elveit is megfogalmazza. Azt nevezetesen, hogy a szabadságért, jövődőért indított harc a mérvadó, és így a közjónak, az országos érdekeknek, a tágabb közösség létének rendelődik alá a polgárság érdeke, sőt léte is.

A társadalmi szerkezet akkor a különféle szabadságjogokból, kiváltságokból épített falakkal körülvárt entitásokból, tömbökből szerveződött egybe. A város kézművesi, kereskedői jogosultságait védelmezte, sőt a háborús konjunktúra idején tágítani igyekezett privilégiumainak körét. A kassaiak 1619-ben kérnek jogaik sértetlenségét biztosító levelet a fejedelemtől. A szászoknak sajátos jogviszonyaik megőrzéséért folytatott küzdelme ismeretes.²⁶⁰ A nemességnek kaput nyitni akaró, a szász városi települések zártságának megszüntetésére törekvő fejedelem hajlandó volt a nagyon erős ellenállás láttára elismerni a szász kiváltságokat. Jogrendjük helybenhagyásának deklarálásakor hangsúlyozta azt, hogy Erdélynek ezt a kézműves rendjét pártfogolni, gyámolítani köteles, hiszen ruházatát, ételét, italát köszönheti nekik.²⁶¹ Valójában őszintén nagyra értékelte a társadalmi munkamegosztásban játszott szerepüket.

Bizonyíték sok van arra, hogy a kézművesipar a XVII. század elején számottevő mértékben fejlődött. Az árlimitációk tanúsága szerint 1571-ben 20, 1625-ben 35 iparág

²⁵⁹ Lukinich: i. m. 17.

²⁶⁰ Lovas Rezső: *A szász kérdés Bethlen Gábor korában*. Sz 78/1944. 7–10. sz. 419–462. — Depner, Maja: *Das Fürstentum Siebenbürgen in Kampf gegen Habsburg*. Stuttgart 1938. 314. — *Sächsisch-Schwäbische Chronik*. București 1976. 53. — Benda, K.: *Les bases sociales du pouvoir des princes de Transylvanie. = La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*. 444–445. — Mráz 524. — Ritoók János: *Kettős ütkör*. Bukarest 1979. 22. — EOE VIII. 254–257, 264–266.

²⁶¹ GDRum 205.

termékeiből kell ármezsgésabást készíteni. Ugyanakkor az iparágakon belül is van specializálódás, és ennek nyomán újfajta céhek születnek, s a termékféleségekben is mind nagyobb változatosságot figyelhetünk meg. A Bethlen Gábor igazgatásának hatókörébe vont területen természetesen a felvidéki városok iparának szintje a legmagasabb. Erdélyben egészükben a szász városok vezetnek, de mellettük mind jelentősebbé válik Kolozsvár ipara, a mezővárosoké vagy a székely székeké. Bethlennek olyan kedvelt városai, mint Kassa és Kolozsvár, mind erőteljesebb gazdasági, társadalmi, sőt politikai szerephez jutnak.²⁶² "Nagybánya történetében — olvashatjuk — a XVII. század első évtizede a legjelentősebb időszakok közé tartozott... E fél évszázad alatt a céhek sorra újítják meg kiváltságleveleiket, a mesterek száma megnövekszik, a termelés emelkedik."²⁶³ Egy-egy iparág, mint például az ötvösség — virágkorát éli.²⁶⁴ Mind gyakrabban esik szó Marosvásárhely, Udvarhely vagy Kézdivásárhely iparúzó lakóiról is,²⁶⁵ akiket a fejedelem belső békét biztosító uralma s a fogyasztás növekedése mind élénkebb termelésre ösztökél.

Az államháztartás kiadási tételeit szemügyre véve igazából már láttuk, a fogyasztó központi hatalom oldaláról szemlélve, azt a kedvező konjunktúrát, amelyet a nagyarányú építkezés, a színtesebb udvartartás s az állandóan iparcikkeket igénylő hadi szükséglet teremtett. Bethlen Erdélyében az iparcikkek emelkedő árát, a sohasem elegendő mesterember hiányát panaszolják, és a kézműves munkája iránt megnövekedett kereslet is tanúsítja: joggal feltételezhetünk valaminő termelésnövekedést szorgalmazó fejedelmi iparpolitikát. A külhoni, mesterséghez jól értő embereket megtelepítő, a céhes-ipar gondjaival sokat bajlódó fejedelem azt is érzékelhette, hogy a gazdasági élet belső (mezőgazdaság és ipar közötti) arányait kell megváltoztatnia. Meg kell erősítenie az ipari ágazatot, hiszen százados elmaradottságot szükséges az országnak e téren bepótolnia.

Jellemző az a mód, ahogyan Bethlen szerves összefüggésrendjében szemléli a termelési folyamatokat. Tudja tehát, hogy az állatbőrnek a külső, de adott esetben a belső piacon való árusítását meg kell tiltania, hogy a nyereg-, a hám-, a pajzskészítőket nyersanyaghoz juttathassa. Természetesen ez esetben, miként a szabók pártfogolása esetében is, a kínálatbővítés, a közfogyasztás növelése mellett: az ország létét biztosító katonák felszerelésére gondol.

Ismeretes az is, hogy Nagydisznód szűrtakácsainak finom posztója kelendő portéka volt a XVI. században. A kolozsvári, marosvásárhelyi és tordai szűrszabók már 1592-ben panasztolták, hogy nyersanyaghoz nem juthatnak, mert külföldiek vásárolják össze és az országból kiviszik. Ez ellen születtek kiviteli tilalmak. Bethlen Gábor a kolozsvári szabók panaszára szintén határozatot hoz, miszerint: "a disznódi szűrtakácsok a végszűrőket elsőbben az országbeli szűrszabóknak adják a limitáció szerinti árán, ami az országbeli szükségstől megmarad, azt adhatják csupán az idegeneknek, az országon kül valóknak."²⁶⁶ A debreceni szabókat és ruhacsinálókat a vámoló, harmincadoló tisztségviselőkkel szemben is pártfogolja, miként általában tiszteletben tartja az ilyenszerű privilégiumokat, ha azok a termelés érdekeit szolgálják.²⁶⁷

Abban az esetben azonban, ha a termelő és a fogyasztó áll szemben egymással, az utóbbinak válik patrónusává. Az országgyűlés határozatával szorítja rá 1625-ben a kézműveseket arra, hogy időre végezzék el a vállalt munkát, az adott anyagba kárt ne

²⁶² Kerekes 1943. 287—288, 404—405, 407. — Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron.* = KLEkv 361—393.

²⁶³ Szász Károly: *Adatok a nagybányai kő- és fajaragók történetéhez.* = KLEkv 567.

²⁶⁴ Mráz 516. — Kerekes 1943. 270. — A fejedelem és a porta számára felvidéki, kolozsvári, brassai, szebeni mesterek készítik a kupákat (vö. Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 16. Fasc. XXI. 137.).

²⁶⁵ SzOkl VI. 47—49, 73, 81—89. — Barabás Domokos: *A székelyudvarhelyi szűcs-szabó és kovács céhek rendszabályai 1613-ból.* TTár 1887. 396—405. stb.

²⁶⁶ Rajka Géza: *A kolozsvári szabócéh története.* Kolozsvár 1913. 58. — EOE VII. 325, 387.

²⁶⁷ BethlPolLev 96—97.

tegyenek, minden mester "míveljen jó mívét". Különben büntetés, sőt másodszori vétség esetén a céhből való kizárás vár rá.²⁶⁸ A privilégiumok tehát nem lehetnek a velük való visszaélők oltalmára, palástjuk alatt nem bújhat meg — Bethlen Gábor szerint — sem a restség, sem a megrendelőt, a vevőt károsító gyatra munka.

A céhbe tömörültek jogait és kötelességeit megszabó normákat, a céhszabályokat aláírásával szentesítő fejedelem azt sem tűri el, hogy piaci, eladói monopóliumot teremtsenek, a versenyt támasztó idegen iparosokat kirekesszék egyes fogyasztóközrtekből. A medgyesi, segesvári és kolozsvári esztergályosmestereknek 1629-ben parancsolja meg, hogy a brassaiakat engedjék városuk piacán is árusítani. Tételesen is megfogalmazza nézeteit, mondván: "Hogy valamely mesterember igaz munkájával készített áruját el ne adhassa, a közgazság ellenére van, ebből nem bőség, de szükség következik és drágaság."²⁶⁹

Az iparfejlődést, árubőséget és árszintcsökkenést akaró fejedelem ezért telepít az országba kézműveseket, és szükség esetén még a céhen kívüli mesterembereknek is szabaddá teszi a munkavállalást. Jellemző módon a hadfelszerelés gondja miatt támadja a céhmonopóliumok bátyáit, és legismertebb formában éppen Kassán, ahol egyik hadseregellátó központját építi ki. Itt a szabócéh panaszol a tanácsnál, hogy sok kontár dolgozik a házaknál és a katonatiszteknel. A tárgyalások rendjén azonban a városbírónak is el kell fogadnia azt az elvet, hogy a fejedelem fizetésin való szabók esetében nincs helye "a kontár-kergetésnek". Sőt a tímárcéh maga mond le bőrbehozatali kiváltságáról, miután a hadi megrendelések teljesítésével a csizmadiacéh nyersanyaghiány miatt késedelmeskedik. A katonai vezetők nyomására azután idegeneknek is szabaddá teszik a bőrbehozatalt.²⁷⁰

A külhoni mesterek időleges alkalmazása s még inkább végleges helyhez kötése állandó törekvése. A belső erdélyi ipar fejlesztése, új iparágak, új termelési formák meghonosítása állandó gondja. Sajátos — sokat emlegetett — példája ennek az iparpártolási igyekezetnek az újkeresztény, habán kézművesek betelepítése. "Az országba idegen országokból — írja Szalárdi János — nagy költséggel mindenféle jó mesterembereket, tudós földalókat, kőműveseket behozat vala. Magyarországból az új keresztények közül majd kétszázig való mindenféle mesterembereket (ha nem többet) mind feleségeikkel, gyermekekkel behozatván, és azokat Alvincen, az Maros fordulatjában igen alkalmas kis helyre bizonyos privilégiumokkal, szabadságokkal megtelepítvén, azhol az hegyek között igen magas kőszikla tetőn, nagy erős helyen egy pusztá várat is adván nekik, azt is idővel megépítették, s alatt is az említett helyen oly igen nagy kiterjedt udvart, mindenféle mesterembereknek különféle műhelyeket, lakóházakat, sok szép szőlőket, külön-külön majorkodásokhoz való kerteket építvén. Mind telepedésüktől fogva minémű nagy alkalmatosságára, hasznára voltak mind fejedelmeknek s mind az országnak, az mindennapi próba mutatja."²⁷¹

Svájcból az 1525-ös esztendő követően német területeken át Morvaországba menekülő anabaptisták hitbéli elveik, vagyonközösségi szokásrendjük miatt sok hányattatás, üldöztetés után — a fehérhegyi 1620-as évbeli vereséget követően — a Habsburgok elnyomása elől futva, Erdélyben hazára leltek. Bethlen Gábor rendelete nyomán már 1621. május 18-án szállást, élel és szekereket rendelnek ki számukra a kolozsváriak. Május 20-án, július 13, 14-én, 1622. március 4-én, október 22-én, november 19-én s bizonyára még máskor is kijut nekik a kolozsvári cipó és a mives emberek továbbszállító alkalmatosság. A számadáskönyvben többször is folyamatosan szólnak róluk, tehát több hónapon át tarthatott

²⁶⁸ EOE VIII. 300—301.

²⁶⁹ Jakab: *i. m.* II. 538.

²⁷⁰ Kerekes 1943. 260, 278—279. — Arra, hogy pl. a szabók megrendszabályozása sem elvi, sem gyakorlati szempontból nem lebecsülendő, fényt vet az is, hogy Kassa, Lőcsé, Késmárk és Eperjes kereskedői 1619-ben — tehát az említett események előtt — 20 ezer vég posztót hoztak be, ami mintegy 70—80 ezer férfiföltözethez elegendő nyersanyagot jelentett. — Zimányi 1976. 153.

²⁷¹ Szalárdi 1980. 125.

az ezer főt is meghaladó létszámú "morvák"-nak az új szálláshelyükre való átköltözése.²⁷² Feleségének 1621. augusztus 22-én írja a fejedelem, hogy ne egy szász faluba, hanem Felvincre telepítse őket, s ott adjon számukra házhelyet, pusztá szőlőket s kiváltságokat: "az újkeresztyéneket Belditől vitesd haza édes szívem és telepítsd meg őket. Csináljanak műszereket maguknak. Adass nekik 10 fejős tehenet, 12 ökröt és néhány disznót." A gondoskodó fejedelem azt is megírja, miért tartja jobbnak a vinci telephelyet: "Ott jó helyen lesznek mind a szászág és nemesség közt, járhatnak [közéjük] dolgozni, amikor a mi művünk rajtok nem lesz." ²⁷³ Nem lehet kétségünk afelől, hogy a versenyt támasztani, a jobb ellátást biztosítani kiválasztott újkeresztyén mives embereket mindkét szempontból alkalmas, a céloknak megfelelő, a szászág ellenőrzésétől független helységben akarja dolgoztatni a fejedelem.

Az új hazában való életkezdés megkönnyítése mellett a bethleni gondviselés tartós kiváltságokra is kiterjed. Az országgyűlés 1622-ben kimondja, hogy "Az mely újkeresztyének ... az országban bejöttek és immár ugyan meg is telepedtenek ... és az kiket magok mellé azután behozhatnának is ez országban, minden névvel nevezendő mesterségek szerint való munkájokat szabadon exerceálhassák"; vallásukat megkötések nélkül gyakorolhassák; "az ország közé semminemű adózással ne tartozzanak"; csupán tizedet adjanak a fejedelemnek és, ellátás mellett, neki féláron dolgozzanak.²⁷⁴

Kiváltságlevelek birtokában a habánok igen sokféle mesterségben jeleskedtek. Nevezetessé váltak fémmegmunkálóként, hiszen például késeket majd tucatnyi félt készítettek s mindeniket többféle változatban. (1629-ben már utánózzák őket; kassai késcsinálók kérnek engedélyt, hogy újkeresztyén módra dolgozhassanak.) Nyelük ökörszarv, elefántcsont, gyöngyház, "czipros fa" felhasználásával, szép díszítésekkel készült. Az 1627. évi árlimitáció sarlójukat is jobbnak tartja az országbeliekénél, és éppúgy magasabb árkategóriába sorolja, mint a bőrfeldolgozók, vargák termékeit. Posztócsinálásban, kocsikészítésben (a hintót lakatos, kovács, szíjgyártó, famegmunkáló s más mesterek remekelték) s a fazekasságban "cifra mívек" (a "habán" edények) készítőiként: mozgásba hozták a céhipar megállapodott, hagyományos, régies formák taposóalmát járó míveseit. Késeik alkalmassága, szépsége, posztószövési technikájuk fejlettebb volta, új székformáik (például a "setzel"-, veres bőrrel bevont "sessel-szék"-ek), az ónmázás fajanszedények készítése és sok más mesterségbeli újításuk kiválóan szolgálta azokat a célokat, amelyekre a fejedelem kiszemelte őket.²⁷⁵ Arra is van példa, hogy azért kér — bár kölcsönbe — újkeresztyén ácsmestereket, hogy a Trencsén várában csinált szárazmalmot Váradon is építsék meg, "mivel itt oly mesteremberek nem találatnak"²⁷⁶.

A külföldi mesteremberek betelepítési akciója — láttuk — nem szorítkozott csak az újkeresztyénekre. Gdanskból szintén szeretett volna jó kézműveseket Erdélybe hozni. A fejedelem abban bízott, hogy további csoportokat is vonzani fog itteni megbecsülésük. A nagy tervek kiviteléhez szükséges kis dolgokra mindig gondoló fejedelem a finomabb termékekhez, így például az anabaptisták késeihez szükséges nyersanyagok beszerzéséről adott esetben maga gondoskodott. Így 1623-ban a portán vásárol számukra Toldalagi Mihály — bethleni parancsra — elefántfogat, gyöngyházat, berzsenyfát 83 tallérért.²⁷⁷

²⁷² Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 15/b. Fasc. XI. 44, 50. Fasc. XXI. 105. Fasc. XXII. 225. — TTár 1882. 131. 1892. 267. — Gündisch, Gustav: *Winz und die Sächsische Nationsuniversität*. = KLEkv 323. — L. még Jakab Elek: *Erdély és az anabaptisták a XVII—XVIII. században*. Keresztény Magvető 11/1876.

²⁷³ TTár 1882. 131.

²⁷⁴ EOE VIII. 102—103. — Mráz 534. — TTár 1892. 367.

²⁷⁵ EOE VIII. 414—417. — Kerekes 1943. 264—265. — B. Nagy: *i. m.* 62. — Radvánszky 1888. 259.

²⁷⁶ Szádeczky K. Lajos: *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 1619—1629*. Budapest 1915. Magyar Történelmi Társaság XXVII. 3. sorozat, II. 85. — A posztócsinálás új technikájához kellő finomabb nyersanyag termelői szintén a Gyaluban s másutt meghonosított morva juhászatok voltak.

²⁷⁷ Radvánszky 1888. 104.

A korabeli krónikások, élükön Georg Krausszal, majd az ipar múltjának felidézői mind-mind egyetértenek abban, hogy a fejedelem magas szintű munkaerőt importáló tevékenysége a fejlettebb technika meghonosítását szolgálta, s ugyanakkor a céhek várfalai mögött meghúzódó kézművesek nyugodalmas egyeduralmi helyzetét kívánta megingatni. A szász mívés embereket legközelebből érintette ez a versenytámasztó igyekezet. (A fejedelem halála után el is érik, hogy tilalmat mondjon ki az országgyűlés: az anabaptisták szász városokban ne forgalmazhassák áruikat.) Mindez a monopóliumok rendjének megbontása mellett, vagy azzal együttesen, összefonódottan a fogyasztót szolgálja, a belső piac forgalmi szintjének növekedését segíti elő. Igazolja e feltevésünket az is, hogy a nagyra növekedett kereslet miatt eleget termelni nem tudó és sokak által zaklatott újkeresztényeknek Bethlen megtiltja a külföldiek számára való termelést. Az anabaptista kézműveseknek nem szabad tehát a törököt, a keleti piacot ellátó kereskedőknek portékáikat eladniok.²⁷⁸

A XVII. század a manufaktúrák számára a talajelőkészítés periódusa. Bethlen Gábor Erdélyében azonban csak létrejöttüknek az előzményeit kereshetjük.²⁷⁹ Ez önmagában természetesen még nem jelent elmaradottságot, jóllehet a merkantilizmus kora az iparban már új, gyárak felé vezető formákat rendszeresít, és királyi udvart, hadat, népet, valamint távoli piacokat tömegesebb áruellátásra képes intézményekkel gazdagít. A fejedelem azonban a közelebbi nyugati szomszédságban sem találhat ösztönző mintára. A német, az osztrák, a cseh-morva vagy szlovák területeken szintén késik még a manufaktúra-korszak beköszöntése.²⁸⁰

Vannak azonban olyan jelzések, amelyek az egyszerű kooperáció jelentkezésére utalnak. A kocsigyártó anabaptista mívés emberek műhelyeiben például több mesterség ismerője munkálkodott, több szakmabéli dolgozott együtt. A hadfelszerelés gondja magát a fejedelmet is arra sarkallhatta volna, hogy ágyúöntő műhelyt létesítsen. Valamelyes kezdeményezéseket Gyulafehérváron tételvezethetünk fel, hiszen ott I. Rákóczi György korában már sok száz embert foglalkoztató létesítmény működött, mondhatnók Erdély első számba vehető exportképes manufaktúrája.²⁸¹ Meggondolkodtató ugyanis az, hogy a kassai tűzérzszeresek mesterét, az ágyú- és harangöntő Wenningh Tamást Bethlen megbízásából küldik Erdélybe, hogy ott munkálkodjék. 1624. június 12-én a kolozsvári "Becskeréki Demeter az ágyúöntő németeket Enyedig viszi" hat ökörrrel. (Valójában csak Tordáig kellett volna vinnie őket, és feltehetőleg a tordaiak vagy enyediak dolga lett volna a Gyulafehérvárig való szállításuk.) Varga Péter ugyanakkor a lakatosokat, cigányokat fuvarozza Enyedig. Ősszel Langh Jánost (másodmagával) említik a kolozsváriak, mint aki pattantyús, és "tüzes loptát" akar csinálni a városon.²⁸² Gyulafehérvári tarackját azonban 1619-ben nem adja Váradnak a fejedelem, a "mezőre", a hadszíntérre tartja. Ugyanabban az évben Erdélyből csupán húsz ágyút visz ki, és Mansfeld nyolc ágyúját is Gyulafehérvárra viteti.²⁸³ Bizonyos az, hogy 1616-ban tizenkét mázsa rezes szállítanak Brassóba, hogy tarackot öntsének, 1621-ben pedig

²⁷⁸ Mráz 552—553.

²⁷⁹ Az erdélyi manufaktúrák létrejöttének körülményeire I. Surdu, Bujor: *Contribuții la problema nașterii manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*. Anuarul Institutului de Istorie, Cluj [a továbbiakban: ANIst] 7/1964. — Imreh, Št.: *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania*. București 1955. — Mérei, Gy.: *Über einige Fragen der Anfänge der kapitalistischen Gewerbeentwicklung in Ungarn*. Budapest 1960.

²⁸⁰ Tremel: i.m. 260—268. — Špiesz, Anton: *Manufakturne obdobje na Slovensku*. Bratislava 1961. (Az első 1725—1765 közötti szakaszban is csupán kisebb manufaktúrákat említ.) 359. — Klíma, Árnost: *Manufakturnú obdobje v. Cechách*. Praha 1955. (Csehországban a XVII. század végére teszik a központosított manufaktúrák születési dátumát.) 497.

²⁸¹ Vö. Makkai László: *Műhely- és hutalettárak a XVII. századi Rákóczi-uradalmakból*. TSz 1/1958. 447—452.

²⁸² Kerekes 1943. 262. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 16. Fasc. XXI. 120, 146.

²⁸³ BethlPolLev 116, 142, 362—363. — CronTr 64.

háromszáz mázsát Kassára. Itt, a hadszíntérhez közelebb, míg el nem készülnek az ágyúk, csupáncsak a fejedelemlnek szabad dolgozniok az öntőmestereknek.²⁸⁴

A Fogaras-vidéki porumbáki kristályüvegyártást Bethlen Muránqból hozatott olasz mesterekkel kezdi el. Georg Kraus szerint a fejedelem halála után a rossz bánásmód miatt Velencébe távoztak. Az üvepiparnak azonban komoly bázisa született itt, hiszen az 1632-ben készített urbárium Felsőkománán működő üveghutáról beszél, s említi a porumbákit is. Az 1625. évi limitáció kimondja, hogy "Iveg tányérnak ezerét, kit ez országban csinálnak", adják 9 forinton. Ebből a jelzésből azonban az üvegcsűrők működésére biztonsággal még nem következtethetünk. Ablakszemnek alkalmas üveget mindenesetre külföldről is sokat kellett behozni.²⁸⁵

A papírmalmok már a XVI. század elején dolgoztak Erdélyben. A századforduló viharaiiban azonban elpusztultak. (Ismeretes, hogy mind 1603-ban, mind 1610-ben a Brassó környéki papírmalom mellett folytak a harcok.) Az iparág pangását tanúsítja az is, hogy a fejedelem számára igen gyakran vásárolnak láda- és koncszámra papirost, főleg Bécsből. Makai Nyíró János deák például (aki a fejedelemasszony számára imádságoskönyvet nyomtat) papirost kér, s jelzi: "vöttem fél kötés bécsi papirosat..."²⁸⁶

Az iparfejlődés százados lemaradását Bethlen Gábor nem számolhatta fel néhány év alatt. Az e téren végzett szervező munkáját azonban senki sem vélheti "jegen épített fundamentumnak". Igen-igen jellemző az, hogy a szász kézműves iparnak versenyt támaztó uralkodót oly jól ismerő és a morva konkurenciát fel is panasazoló Georg Kraus mégis a haza atyjának (Pater patriae) nevezi, aki virágzásában hagyta Erdélyt az utódokra.²⁸⁷

4. Az árszabályozások

Jóllehet a hadi események színtéréhez közelebb fekvő városokban, de másutt is igen gyakran panaszkodnak Bethlen katonáinak a parancsnokai, de általában a fogyasztók a drágaság miatt, igazából nem ez a nagy áremelkedés, az "árforradalom" korszaka. Ez a XVI. századot meghatározó jelenség olyan nagy erővel ható világ gazdasági tényezők következménye volt, hogy Erdélyt európai peremvidékisége sem mentette fel az ármozgás ritmusának átvételétől. Az árszint emelkedése egyben a növénytermesztők és állattenyésztők számára nyitott meg bővebb kereseti lehetőségeket, s kedvezőbbre változott az agrárrolló, a mezőgazdasági és ipari termékek viszonya. A XVII. század első felében, annak ellenére, hogy további emelkedő irányzat is megfigyelhető, a mezőgazdasági árszintnövekedés megtorpanásáról, már agrárdepresszióról is szólnak a kutatók. Számolnak az 1619—1625-ös évekbeli inflációs jellegű gazdasági válságjelenségekkel is, majd pedig árszint-rögzítődési folyamatról adnak hírt.

A hosszabb távon meghatározott árváltozási indexek valóban nagymértékű emelkedést tanúsítanak. Az erdélyi árlimitációk alapján az iparcikkek (aranyforintra átszámított) százalékszámai a következő arányokat tükrözik:

1571 : 100

1609 : 150

1625 : 197

²⁸⁴ ETA I. 123. — Mráz 533. (Puskapormalmot különben Váradon és Kassán is működtetett a fejedelem.)

²⁸⁵ CronTr 46. — Prodan, D., Ursuțiu, L., Ursuțiu, M.: *Urbaniile Țării Făgărașului*. I. București 1970. 60—61. — EOE VIII. 297.

²⁸⁶ GDRum 194, 198. — Jakó Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata* (XVI—XVII. század). StBB fasc. 2. 1962. 71—72. — Tóth Kálmán: *Könyvnyomató Makai Nyíró János deák*. = KLEkv 591, 593. — Kvlvt Számadáskönyvek. Reg. 14/a. Fasc. XVIII. 127.

²⁸⁷ CronTr 67. — Értékelésére l. még Brătianu, I. Gheorghe: *Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române*. Évry 1977. 118.

A bor értékesítésénél kialakuló (medgyesi) átlagárak hasonló ritmusról árulkodnak:

1571 : 100

1609 : 158,8

1625 : 200²⁸⁸

Kassán a korábbi 10 dénáros szintről 1623-ban 12-re, majd 1624-ben 25-re emelkedik a bor ára; 1627-ben 15, majd 1628-ban 20 dénárt kérnek érte.²⁸⁹ A bécsi piacon eladásra kerülő, mi tájainkról való ökrök árát vizsgálva megállapítható, hogy 1550 és 1609 között az átlagár (ezüstértékben) háromszorosára növekedett; 1610 után azonban már megtorpan ez a fejlődésmenet.²⁹⁰ A lőcsei piacon egy font marhahús az 1589-es évet követően 1,80—2 dénárt ért, majd 1600 után átlagosan 3 dénárba került. 1620 táján a járványos állatbetegség és a rossz pénzügyi helyzet mintegy 4,50—5 dénár-ra növeli a hús árát. A devalvációs intézkedések és az árak limitálása után 1627-ben azonban hosszú időszakra 3 dénár körül stabilizálódik a pénzbeli ellenérték.²⁹¹ A gabona köblét ugyanitt — Hain Gáspár krónikája és a számadáskönyvek feljegyzései (ezek nagybani árak) alapján — ilyenszerű növekedési, majd fogyási tendencia jegyében árusították:²⁹²

Búza

Rozs

Krónika

Számadás

Krónika

Számadás

1525	44,00	31,02	33,00	—
1600	450,00	160,00	325,00	60,00
1622	400,00	350,00	350,00	140,00
1623	300,00	—	200,00	156,00
1639	—	—	200,00	153,00

Árpa

Zab

Krónika

Számadás

Krónika

Számadás

1525	25,00	12,00	12,00	10,67
1600	200,00	107,45	160,00	38,27
1622	300,00	200,00	200,00	109,40
1623	175,00	—	—	59,33

A búza ára, amely 1622-ben a 4 forintot (400 dénárt) is elérte, valóban magas volt. A korszak krónikásai panaszozzák is az időnként megemelkedett árszintet; azonban igazából

²⁸⁸ Mráz 545. — Az emelkedő tendenciára l. még Kötzschke. R.: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jahrhundert*. Leipzig 1908. 140. — Wiebe, G.: *Zur Geschichte der Preisrevolution*. Leipzig 1895. 158. — Hamilton, J.: *The History of Prices before 1750*. = *Rapports I. XI-e Congrès International des Sciences Historiques*. Uppsala 1960. 144—164.

²⁸⁹ Kerekes 1943. 291. — Vö. ETA I. 121. IV. 187. — Mioc, Damaschin: *Prețul vinului în Țara Românească în secolele XVII—XVIII*. = *Sub semnul lui Clio*. 122—125. (Itt a bor vederben számítva 1601—1610-ben 29, 1611—1620-ban 36 és 1621—1630-ban 50 aspriba kerül.)

²⁹⁰ N. Kiss István: *Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550—1650 között*. TSz 6/1963. 2. sz. 150. — Az állatárak változásaira l. még: EOE I. 344. II. 12. — Iorga, N.: *Istoria comerțului românesc*. București 1925. I. 170, 177. stb.

²⁹¹ Kazimir, Ștefan: *A XVI—XVIII. századi árvízszonyok forrásanyaga és felhasználásuk az agrártörténeti kutatásban*. Agrártörténeti Szemle 13/1971. 1—2. sz. 23—24.

²⁹² Uo. 26—27.

inkább csak rövid távon nagyobbak az eltérések, időjárástól, pénzértécsökkenéstől, politikai helyzetétől függően.²⁹³

Néhány felvidéki — a bethleni hadjáratok övezetében fekvő — város búzaár-összeírása (dénárban) szintén tanúsítja a számottevő eltéréseket, ugyanakkor pedig azt is, hogy az idősorokban felfedhető valamelyes irányzatjelző egybehangzás is.

	Nagyszombat	Besztercebánya	Lőcse
1619	43,56	36,76	—
1620	50,42	83,55	101,27
1621	130,06	131,46	99,23
1622	105,22	264,23	350,00
1623	127,24	468,36	—
1624	99,85	286,53	250,00
1625	54,87	102,26	225,00
1626	42,52	87,56	112,00
1627	26,15	104,78	—
1628	22,81	116,62	—
1629	—	163,57	125,00
1630	53,73	143,71	259,00

Az adatokat feldolgozó Štefan Kazimir megállapítását idézzük: szerinte a "háború után a gabonaárak jelentős mértékben csökkennek, majd 1619 után az infláció és rossz termés miatt újból gyorsan emelkednek. 1626 után a helyzet normalizálódik, és a további fejlődés során az árak fluktuációja mindenekelőtt az időjárás befolyását tükrözi."²⁹⁴ A posztó esetében is a húszas években figyelhető meg rendkívül gyors árnövekedés (1627-ben Lőcsén ötszöröse az 1619-esnek), hasonlóképpen áremelkedés mutatható ki, ha a vas áralakulását elemezzük (egy mázsza 1619-ben 250 és 1627-ben 700 dénár).

A hadseregellátás gondjaival küszködő, a drágaság miatti fogyasztói panaszokat gyakran halló fejedelem ipar, kereskedelem és pénzügy összefüggésrendjében igyekezett az áremelkedést megfékezni. E törekvésének eszközeként használta az árlimitációt. Árszabályozás volt Erdélyben korábban is. Az 1571. évit Báthory István dolgoztatta át, majd Bethlen is hosszú ideig az 1609-es részletes rendelkezés betartását igényelte. 1615-ben szintén ezt proponálja, és követeli az építőiparban dolgozók járandóságának meghatározását. 1619-ben kimondják az országgyűlésen, hogy: "Noha ... ez országban minden bőség vagyon, mindaz által az mives emberek arra nem nézvéen, nemhogy miveket az limitáció szerint adnák, sőt inkább minden miveket kétszer árán adják."²⁹⁵

Az 1625-ös esztendőben azután, látva a termékeknek "képtelen és hallatlan drágaságát", a kereskedőket hívta egybe: "...ezen dolog felől az országbeli kalmár és áros emberek értelmét is akarván ebben venni, azokat convocáltatván, és ezen dolgot eleikben adván, és offerálván nekik mind az szabados kereskedést, mind az pénznek valorának alább szállítását, azok csakugyan előbbi illetlen kereskedésekhez ragaszkodván, resolválták így magokat..." A csak maguk hasznát nézőknek minősített árusító embereknek a tartózkodása meghiúsította a szabad ármozgásra és pénzértécsökkentésre alapozó terveket. Maradt tehát a

²⁹³ CronTr 100. — Takáts Sándor: *A dunai hajózás...* 261. — ETA III. 170—171. IV. 187. — Kerekes 1943. 299.

²⁹⁴ Kazimir, Štefan: *Adalék a XVI. és XVII. századbeli árak és bérek fejlődéséhez*. TSz 1976. 1—2. sz. 205.

²⁹⁵ Szádeczky Lajos: *Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon*. Budapest 1913. I. 68—69. — Biró 1917. 81. — EOE II. 65—71, 178—183, 379—384. V. 575—577. VI. 132—157. — Trócsányi 1976. 58. — EOE VII. 515.

régi mód, a limitáció. Ezt a munkát azonban már 1625-ben igen körültekintően végeztette el a fejedelem. Kérte a "városi rendek" véleményét is, s azt, hogy Bécsbe, Krakkóba, Lembergbe, Belgrádba évenként küldjenek ki árszínvonalat tanulmányozó embereket, s így nemzetközi piaci viszonylatokba helyezték bele az erdélyi árakat. Év végére azután a pénzszilárdítást is megkezdte.²⁹⁶

Az új pénz természetesen új limitációt tett szükségessé. Bethlen valójában ebben az 1626 tavaszán végbevitt árrendezésben igyekezett alacsonyabb szinten rögzíteni az árakat, majd 1627 áprilisában és októberében ismét limitációt tett közzé. Néhány adatát mutatóban közöljük.

	1609		1625		1626		1627 I.		1627 II.	
	frt	den	frt	den	frt	den	frt	den	frt	den
Ökör (pár)	—	—	30	—	28	—	28	—	28	—
Juh	—	80	1	10	—	70	—	70	—	70
Bőr (ökör, jó minőségű)	3	—	2	25	1	50	1	50	2	—
Saru (asszonynak való)	—	40	—	75	—	50	—	50	—	40
Farkasbőr (kidolgozott)	2	25	3	—	1	28	1	40	1	40
Kocsikerék (12 küllőjű)	—	50	—	75	—	60	—	50	—	55
Gyapjú (mázsa)	7	—	8	—	6	—	6	—	8	—
Szűrposztó (vég, fehér)	5	50	8	25	4	—	4	—	5	—
Köpenyeg										
(karasia vagy brassai)		70	1	50	1	—	1	—	1	—
Kender (mázsa)	4	—	3	—	2	—	2	—	3	—
Szappan (font)	—	7	—	12	—	6	—	6	—	6
Nyerég (kétkápájú)	2	—	3	—	2	—	2	—	2	—
Vas (140 fontos mázsa)	4	—	6	—	4	—	5	—	6	—
Szántóvas (hosszú)	—	40	—	60	—	40	—	40	—	80
Kapa (torockai, jó)	—	28	—	30	—	20	—	20	—	26
Kasza	—	40	—	90	—	60	—	60	—	60
Hordó (80 vedres)	1	10	1	50	1	—	1	—	1	—
Lenvászon (sing)	—	7	—	11	—	7	—	7	—	8
Kendervászon (sing)	—	5	—	8	—	5	—	5	—	6
Kőműves-napszám (étellel)	—	25	—	42	—	28	—	28	—	28
Angliai karasia posztó (vég)	—	—	—	—	23	40	24	—	25	—
Morvai posztó (vég)	—	—	—	—	14	—	18	—	18	—
Skarlát (sing)	—	—	—	—	9	45	9	45	9	—
Bársony (sing)	—	—	—	—	7	—	7	—	7	—
Tafota (dupla, veres)	—	—	—	—	2	50	2	80	3	50
Papiros (kötés)	—	—	—	—	3	—	3	—	3	—
Mandula (font)	—	—	—	—	—	16	—	20	—	25
Fahéj (font)	—	—	—	—	3	—	3	—	2	25
Cukor (font)	—	—	—	—	1	50	1	50	1	—
Szőnyeg (perzsiai, skarlát)	—	—	—	—	—	—	16	—	16	—

Az 1625-ös kényszerárszabás szerkezetében, formájában még az 1609-es mintát követi. A megindoklása, majd a további limitációk azonban mindinkább a bethleni gazdasági

²⁹⁶ EOE VIII. 267—268, 173—302, 315—316. — Szekfü 1929. 182. — 1619-ben különben Konstantinápolyban szintén árszabályozással egybekötött pénzjavítási kísérletre került sor (Borsos 1968. 367.).

szemlélet tükrözői. Mindenekelőtt alapvetően meghatározó a változó valóság tényeihez való igazodás. A fejedelem az élelmiszerárakat nem szabályozza, számolva a természeti tényezők hatásával, a kínálat időjárástól is függő voltával, de a földminőség tekintetbe vételét szintén a tisztviselők és városvezetők figyelmébe ajánlja. Ugyanígy gondol a termelői létfenntartási költségek eltéréseire. Ezért az élelmiszerek, a "konyhára valók" esetenkénti limitálásánál a két Küküllő völgyében, a székelység és szárszág körében olcsóbban kell az árukat adni, mert ott "isten minden élést bőven adott"²⁹⁷

Rendkívül sokat törődik már az 1625-ös esztendőben a mészárosok dolgával. Az élő állattal spekuláló, a marhát ki nem vágó, "nem nyúzó" s így a kínálatcsökkentéssel az árat emelő, font, mérőeszköz nélkül drágábban eladó, a húsert még ajándékot, kupa bort vagy mást igénylő mészárosokat súlyos büntetésekkel, céhből való kivettetéssel fenyegeti.²⁹⁸

Az élelem olcsóbbítása és a hadi nép, a vitézlő rendek számára való megvásárolhatósága állandó gondja a fejedelemnek. A hús ára miatt — írja — a szegény község is meg ne nyomorodjék", és megköveteli, ha "valami új nép jőne valamely városra, akkoron is ne adhassák drágábban a húst szinte mint annak előtte..." A kézműves napszámbekek a hús árához viszonyítva különben eléggé magasnak tűnnek. Egy kőművesmester, akit élelmez is munkaadója, egy napra 42 dénárt kap, ami egy bárány vagy tíz font disznóhús árának felel meg és 71 és fél nap alatt keresi meg egy pár ökör pénzbeli ellenértékét. A gabonafélék árára jellemző, hogy 1 köből lisztért 40 font (mintegy húsz kilogramm) húst vagy két bárányt lehet kapni.²⁹⁹

Az árak differenciáltak, a minőséghez igazodnak. Az ökör ára 15 és 6, a tehéné 12 és 6 forint maximum és minimum között helyezkedik el. A kapáknál aszerint, hogy váradi, torockói, medgyesi, beszercei vagy segesvári, szintén kettőzött árat is találunk, 40 vagy 20 pénzt. Ismeretes, hogy az újkeresztyének több árufajtáját magasabbra, többre értékelik. A süvegkészítésben azonban egy szinten lévén a jó brassai, szebeni mesterekkel, azok is magasabb árat kérhetnek, ugyanazt, mint az alvinciek. Az ármeghatározásban a felhasznált anyagnak is jelentőséget tulajdonít. Kedvenc ötvöseinek is csak 14 latos ezüsből szabad dolgozniok, külön "bélyeggel" felelve a minőségért. "Az oláhfalvi deszkának, az olyannak, az minéműt öfelsége parancsolt maga ottlétében metszeni közönségesen — olvashatjuk az 1627. évi első árszabályozásban —, tudniillik két ölni hossza, két araszni széles, másfél újniy temérdek..." méretűnek kell lennie. A csizmadiák a különféle lábbeliket, különböző nemű, korú vásárlónak eltérő módon készített, különböző fajta és színű bőrből valókat adhatják más és más áron. A külföldi luxuscikkek behozatalát — drágábban is — pártfogolja ugyan ("az idegen országból bėjővő kereskedő emberek is, hogy el ne idegenedjenek idebe való kereskedésektől"), de a második, 1627-es limitáció a török, görög és zsidó áros emberek szállítmányainak árszintjét is megszabja. A brassai posztó árát talán a hadi konjunktúrához való alkalmazkodás miatt is drágának minősítik a kortársak. A limitáció megadja azonban a jogot ahhoz, hogy a Szebenben, Brassóban szőtt kék, zöld, szederjes színű, legjobb fodor posztó végít 24 forinton árulják, míg a közönséges árujukat az igen jó morvaországihoz hasonlóan 18 forintért adhatják.

Jóllehet csupán néhány szembeötlő vonását jelezhetjük az árszabályozásoknak, főhelyen arról kell szólnunk, hogy Bethlen Gábor a pénzromlás, a nemzetközi ármozgások következtében is tartósan növekedő árakkal szemben alattvalóinak (s ebben a kategóriában a katona és az azt vezérelő főnemes is ott található) életszínvonalát igyekszik magasabb szinten őrizni meg. A szükségletek, a fogyasztói igények kielégítése szabja meg a fejedelem követelményeit, azt, amit az 1625-ös országgyűlési határozatban így fogalmaztak meg: "az

²⁹⁷ EOE VIII. 414.

²⁹⁸ Uo. 274, 276, 370, 473. — Kassán Perényi főkapitány a limitáció ellenére kénytelen panaszkodni a mészárosokra, azzal fenyegetve őket: kész ő maga húsvágatásra, s arra, hogy megírja Bethlen Gábornak (Kerekes 1943. 295—296.).

²⁹⁹ EOE VIII. 53, 274—275.

marhát pedig az országbeliekért limitálták, nem az kereskedésért, hogy mindennek jusson szüksége szerint minden." ³⁰⁰

A valósághoz igazodás természetesen ez esetben, a limitálás dolgában is jellemzi a fejedelmet. Az áradatok százai tanúsítják, hogy 1625-ben rögzített egy (1609-hez viszonyítottan) magas árszintet. Ezt kísérelte meg 1626-ban számottevő mértékben leszállítani. Az 1626. évi első szabályozás kis eltérésekkel — most már a pénzérték-szilárdításra is támaszkodva — ugyanezt ismétli. Miután azonban a piaci helyzet miatt ellenállással kell számolnia, még az év őszén kisebb-nagyobb áremelésekkel kísérli meg a reális árszinthez közelíteni az országos rendezést.

A magyarországi részekben szintén 1625-ben bízta meg az országgyűlés a helyi vezetőséget a limitálással. 1626. április 5-én pedig Szebenből ír a kassai generálisának, Perényi Ferencnek, hogy immáron a jó pénz behozatala után meg kell szüntetni a drágaságot, s a megyebeli főembereket összehívva "méltó és érdemes árára" szükséges limitálni az árucikkeket. Az árszabás betartását azonban a tanácsnak az inspektorok, felügyelők kirendelésével kellett biztosítani. Kiseb zavarok, vitára okot adó helyzetek azonban még ezt követően is bőven akadtak. ³⁰¹

A limitációknak Bethlen Gábor kemény kézzel igyekezett érvényt szerezni. Sok kereskedelmi ügylet az árszabást tiszteletben tartva jött létre. 1626 tavaszán a Bethlen Gábornak dolgozó kolozsvári lakatgyártók például a "meglimitált" árat vették fel a tanácstól. A város maga azonban 1627. április 18-án arra utasítja követeit, hogy óvatosan és igen vigyázva, de fáradtságot nem kímélve munkáljanak az 1626-os limitáció megvalósításán. Az országgyűlés a szembehelyezkedők ellen, akik a kereskedést vagy kézművességet felhagynák, portékájukat elrejtjenék vagy emeltebb áron adnák, már 1625-ben szigorú intézkedéseket hozott, és Kamuthy Balázs személyében központi személyt jelölt ki e kérdés felelőseként. Az 1627-es esztendőben azután a nemesek közül Kapuy Andrást, a székelységből Balássy Ferencet, a szászországból pedig Weyrauch Dávid "deák uramat", a kőhalmi királybíró inspektornak nevezte ki. Ezzel valójában megteremtette az első, még a rendeket képviselő, de már az állami hatóság szerepkörében cselekvő intézményt, az első iparhatóságot. A privilégiumok felett őrködő városok a beavatkozást természetesen sérelmesnek találták. A cirkáló ellenőrök Georg Kraus szerint vásárokat látogatva, sokaknak, akik a korlátozást nem tartották magukra nézve kötelezőnek, nagy károkat okoztak. A fejedelem halála után sikerült is elérniük az inspektorok felügyelői rendszerének megszüntetését, s ismét a városbírák vették kezükbe régi önkormányzási jogukat, a piacvizsgálatot. Mielőtt azonban a régi rendtartáshoz visszatértek volna, 1628 januárjában a brassaiakat 1600, az udvarhelyieket 1000 és a disznódiakat 1200 forintra büntette meg. Jellemző, hogy az udvarhelyi kalmárok és a "vétkes" tizenkét céh, akik árukat tagadtak el, vevőikkel előre megegyezve adták drágábban termékeiket, érvelni is próbálhattak, nyersanyagondokra hivatkozva. A fejedelmi levélből azonban egyebek között az is kiviláglik, hogy eleve gondot viselt arra, miként a kovácsok 9 forintért juthassanak a vas mázsájához, a rézműveseknek Fehérváron, ha 200 mázsa kellene, annyit is adna, ugyanígy ónt vagy mázat a fazekasoknak, a takácsoknak pedig eszükbe idézi, hogy "semmi sem bővebb Erdélyben lennél, kendernél". ³⁰²

A termelés egész menetét, az árucseré-forgalom minden mozzanatát a pénzérték, a kínálat és kereslet problémáit átlátva, valójában a fogyasztói érdek szolgálatában sértett régi szabadságjogokat, teremtett új rendet, megszokott rendtartást negligálva, természetesen ez alkalommal is a közös munkálójaként.

³⁰⁰ Uo. 302.

³⁰¹ Bethl. Lev. 334—335. — Kerekes 1943. 70, 298—299. — Kemény Lajos: *A kassai szíjgyártók 1627-iki árszabása*. MGtSz 7/1900. 367. — *A máramarosi öt koronaváros 1629-iki árszabása*. MGtSz 6/1899. 222—228.

³⁰² Kvlvt Számadások. Reg. 17/b. Fasc. VIII. 309. — EOE VIII. 99. 235—236, 301, 316, 367—368, 375, 471. — Kraus, Georg: *i.m.* 59. — SzOkl. VI. 78—79. — Lupaş 1940. 174—175. — Mráz 546—548.

5. A bányaművelés

Bethlen Gábor megkövetelte a kereskedőktől, hogy áruikat "isten s igazság szerint való árán adják", azért, hogy "az piacok meg ne fogyatkozzanak". Az olcsóság és bőség feltétele azonban a jó pénz volt, és ő ezt ígérte is mind az "áros embereknek", mind a paraszti árutermelőknek. Ahhoz azonban, hogy ígéretét megtarthassa, a nemesfém és a réz bányászatát, a pénzverést kellett szorgalmaznia s új alapokra helyeznie.

A fejedelmi bevételek forrásait elemezve már szó esett a bányák és a pénzverés hozamáról, valamint a kihasználás formájáról. A bányászat és a pénzverés egyéb vonatkozásairól szólva azonban még el kell mondanunk Bethlennek a fejlődés érdekében tett néhány intézkedését. Mindenekelőtt utalnunk kell arra, hogy igen-igen leromlott állapotban, sok helyütt a teljes pusztulás küszöbén állón örökölte Erdély bányáiparát. A fellendülést szolgálva először is a vállalkozói kedvet serkentette, a kitermelés szabadságát biztosítva. Az 1618. évi országgyűlés kimondotta az ő "kegyelmes tetszéséből", hogy "mind itt ez országban lévő s mind idegen országból jövő bányászok, akarmely nemzetségből állók, ez országba békésen jöhetnek, kiknek minden helyeken lévő bányáknak kinyitására szabadságok legyenek..."³⁰³

A felvidéki bányavárosok uraként tanulmányozta, személyes tárnalátogatás alkalmával is, az ottani fejlett bányaművelést. Majd amikor le kellett mondania erről a számottevő gazdasági erőforrásról, Erdély bányáiparát az ottani technika behozatalával, munkaerő-áttelepítéssel igyekezett magasabb szintre emelni. Segesvári Bálint krónikájában olvashatjuk, hogy (1622. január végén) "hozának sok bányász, aranyász legényeket, többet ötszáznál, feleségek-gyermekekkel egyetemben Körmöcz és az több bányákból onnét feljül: de nem jó akaratjuk szerint, hanem mind válogatva írva voltak, kiket Bethlen Gábor öfelsege küldé Erdélyben: pénzverők is voltak köztök, kételenség alatt kellett eljőnniük". A kolozsvári számadáskönyvek sorai igazolják mindezt, még ha a kényszer csak az óvatosan válogatott szavakban van is elrejtve. Január 22-én írják, hogy "Király urunk öfelsege az mely 500 német bányászokat Erdélyben szállított", Haller István gondviselésére bízta; 31-én pedig a négy nap ellátásukról szólva fogalmaznak így: "az mely ötszáz bányászok urunk öfelsege akaratjából, házok népével együtt országunkban jöven", Kolozsváron megpihenni megszállottak. A velük való törődésről más feljegyzések is árulkodnak. Miként az újkeresztyéneket, őket is minden szükségessé igyekezett ellátni; mint írta, azt akarja, hogy kényelmes helyzetük legyen, és úgy gondoskodjanak róluk, hogy sorsukkal elégedettek legyenek. Az Erdélybe invitált bányatisztek útiköltségére is sokat költött. Mint Szalárdi írja: "a sóáknak, arany-, ezüst-, kénés- és rézbányáknak coláltatását, míveltetéseket ottan jó helyben állattatta, és azoknak míveltetésekre messzünnen is nagy költséggel azokhoz jó értő tudós főmestereket hozatott vala".³⁰⁴

Az erdélyi és királyi magyarországi arany és ezüst — főként a tengerentúli szállítmányok bősége miatt — elvesztette korábbi jelentőségét. Bethlen Gábor számára azonban nélkülözhetetlen volt a nemesfém mind a pénzverésből származó jövedelem, mind pedig a hadjáratok, valamint a török adó miatt. (Valójában Erdélynek, a merkantilizmus hajnalán, aranyat úgy kellett volna felhalmoznia, hogy közben az oszmán birodalom nemesfémhiányát csillapítsa.) Érthető tehát, hogy a fejedelem mindent megtett a bányák jobb, technikailag fejlettebb üzemeltetése érdekében, ugyanakkor pedig megkísérelte az országgyűlési határozat erejével is visszafogni az aranyak és ezüstnek a kiáramlását. Az 1618. évi szebeni diéta az ezekből való tárgyak kivitelét sem engedi meg a görög

³⁰³ EOE VII. 478. — Trócsányi 1980. 232—233.

³⁰⁴ ETA IV. 189. — Kvlvt Számadások. Reg. 15/b. Fasc. XXII. 13, 245. — Szalárdi 1980. 94. — Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor és a bányavárosok*. TTár 13/1893. 474. — Mráz 534—535. — Szekfü 1929. 179.

kereskedőknek. A kassaiaknak 1623 tavaszán tiltja, miként azelőtt is tilalmazta az ezüstnek kereskedés végett idegen országba való kivitelét.³⁰⁵

A réznek korábban hasonló nagy szerepe volt, és sorsa is hasonult a nemesfémekéhez. Ismeretes, hogy például a besztercebányai réz korábban meghatározó jelentőségű volt a világpiacon, a svéd és tengerentúli konkurencia nyomán azonban sokat veszített korábbi jelentőségéből. Jóllehet ez a folyamat korlátozta Bethlen Gábor lehetőségeit, hogy mind a nemzetközi gazdasági életben, mind országa termelésében és pénzverésében kedve szerint élhessen valamelyes monopolhelyzete előnyeivel, minden életterületen igyekezett ezt az erőforrást is bővebb hozamúvá változtatni. Már 1614-ben azt mondja ki Medgyesen: "Minthogy ez országból az réz ezelőtt sem volt szabad kivinni, ezután se legyen szabad senkinek..." A belényesi bánya fejlesztése is állandó gondja. Az erdélyi bányászat múltjában szerepet vivő Lisibon családból Jánosról jegyzik fel a kolozsváriak, hogy negyedmagával Váradról érkezett, "minthogy urunk expedialta volt Blenies vidékén való rézbányák revíziójára..." A régi szokásrendet is őrzi, s következőképpen a környékbelieknek — diétai határozat szerint — kell elegendő fát szállítaniuk a bányákhoz.³⁰⁶

A termelési technika iránti érdeklődését és érzékét egy, a réztermelés hozamának növelése érdekében írott levele is tanúsítja. 1621. szeptember 11-én Illésházy Gáspárnak írja: "Besztercebányai kamaránk prefektusának írásából értjük, hogy ennek előtte való esztendőkből ... a rézkövet a környékbeli erdőkbe hordván, ahul fa és szén bőven találatnék, ott fűtatták és az scoriáját, a rézkőnek megmaradottát, kit haszontalannak ítélték, azon helyeken hagyván, azután némely tudós emberek az ilyen elhányt scoriát investigálván, nem kevés hasznót találtak fiskusnak belőle, magok életeket is szaporítván — azzal való munkájuk által a szegény emberek." Ennek a felhalmozódó salakból még kiolvasztható réznek a kitermelését szorgalmazza, s miután a likavai erdőségekben dolgozó "szegény bányász parasztságot" e miatt a tevékenysége miatt fogságra vetették, szabadulásukat megparancsolja. A művelők és a fiskus hasznát nézve — "nem tartván közönséges jóban ellent" — igényeli mindezt a fejedelem Illésházytól.³⁰⁷

A kis jelentőségű termelési eljárásokat és a nagy horderejű — ha kell, nemzetközi súlyú — terveket a maga sajátos módján egységben látó, és a merész elképzeléseket, valamint a köznapi realitás követelményeit szoros kapcsoltságukban együtt latolgató Bethlen Gábor a rézgyedárúság megteremtésének gondolatával is foglalkozik. Az ajánlatot Oxenstjerna svéd kancellár fogalmazza meg és tudatja követte útján a fejedelemmel. Céljuk az volt, hogy Európa két nagy rézkitermelőjeként összefogjanak, biztosítsák uralmukat a rézpiacon, a keresett fém ára felett megegyezve emeljék a rézpénz névértékét, és megkönnyítsék ily módon mind a vásárlásaikhoz, mind a hadfogadáshoz szükséges összegek előteremtését. A rézgyedárúságot azonban — még hogyha csak a királyi Magyarország és Erdély viszonylatában is és csupán a kitermelés síkján — a már említett Lazarus Henckel von Donnersmacknak sikerül megszereznie. Bethlen ugyanis 1620-ban százezer forintnál nagyobb összegű kölcsöne fejében már lekötötte a legjelentősebb besztercebányai rézbányák hozamát ennek a hatalmas anyagi eszközök felett rendelkező, háborúkat finanszírozó nagykereskedőnek. Ugyanakkor azonban mind az ágyúöntésre küldött, mind a kézműveseknek rendelkezésére bocsátott, valamint a külkereskedelmi forgalomba, Sziléziába, Gdanskba vagy más piacokra irányított sok ezer mázsányi rézről szóló írások ennek a termelési ágnak a fellendüléséről tanúskodnak.³⁰⁸

Az egyhuzamban páratlan lendülettel építkező és sokat hadakozó, országát termelőeszközökkel és fogyasztási javakkal elárasztani akaró fejedelemnek a vasbányászatot és -fel-

³⁰⁵ EOE VII. 477. — BethlLev 293.

³⁰⁶ EOE VI. 421. VIII. 111, 271. — Kvlvt Számadások. Reg. 14/b. Fasc. XXI. 1618. febr. 26.

³⁰⁷ Szádeczky K. Lajos: *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz*. 46—47.

³⁰⁸ Szekfü 1929. 180. — Kerekes 1943. 39, 203, 334. — Mráz 528. — Zimányi 1976. 156—157. — Várkonyi: *i.m.* 618. — SzOkl VI. 79.

dolgozást szívügyének kellett tekintenie. Panaszolta is, hogy Báthory Gábor idején Erdélyben "vaskohnak híre sem volt", azt is, hogy a váradi domínium szintén nélkülözte a kohót, majd egy-egy számvetésre megérett alkalomkor önértéktudatosan mérte fel a maga igyekezetét. Az országgyűlés természetesen kevesellte "az országbeli hámorokat", s a belső piac szükségleteit biztosítva a vaskivitelt is tilalmazta. Az árszabásokban főleg a vajdahunyadi, torockói és csetneki (Gömör megyei) vasárakat emlegetik, de természetesen a bihari és csíki vasról is említést tesznek forrásaink. A hunyadi bányákhoz Bethlen fejedelemségre választása előtt, 1605 óta juszt formálhatott, majd fiskális jószágnak nyilvánította azokat, 1620-ban pedig Bethlen Istvánnak adományozta. A csíki vashámort is már 1610 óta birtokolta. A csíkszentdomokosi ércelőhelyekről és hámorról szóló adomány feltehetőleg nem vonatkozott a madarasi részre is. A fejedelem bizonyára később ezt is visszaszerezte a kincstár számára. Jellemző, hogy Moldva ura, Ștefan Tomșa 1622. szeptember 4-én emlékezteti Bethlen Gábort, hogy 400 tallér értékű "az csíki hámorról valami vasat" ígért volt neki. Működött és termelt ugyanakkor, a jelentősebbek sorában, a kassai hámor is.³⁰⁹

A higany, a kéneső bányászata szintén számottevő. A kereslet iránta a világpiacon még nagyobb is annál, mint amennyit Zalatnán, Abrudbányán kitermelhetnek. Bethlen Gábor ennek tudatában szorgalmazza — mint láttuk — a bányászatát, és miként arról a továbbiakban részletezőbben is szólunk, mindent megtesz a kereskedelmi téren mutakodó konjunktúra kihasználására.³¹⁰

Valamint az ércbányászat, a só kitermelése is fejedelmi jog és kötelesség, közvetlenül pedig a kancellária hatáskörébe tartozó tevékenység volt. Valójában a sókamarak igazgatták ezt az oly nagyon fontos erdélyi gazdasági ágazatot. (Kivételesen — mint 1614-ben Kornis Ferenc udvarhelyszéki királybírónak — engedélyez Bethlen egy alkalommal 400 forint értékű sóvágást a szentpáli határon, de azt is ellenőrizteti sófalvi gondviselőjével, Koncz Boldizsárral.) Különben a sóvágás, a sóbányászok kiváláztatása és fizetése, a sóadás nemesnek, székelynek, valamint távoli piacokra szállítása — állandó fejedelmi gond.³¹¹

Jóllehet a salétromfőzés nem szorosan e körbe tartozó, a hadiipari, puskaporgyártási jelentősége miatt szintén állami monopólium, mint részben vagy egészben annyi előbb említett bányászati termék.

A bányászat, a kohászat a XVI. század utolsó harmadában a Habsburg-birodalomban is visszaesik, s csak a XVII. század második felében éri el a korábbi század közepén megvalósított színvonalat. Különben az európai térség egészében a kohászat az útkeresés stádiumában van. Bethlen Gábornak más természetűek a teendői, neki a bányászat terén az újjáépítés feladata jut, s az alapozás, az újrakezdet erősítése középette emeli itt-ott a technikai színvonalat, teszi rendszeresebbé a bányászati igazgatást, jobban forgalmazhatóvá a termékeket.

6. A pénzügyi politika

A XVI—XVII. századi gazdasági áramlatok problémája, s ezen belül a pénzértéknek, valamint az áraknak a változása, ha sokat is vitatott, de végre valóban jelentőségéhez mérten tanulmányozott kérdésévé vált a szakirodalomnak.³¹² A nemesfémtermelés, az aranynek és

³⁰⁹ EOE VIII. 289, 403, 483—484. — BethlLev 229—230. — BethlPolLev IX. 78, 117. — Prodan, D.: *Producția fierului pe domeniul Hunedoarei în secolul XVII*. AnIIst I—II. 1958—1959. 30. — Pataki József: *A csíki vashámor a XVII. század második felében*. Csíkszereda 1971. 10—11. — Kerekes György: *Kassa város hámorának számadása 1603-ból*. MGtSz 9/1902. 34—40.

³¹⁰ Zimányi 1976. 158.

³¹¹ Trócsányi 1980. 233. — ETA III. 330—331. — EOE VI. 422—423. VII. 254. VIII. 99, 322.

³¹² L. Zimányi 1976. 11—83. — Kirijescu, C. Costin: *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*. București 1964. I. 100—105. — Buza János: *A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a*

ezüstnek Európába özönlése, a demográfiai növekedés vagy csökkenés, az egyes tájegységek, sőt világrészek kapcsolatainak újszerű alakulása, a nemzeti keretekben pedig a gazdasági szerkezet mélyrétegeiben végbement változások — mind-mind szerephez jutnak a módszerileg is új szemléletű kutatásokban. Bethlen Gábor pénzügyi gondjai csak ebben a világgazdasági összefüggésrendszerben értékelhetők, bár sok vonatkozásban még tisztázatlanok mind az árforradalomnak, mind a százados hosszú távú vagy hirtelen, hevesen kirobbanó inflációs kríziseknek s kereteiken belül a pénz értékállandóságának vagy vásárlóereje leromlásának oly lényeges problémái.

Bethlen Gábor országlásának első szakaszában, 1613 és 1620 között, a nemzetközi viszonylatban már számottevő időszaki válságként jelzett pénzromlási hullám még nem okozott komoly zavarokat. Az európai krízis, a harmincéves háborúhoz is kapcsolódó infláció importálása azonban Erdélyben is éreztette hatását. A "Kipper und Wipper" korszak kezdetét sokan teszik 1619-re, de az ekkor akuttá váló betegség tünetei már korábban észlelhetőkké váltak. (A fejedelem az 1614. évi országgyűlésen is kapcsolatba hozza a rézkiviteli tilalmat a másutt abból vert rossz pénzekkel.) Ezeknek elszaporodását a diéta szintén fájlalja, s határozatot hoz, hogy például "fejér garast" senki, még a fejedelem se veressen, elfogadni se legyen szabad. Arany- és (tallérok pénzlába szerinti) súlyosabb ezüstpénzt vertek ekkor Erdélyben Szebenben, Gyulafehérváron és Kolozsváron. (Ez utóbbinak — mint az aranybevéltás rendezésének említésekor mondtuk — szerepe igen megnövekedett.) 1615–1616-ban mind a "jó pénz" hiányát panaszolják, mind pedig a hamis dutkának a káros hatását kívánják kiküszöbölni. Az ezüst dutkát (amely nem ón, vas, réz) és a "fejér garast" mindenki, árus ember vagy fejedelmi adószedő köteles elfogadni. A pénz azonban szűkké válik, s a "jó pénz" sokasítását ezért még az állatkiviteli tilalom feloldásával is szorgalmazzák. Az aprópénz szaporítása érdekében az 1614-ben eltiltott garasok verését is újrakezdik. ("Urunk pénzverője" számára különben már 1618 tavaszán és nyarán kell a kolozsváriaknak élelmet biztosítaniok.) Az új pénz ezüstartalmában finomabb, jobb lévén, rövidesen el is tűnik, helyt adva a külföldről beszálló lengyel garasoknak. Erdélynek meg kellett tehát tanulnia a Gresham-törvényt, azt a pénzügyi axiómát, miszerint a rossz pénz kiszorítja a forgalomból a jót. A meginduló első hadjárat szintén felveti a pénz problémáját, hiszen fizetni kell a hadakat, és ezért az 1619. évi decemberi 26-i kassai artikulusokban szabályozzák — számítási pénzben — a főbb forgalmi érmék árfolyamát. Egészében véve ebben a szakaszban eléggé rendezettek Erdély pénzügyei, és ha nem is nagyméretű az ezüstpénz verése, az minőségileg jó.³¹³

Az 1620-as esztendőitől kezdődőleg azután mind az inflációs jelenségek, mind a pénzromlás érezteti hatását Erdélyben, de Moldvában és Havasalföldön és másutt is.³¹⁴

pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században. TSz 1977. 1. sz. 72–106. — Huszár Lajos: *Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban.* Sz 105/1971. 6. sz. 1150–1184. — Vö. N. Kiss István, Štefan Cazimir előbb idézett tanulmányaival. A forgalmazott pénzekre Huszár Lajos: *Bethlen Gábor pénzei.* Kolozsvár 1945. — Pap, F., Winkler, I.: *Monede poloneze din secolele XV–XVIII în Transilvania.* AMN III. 1966. — Winkler, I.: *Tezaurul de teler și ducași descoperit la Cluj.* AnIst 18/1975. — Jambor, P., Pap, F.: *Tezaurul monetar din sec. XVI–XVII de la Cluj-Napoca.* AMN XV. 1978. — Pap, F.: *Tezaure monetare din sec. XV–XVIII descoperite la Cluj-Napoca și unele probleme de circulație monetare.* AnIst 21/1978.

³¹³ Huszár 1945. 5–18. — EOE VI. 421. VII. 87, 252, 253, 324, 391, 433, 474, 477, 478, 491. — Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon.* Budán 1840. 57–58. — *Az arany és tallér értéke 1617-ben.* MGtSz 7/1900. 190. — Borsos 1968. 367. — Kerekes 1943. 303. — ETA III. 231. — BethlPolLev 109–110. — Kvlvt Számadások. Reg. 14/b. Fasc. XXI. 39. 103.

³¹⁴ Ștefan Tomșa Iași-ből írja Daniel Mihálynak 1623 tavaszán, hogy mind lengyel, mind török földről rossz pénzt hoznak: "egyéb jó pénznek szerit nem tehetni itt az országban" (BethlLev 251.). — Az ezüstpénz értékcsökkenésének kezdetét Moldva, Havasalföld viszonylatában Mihály vajda uralmának idejére teszik, és a XVII. század első két évtizedére a folytatását (Costăchel–Panaiteșcu–Cazacu: *i.m.* 76.). L. még Kirjescu: *i.m.* 100. — A csehországi hasonló, 1622–1623-ban tetőződő válságról I. Husa: *i.m.* 112.

Bethlen Gábornak 1622. december 5-én Varannay Andrásához írott leveléből kitűnik, hogy a fejedelem tudatában volt annak, miként nemzetközi méretekben kibontakozó pénzügyi nehézségekről van szó. "Látván az monetáknak rossz volta miatt minden szomszéd országokban az nagy confusiót, és akarván prospiciálni az mennyire lehetne — írja — ebből is birodalmunkra, akartunk némely módokat felkeresni, melyekkel efféle monetákat reformálhatnánk."³¹⁵ Egyelőre azonban számolni kell azzal, hogy mind Németországban, mind az osztrák birodalomban katasztrofális méreteket öltött a pénzérték nemesfém-tartalmának csökkenése. A pénzzel nyereszkesedők száma megnövekedett Erdélyben is. Üzérkedési céllal a jó pénzt külföldről értékesítették, és helyébe rossz pénzt hoztak be. A valóban "országcsaló"-nak nevezhető spekulánsok ellen egyre-másra születnek az országgyűlési határozatok. 1622 májusában dönt úgy a diéta, hogy "Aranyat, tallért és dukát, fejének és minden marhájának elvesztése alatt ki ne vigyen senki az országból". A rendek a régi jó poltura, valamint az 1616, 20, 21, 22-ben vert apró "fejér pénz" árfolyamát megszabják. Azok ellen is fellépnek, akik a pénzzel kereskednek ("az jóvát kihordván országunkból, és rosszabbakat hoznak helyében"). Mindez természetesen nem sokat segített, és az európai infláció importja nyomán drágasághullám is végigsöpört az országon. Szemléletes módon számol be erről — szubjektív voltát, elkeseredettségét s ellenérzését sem titkolva — marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc: "Tavaly, 1622. esztendőben egy drágaság lőn. És hozának felső Magyarországból jó öreg, jó ezüstű gazdag polturát Erdélybe búzáért; de azért alábbvalóval elegy volt, mellyel megrakodék az ország... Melyet a fejedelem hogy megsajdíta, legottan megtiltá, hogy senki ne élhessen vele, hanem — mivel a német császár az első megbékéléskor Opuliát és Ratiboriát is hat vármegyével néki adta vala — onnat származik bé valami hamis poltura, és azt parancsolá, hogy avval, és öt pénzes garast is veretett vala — avval éljenek birodalmában. De mind garassa, mind polturája apró és igen rezes volt — úgy vettem eszembe, hogy három lótos is szűkőn volt... Egykor a dolgot megtanulta az ország népe, és minden eladó marháját oly drágán kezdé adni, hogy egy 25 forintos lovat száz forint s egy tehenet 25 forint s két ökröt száz forint s egy kupa bort 28 pénzen, summa: mindent négyszerte való áron kezdenek adni; végre egy tallért négy forint s ötön, egy aranyat kilenc s tíz forint s kezdenek adni. Igen rút, fertelmes állapotra jutottunk vala a régi apró pénzért."³¹⁶

Bethlen megnövekedett pénzszükséglete, a pénzverés tágabbra nyíló lehetőségei s az, hogy a mértéktelen arányú pénzromlás hullámai országát is elöntötték, valóban súlyos, a pénzrontást szükségszerűvé tevő helyzetet teremtettek. (A fejedelem portai követének, Toldalagi Mihálynak azt az utasítást adja, hogy értesse meg a törökkel is, Erdély csak aprópénzt tud adóba koldeni.) Ugyanakkor a környező országok finánciális politikáját már 1620 óta meg akarja változtatni s velük együtt igen jó, egyértékű pénzt veretni. A fordulatra is készül, s hozatja külföldről a pénzverdék számára a mestereket és szervezi, főbb központokba egyesíti, előkészítve a jó pénz, az értékes veretek forgalomba hozatalát.³¹⁷ A

³¹⁵ BethI Lev 239.

³¹⁶ Bethlen Gábor krónikái [a továbbiakban: BethI Krón]. Makkai László szerk. Budapest 1980. 234–235. — Georg Kraus hasonlóképpen vélekedik: "Bethlen Gábor az 1620-as háború alatt, egészen 24-ig sok pénzt veretett, ötösöket és aprópénzt, Oppelnben, Kassán és Újváron, de nagyon rossz ezüstből és ezek közül az oppelni pénzek voltak a legsilányabbak. Sok pénz forgott az emberek kezén, mindenkinek volt pénze elég, amellet azonban mindenféle áru nagyon drága volt és a gabonán kívül minden két-három pénzzel többbe került" (Uo. 187.). — EOE VIII. 94–95, 102, 112; 121, 127. — A kassai jegyzőkönyv szerint 1623 táján Lengyelországból a sok rossz pénzt úgy hozzák a borért, mint vizet (Kerekes 1943. 293.). — Kislégi Nagy Dénes: *Pénzromlás és árszínvonal*. Kolozsvár 1946. 5–7.

³¹⁷ Huszár 1945. 19–43. — Kerekes 1943. 199, 216, 299–300, 305–312, 313–337. — Kemény Lajos: i.m. 251–252. — *Pénzeink értékéhez 1624-ben*. MGtSz 7/1900. 32. — Szádeczky K. Lajos: *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz*. 61. — Makkai Ernő: *Bethlen Gábor országalkotó politikája*. Budapest 1929. 2. kiad. 89. — Mráz 532–534. — BethI Lev 242. — BethI Pol Lev 311.

kolozsváriak 1623. március 19-én a Fehérvárról tizenhatodmagukkal érkező "pénzverőkről és választókról", június 24-én pedig a harminc Bányára menő német pénzverő megvendégeléséről tesznek említést. Ugyanabban az évben kell Kassán ("ott való pénzverőink megfeseledvén") lakhelyet szerezni számukra. Előtte való esztendőben Sziléziából toborozott monetáriusokat, Kassára invitálva őket felszerelésükkel együtt.³¹⁸

A fordulatra 1625-ben kerül sor. Ekkor — állapítja meg Mráz Vera —, jóllehet "a környező államokhoz viszonyítva még Erdélyben volt a legkisebb mértékű a pénz elértéktelenedése a harmincéves háború alatt, a fejedelem elhatározta, hogy felszámolja a rossz pénz okozta zavarokat, és új, jó pénzt hoz forgalomba"³¹⁹. A nemzetközi összefüggéseket, a tágabb gazdasági térben egymástól befolyásolt országok együttes cselekvésének szükségességét tisztán látó fejedelem először is a császárral igyekszik szót érteni. Pázmány Péter megértésére appellálva közbenjárását kéri, hogy támogassa a Bécsnek előterjesztett pénzügyi reformtervezetet. Ebben az állapotok megromlásának okait feltárva azt ajánlja, hogy térjenek vissza az öt lotos pénzlábhhoz, tiltsák meg a rossz idegen pénzek forgalmát, s mindezekhez a módosításokhoz a lengyelek is társuljanak. A közösen jó pénzt verni szándékozó fejedelmek sorában ő a kezdeményező, s jóllehet a császár halogatja a döntést s Bethlen sürgeti, végezetül bízva a Habsburg-ház ígéreteiben, 1625 júliusában megkezdi a jó pénz verését. Az öt lotos új aprópénz verését a soproni országgyűlés is helyesli. A pénzláb és egyáltalán a közös elhatározás, együttes cselekvés dolgában diadalmaskodik tehát a bethleni elgondolás. "Látván és értvén mindenfelé az elszenvedhetetlen nagy szükségét és drágaságot", 1625. december 12-én elrendelik "az eddig való garas usussának teljességgel való abrogálását és adnihilálását", és kimondják a rossz lengyel poltura tilalmát, valamint a régi garasnak kassai és nagybányai beváltását. December 15—25. közötti időszakban Erdélyben megszűnik a hamisított, rossz, inflációs pénz forgalma.

A beváltási árfolyam, valamint az új pénzértékmegszabás nem volt a társadalmi szerkezet minden eresztékében a legnépszerűbb. A krónikások közül mind Segesvári Szabó Bálint, mind Georg Kraus — a kárt szenvedett Nagy Szabó Ferencről nem is szólva — elmarasztalólag írnak a pénz stabilizálásáról. A beváltási kulcs valóban kedvezőtlenebb volt annál, mint amit a fejedelem még a nyár folyamán javasolt.³²⁰

A bethleni pénzügyi politika utolsó szakasza szintén nem mentes gondoktól és az okos beavatkozást igénylő problémáktól. Alapjában véve azonban rendezett állapotok jellemzik az 1626—1629 közötti korszakot. Az aranyak és tallérok jósága azelőtt sem volt kétséges, most immáron társult hozzájuk a rendszeresen jó pénzláb szerint vert aprópénz is. Foglalkoznia kell azonban Bethlennek fejedelmi előterjesztéseiben az új pénz el nem fogadása miatt felmerülő kérdésekkel, a bevonandó garas okozta gondokkal, a pénzláb megszilárdításával és főleg az áraknak — a pénz értéknövekedésével arányos — indokolt leszállításával.

A pénzverdék racionalizálását is végrehajtotta időközben, a kassai és a nagybányai verőházra korlátozva a monetáriusok tevékenységét. Az aranypénz és a tallér árfolyamával 1626-ban elégedett, 1627-ben örömmel írja Perényi Ferencnek, hogy Erdélyben még az emlékeztet is kiveszett a rossz polturának, a pénzsűke azonban továbbra is foglalkoztatja. 1626. szeptember 25-én a fülei tábornok közli Illésházy Gáspárral, hogy az "bányavárasokat az császártól oda rendeltetett kamergróf igen meg pusztította, sem rezet, sem ezüstöt ott nem hagyott semmit. Az mi németeink is bolondságokból Selymeczen az főbb stompházat mind

³¹⁸ Kvlvt Számadások. Reg. 16. Fasc. III. 34. Fasc. XIX. 68. — BethlLev 239, 260. — Kerekes György: *Bethlen pénzjavítási törekvései; pénzhamisítás*. MGTsz 8/1901. 317—320. A kassai pénzverő felállításával szintén a pénzjobbítás volt a célja (Huszár 1945. 41.).

³¹⁹ Mráz 542.

³²⁰ Huszár 1945. 43—47. — Pázmány írta a császárnak: "A föld népét csudálatos ingerültségbe hozta a silány pénz, lépten-nyomon hallhatók szidalmak és káromkodások" (Nagy 1969. 390.). — EOE VIII. 60, 274—275, 268, 309—310. — ETA IV. 193. — CronTr 59—60. — BethlKron 188, 208, 234—235. — BethlLev 311, 319—320.

elégették és így kevés vagy semmi nervust onnét nem remélhetünk mostanság. Az feleszi praepost ha kézre kerülne, felette jó volna, az pénzre nagy szükség vagyon, minden holnapban ad minus 80 ezer forintot kell fizetnünk az magyar hadnak." A fejedelem-asszonynak végrendeletében ugyan 50 ezer aranyat és ugyanannyi tallért hagy, a pénzsűke a fejedelemnek mégis mindennapos meg nem szűnő gondja. (A török birodalom tallért nem ver, csak követel, a Habsburg-államháztartás pedig mind kevesebbet bocsát ki.) 1628-ban állapítja meg — a financiális és az adóalapot bővíteni, a kivitelt szorgalmazni akarva —: "Minthogy az mi országunkban az aranyat, tallért immár szemünkkel sem láthatjuk, úgy elfogyott" — Németországba kellene ökröket felhajtani és azokat ottani jó talléron értékesíteni.³²¹ Ez a terv azonban már a pénznek, az árunak és az árnak más összefüggésrendjéhez, a kereskedelemhez vezet el.

7. Az árucseré-forgalom

Korszakunkban' fejedelmek, királyok, császárok sora foglalkozott kereskedelmi ügyletekkel. A piaci kapcsolatok sűrűsödése a fejlettebb országokat egységesebb gazdasági tömbökké tömörítette. Emiatt is kénytelen az államhatalom mind mélyebben és gyakrabban beleavatkozni az árucserébe: kezdeményezve, önálló vállalkozásokba fogva, tilalmazva vagy szabadságot nyújtva, néha monopóliumként jogosultságokat magának kisajátítva. Van valaminő jelképszerű abban, hogy Antoine de Montchrétien Bethlen Gábor országlása kezdetén használta először könyvének címeként a "politikai gazdaságtan" fogalmát. A fejedelem azonban uralkodótársaitól eltérőleg országos szinten nem támaszkodott új módon "szervezni" képes, nagy tudású, esetenként kiváló szakemberekre, tanácsosokra. Szekfü Gyula úgy véli, hogy: "Erdélyben megállapíthatólag Bethlen akarata és agyveleje az, amiből az egész kereskedelempolitika táplálkozik. Pénzügyi tanácsosai alig vannak, mindenütt csak végrehajtó szerveket tart magának ... de gondolatokat és új módszereket nem vár tőlük. Ilyenek az ő fejből pattannak ki, időhöz és körülményekhez alkalmazva, el nem halványítva élettől idegen theóriáktól."³²²

Igen-igen jellemző az a mód, ahogyan Bethlen mindenképpen sokasítani akarja Erdélyben még a fogyasztási javakat is. Az e törekvését előmozdító kereskedők rétegét pedig több ízben, változó körülmények között igyekszik meggyőzni arról, hogy a vásárlókat ne uzsorázzák ki. Az 1625-ös év májusában így szól róluk: "az kereskedő áros emberek felől nagy panaszkodások hallatnak minden rendekről, kik sem Istennel, sem lelkekismeretivel nem gondolván, marhájokat, ha lehetne, úgy adnák el, sok esküvések és csoda kigondolt excusatiójok mellett, hogy ha lehetne, tíz annyit adnak el, az mint vöttek, nem gondolván keresztyén felebarátjoknak megcsalásával és értékének megfogyatkozásával."³²³ A fejedelem nem rabja sem a középkorias, sem a korabeli rendies töltetű kereskedők elleni elfogultságnak. Hajdan úgy vélték: "A kereskedő alig vagy sohasem tetszhetik Istennek", Bethlen viszont pártfogolja és értékeli őket; és azokhoz a bécsi urakhoz sem hasonlítható, akik az őnéki 1617-ben 80 ezer forint értékű (vagy negyven teli szekérnyi) árucikket küldő — korábban úrnak tisztelt — Rehner Jánost emiatt lenézték, megvetően borsoszsáknak, szatócsnak csúfolták, hiszen a legjelentősebb kereskedők egyike éppen ő maga volt.³²⁴ Az 1625-ös limitáció

³²¹ EOE VIII. 311, 315, 317, 376—377. (A fejedelem nyílt parancsában az a haragos mondat is szerepel, hogy aki az új pénzt el nem fogadja, javait konfiskálják, "és az pénzt homlokába süttetvén, fejét is elveszeíti". 482.) — BethlPolLev 431—432. — Kerekes György: *Kassai hamispénzverő polgár*. MGtSz 8/1901. 380—381. — TTár 1887. 22. — Szádeczky K. Lajos: *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz*. 95—96. — Buza: i. m. 101.

³²² Szekfü 1929. 176—177.

³²³ EOE VIII. 299.

³²⁴ BethlKron 170.

azonban — mint láttuk — fékezni akarja a nyereségvágyat. "Minden kereskedő rendek — mondja ki a decemberi határozat — azért szabadosan menjenek, jöjjenek, életeket, nyereségeket keressék, az marhát isten igazsága szerint való árán adják, azonképpen mészárosok, tőseiek és az egész község szabadoson adjon vegyen, kereskedjék; városokra mindent bevihet, jó pénzt adnak, az kívül mindenütt élhet."³²⁵

A kereskedelmi haszonkulcs megállapítására is sor kerül néhányszor. 1626-ban a veres és zöld skarlát, valamint gránát árának liuitálásakor számba veszik, hogy azok singje Velencében 6—8 forint vagy több is, Erdélyben azonban 10—12-nél magasabbra ne emeljék az árat. A házhoz szállítóktól vasat vásárló kézművesek érdekében pedig 1627-ben mondják ki, hogy: "minden tíz-tíz pénz után nyerjen két-két pénz, az ki kereskedik vele".³²⁶ Ezért hangsúlyozzák ugyancsak a limitáció kapcsán, hogy az áruk árat az "országbeliekért" szabták meg, "hogy mindeneknek jusson szüksége szerint minden..."³²⁷

A tárgyalt korszakban növekszik a tömegcikk forgalma. A vásárlók köre kiszélesedik, s ezt szépen tükrözik az árlimitációk évenként bővülő termékfelsorolásai. A nemesi rend fényűzése szolgálatába álló árubehozatal azonban Bethlen Gábor különös gonddal pártfogolja. A legfelső igény szint emelése érdekében kifejezett kívánsága így hangzik: "sőt azt is kegyelmesen megparancsolván öfelsége nekik [a kereskedőknek], hogy nem csak közönséges rendeknek való marhákat hordjanak, hanem mindenféle vontarany, ezüst, bársony, kamuka, atlasz, tafota és egyéb selyem materiákat, skarlátnak, gránátnak, faylandisnak, sájának, czimmazinnak, braszlainak, fodor-illérnek jóvát közönségest hordják, egyéb mindenféle marhákat és matériákat, valamelyek köztünk el szoktanak kelni."³²⁸

Mind az árubeségért, mind az olcsóságért oly módon küzd a fejedelem, hogy versenyt támaszt kézműveseknek, kereskedőknek. Helyesebben testületeiknek, azoknak az intézményesült társadalmi alakulatoknak, amelyek sajátos szakmai szabadságjogoknak a birtokosai. A privilégiumok falán újabb réseket bontó Bethlen jellemzésekor szokták említeni a szász városok ellen irányuló elképzelését; azt nevezetesen, hogy minden szász empóriumban három üzletet nyit, ahol ő fog árulni.³²⁹ Lehetséges, hogy ilyen perspektíva felvetésével is csupán csak a minőség és az ár jobbítására kívánta rászorítani őket, hiszen később e tervéről lemondott. (Az anabaptistákat sem engedte szász városokba telepedni, hogy szabadabban, függetlenebbül teremthessenek konkurenciát.) A versennyel, a kínálatnöveléssel szabályozott áralakítás gondolatát, igényét azonban sohasem adta fel.

Sokszori tárgyalása, az árucseré gondjaival való bajoskodása elárulja azt, hogy a hazai kereskedők pártfogolása sohasem szűnő gazdasági foglalatzkodásának szerves része. A kolozsváriak például Velencéig is eljárnak áruért. 1627-ben pedig még a szarvasmarhák kiviteli tilalmát is megtöri a kedvükért a fejedelem, évente ezer ökr eladását engedélyezve nekik, hogy ellenértékként posztót, gyoicsót, selymet, prémet, aranyfonalat, fűszereket hozzanak be. Élénk Kolozsvár kapcsolata Kassával is, mint ahogyan a szász városok sem csupán Kelet felé visznek ki kézműipari termékeket, hanem ők maguk is beleépülnek a felvidéki kalmárok kereskedelmi hálózatába. Szász városokból kereskedők, belső-erdélyiek vállalnak jelentős fejedelmi megbízatásokat; de az erdélyieknél is nagyobb mértékben jutnak gazdasági, igazgatási funkcióba jeles felvidéki kereskedő polgárok.³³⁰ Arra is van példa, hogy különösen a saját termékeikkel kereskedőket pártfogásába veszi görög, török, zsidó, örmény, szerb kalmárokkal szemben. Egészében véve azonban a kiviteli és behozatali lehetőségek

³²⁵ EOE VIII. 310.

³²⁶ Uo. 351, 403. (A velencei kamuka singje 3 ft — Erdélyben 5 ft-ért adhatják. Uo. 380.)

³²⁷ Uo. 302.

³²⁸ Uo. 299.

³²⁹ Uo. 259. — Szekfü 1929. 183. — Mráz 548.

³³⁰ A kolozsvári Kassay István a kassai Mayer Györgynek ad el ökröket, és az végül bécsi áruval elégíti ki (Bethl. Lev. 305—306.) — Mráz 517—518. — Kerekes György: *Nemes Almásy István kassai kereskedő és bíró. 1573—1635.* MGtSz 9/1902. 144—247.

tágítása érdekében következetesen alkalmazza a belső "áros rend" viszonylatában a támogatás, óvó védelmezés és versenyre kényszerítés, a közhasznú vetélkedésre serkentés politikáját.

Mint annyi más, ez sem Bethlen országlása idején születő gazdasági probléma. Az erdélyi diéta korábban is foglalkozott például "a görög áros népnek" a helyzetével; 1594 februárjában engedélyezik e rétegnek a szabad árusítást, hiszen "az országból való kirekesztése is — mondják ki a rendek — nagy szükséget és fogyatkozást hozott..." 1609-ben ismét tilalmakat oldanak, 1613-ban viszont megint korlátozzák őket csak a hagyományos lerakódóhelyekig szállíthatják áruikat. Bethlen kormányzása idején, például 1623-ban — jóllehet sokat szidják őket az arany, a tallér, a jó dutka külföldre viteléért — tevékenységüket egészében hasznosnak minősítik: "De az görögöknek ide közinkbe való járásokat hasznosbnak ítéltjük inkább, hogysen mint ártalmasnak ... mivelhogy az oda fel való [felvidéki] marhát felette drágán hozzák és adják, de ezektől mégis mindent olcsóbban vehetünk..." Az 1625. évi limitációkor, az áremelésben, a drágaság előidézésében ludasokként, őket is az árszabás betartására szorítják. Végül is 1627 áprilisában jelentős intézkedés születik. Bethlen lehetővé teszi számukra, hogy áruikkal Erdély belsejébe jöhessenek; "letevőhely"-ként pedig a következő városokat jelöli ki: Gyulafehérvár, Enyed, Marosvásárhely, Fogaras, Hunyad.³³¹

A belföldi kereskedőknek a reagálása tanúsítja azt, hogy mennyire érzékenyen érinti őket ez a szabadalom. "Az mi az görögök dolgát illeti — írják a kolozsváriak követeiknek adott utasításukban —, minemű nagy károokra legyen szegény városunkbeli atyánkfiainak, megítélheti, ha az görög continue itt fonttal, singgel kezdene mérni, mely városunk szabadsága ellen vagon..." A szabadabb iparforgalommal szemben a kolozsváriak tehát a város szabadságjogainak védelmét szorgalmazzák. Az ősi, a privilégiumot őriző törvény visszatérére azonban I. Rákóczi György idejéig kell várniuk, amikor elsősorban szász versenytársaik harcolnak a régebbi rendért, a tilos utakon ki- s bejáró görög kereskedők ellen törvényt szavatzatva meg (Szilágyi Sándor szerint ezzel össze is rombolva Bethlen alkotását).³³²

Bethlen Gábor a zsidó kereskedőknek — akik ugyancsak a török birodalom lakóiként kerültek kapcsolatba Erdéllyel — szintén szabad mozgást biztosított. Ismeretes, hogy a fejedelem zsidó orvosokat is szívesen fogadott országába, és az 1623. június 18-án Kolozsváron kiadott kiváltságlevél szintén orvos, Szasza (Salza?) Ábrahám közbenjárására született meg. Ebben a szabadalomlevélben megengedte a kerített helyeken való lakozást, a vallás szabad gyakorlatát, az anabaptistákéhoz hasonló kiváltságokat adott nekik, és biztosította számukra a kereskedés szabadságát. Állandóbb lakhelyet többen Gyulafehérvárott választottak maguknak, és főleg a finomabb, értékesebb fényűzési cikkeket hozták be Konstantinápoly felől. Látva a nagy szükségét, ezt 1627 áprilisában a rendek is helybenhagyják.³³³

A fejedelmi üzlétházak megnyitásával való fenyegetőzés, valamint az újkeresztények, a görögök és a zsidók pártfogolása mellé társul a közvetlen termelők kereskedésének

³³¹ EOE III. 437. VIII. 127, 299, 369. — Vö. Biró Vencel: *Erdélyre gyakorolt közművelődési hatások...* 8. — Ua.: *Erdély XVI–XVII. századi kereskedelmének történetéhez.* 64–77. — Dan, M. — Goldenberg, S.: *Regimul comercial al negustorilor balcano-levantini în Transilvania în secolele XVI–XVII.* Apulum VII/1. 1968. 550, 557–558. — Trócsányi Zsolt: *Gesetzgebung der firstlichen epoche Siebenbürgens und die Rechtsstellung der Balkangriechen in Siebenbürgens.* Éstud Balkanik I. 94–104.

³³² EOE VIII. 375, 369. IX. 31. — Goldenberg, S.: *Der Handel Transilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert.* Scripta Mercaturae, München, XI. 1977. Klny. 13–14. — A görögnek nevezett balkáni kereskedők előretörésére I. Bur Márta: *A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a XVIII. században.* TSz 1978. 2. sz. 281–282. — Dan, M. — Goldenberg, S.: *Le commerce balcano-levantin de la Transylvanie au cours de la seconde moitié du XVI^e siècle au debut du XVII^e siècle.* Revue des Études Sud Est européennes 5/1967. 1–2. sz. 87–117.

³³³ EOE VIII. 143–145, 371. — Borsos 1968. 219, 278.

elősegítése. Ezek az elképzelések és cselekedetek egy töről fakadóak. Az árutermelő és piacra szállító földesúr vagy éppen parasztgazda bevonása az árucsere-forgalomba lehetett szükség parancsolta kényszerűség, hiszen a vázolt gazdaságpolitikának, a más út keresésének, a bőségteremtésére és a fogyasztó szolgáltatára való törekedésnek éppen a polgárság súlytalansága, a kalmárvagyonok hiánya volt az egyik fő oka. A nemesi rendbéli gazdasági erejének az ezen az úton való növesztése azonban a polgárság előretörésének újabb akadályává válhatott. Igaz, a megállapodottságban élő, a birtokolt privilégiumok védfalai mögé zárkózó iparúzők és kalmárok körében sem mutatkoztak a gyors növekedés jelei. A fejlődés hiányzott, hanem annak a ritmusa volt lassú és a kezdeti lemaradás is igen-igen számottevő.

A környező területek, országok gazdasági fejlődése az ottani nemesség politikai s egyben gazdasági felemelkedési folyamatának már korábbi kezdeteit és a XVII. századbeli kiteljesedését mutatja. A városi polgár helyett a harmincéves háború után cseh földön is a nemes szerepe növekszik meg. Az osztrákoknál földesurak és fejedelmcskék akarják hatáskörükbe vonni a kereskedelem ellenőrzését. A polgári visszahanyatlás egybefonódik tehát a késői feudalizmusbeli nemesi erőnyeréssel.³³⁴

Bethlen Gábor valójában új szerepkörbe kívánta szorítani éppen a polgári, a kereskedői rendet. Az eszköztárának — az árlimitációknál is látott kísérletek meghiúsulása után — mindinkább részévé vált a nemesi áruforgalom növesztése. A városi kereskedőreteget megmozgató törekedés sorába tartozik a termelő és a vevő kapcsolatából a feleslegesen beépülő, nyereszkesítő közvetítőnek a kiiktatása. Jóllehet inti például főispánját, hogy Szászrégen oppidum belső ügyeibe ne avatkozzon bele, örködik afölött is, hogy megakadályozza az elővételt, feladatának tekinti "a külső rendek" főleg élelmiszereket árusító szándékának korlátozását. A szász városok, főleg a Brassó szomszédságában lakozó székelyek így formálnak jogot a gabona közvetlen eladására, vagy tágabban a termelők arra, hogy ne csak a vásár harmadnapján engedjék az idegeneknek az árusítást. 1626-ban az ország végzéseibe is belefoglaltatja azt, hogy gabonáját és más áruját a vásár napján bármilyen rendbéli ember szabadon pénzzé teheti. A kassaiak privilégiumait szintén korlátozza akkor, amikor azok "bortermelőt" gátolnak meg terméke forgalmazásában.³³⁵ A nemes-polgár ellentét különben mind Marosvásárhely, mind Dés esetében feszültséghez vezet, s ebben a kereskedelmi érdeellentétek is szerephez jutnak. A konfliktus még összetettebb jellegű a felvidéki városokban, ahol a polgárság fejlettebb, és az élelmiszer bősége, olcsósága egyben a had jó ellátásának feltétele is.³³⁶

Az 1625. esztendő ebben a vonatkozásban is jelentős. A fejedelem nem csupán az árakat limitálja és jó pénzrt terem, hanem keményen lép fel a szabadkereskedelmi propozícióit visszautasító kereskedőkkel szemben. Ekkor születik meg a nevezetes országgyűlési határozat, miszerint: "az kereskedés pedig efféle magok haszna kereső kalmár és áros emberektől interdictum legyen ... hanem az nemes rend és az kiknek felségedtől privatim arról bizonyos annuentia adatik, azok kereskedjenek, azoknak legyen szabad venni és adni mindenféle marhat..."³³⁷ A gyakorlatban természetesen a kereskedő polgárt mint társadalmi kategóriát nem szüntette meg, és az áremelőkkel továbbra is bajoskodnia kellett, azonban a nemességet és általában a termelőket ezzel a végzéssel is fokozottabb

³³⁴ Klíma, Arnost: *i.m.* 491. — Tremel, Ferdinand: *i.m.* 230—231. — Szűcs, J.: *Das Städtewesen in Ungarn im 15—17. Jahrhundert.* = *La Renaissance et la Réformation.* 129, 137. — Zimányi 1976. 158—160.

³³⁵ EOE VI. 423. VIII. 66, 323. — SzOkl VI. 74. — A háromszékiek 1623-beli követutasításban viszik a fejedelem elé panaszait, miszerint Kézdivásárhely polgárai a szabad kereskedésben gátolják őket, a város piacára vitt élelmiszerekből vámot vesznek (SzOkl VI. 73—74.).

³³⁶ *Corpus Statutorum Hungariae Municipaliū.* A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye [a továbbiakban: Corpus]. Szerk. Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. Budapest 1885. I. 83. — Borsos 1968. 9, 23. — Tagányi Károly: *A décsi nemesség...* 43—45. — Kerekes 1943. 36, 109, 279, 280—282, 356—359.

³³⁷ EOE VIII. 267—268.

mezőgazdasági termékcserére buzdította. A nemességnek ösztönzésül szolgált különben a vám, harmincad vétellel szembeni védelem is. Az, ami "az nemességnek magok sarlaján termett", szabadon juthatott el a kiszemelt piacra, alapkövetelményé téve azt, hogy a harmincados "tartsa az régi szokáshoz magát, nemes embert ne bántson szabadságában". Valójában azonban a privilégium oltalmában nem csupán a földesúri, módos paraszti árucere-forgalom növekedett, hanem kiformálódott az előjogokkal való visszaélők rétege is, azoké, akik vámmentesen szállították a vevőhöz — a kereskedő polgársággal szemben előnyhöz jutva — bármiféle úton-módon szerzett áruikat.³³⁸

Feltehető, hogy uralkodásának utolsó időszakában nem csupán Erdély bevételeinek növesztése érdekében folyamodott mind gyakrabban az állami monopólium különböző formáihoz és a hozzájuk kapcsolódó kiviteli tilalmak rendszeréhez, hanem azért is, mert ily módon közvetlenebbül szolgálhatta az ország gazdagodását. Úgy véljük, hogy a kereskedő-állam és kalmárkodó fejedelem egyebek között azért is lép ekkor előtérbe, mert Bethlen Gábor szerint a céhmester, a kereskedő, a termékeit forgalmazó földesúr egyaránt csupán a maga gyarapodására gondolva él, vagy él vissza, a neki biztosított szabadságjogokkal. Amikor 1622-ben a portai adóhoz nélkülözhetetlen aranypénz miatt szorongatja a szebenieket, ezekkel a szavakkal ítélik meg a magánérdekeket trónra emelő kereskedő polgár felett: "... nem szégyellitek azt írni, hogy egynehány aranyat nem találtok; fogadjuk, hogy [ha] Bécsbe vagy másuvá nyereség fejében kalmárságra kellenék vinni és szabad volna, csak magad is adnál polgármester mindjárt egynehány ezret, *de az hazátok megmaradásáért való közönséges szükségre* nem akartok találni."³³⁹

A kivített tilalmazó rendelkezések sorában külön csoportot alkotnak azok, amelyek az államnak szükséges fémek — arany, ezüst, vas — exportjának meggátlását írják elő. A pénzverés, pénzjavítás eléggé indokolja a nemesfém kiáramlása elleni intézkedéseket. A vasra is nagy szükség van belföldön, és ha az a "házi szükségre" sem elegendő, érthető, hogy nem kívánja az uralkodó a kivitelét előmozdítani. Ugyanígy a kézműiparosoknak nyersanyagul szolgáló más félkészárúk, bőrök, posztófésések mennyiségét is növelni akarja a belső piac szükségleteivel állandóan számoló fejedelem. A már említett kiváló disznódi áru, az abaposztó esetében ehhez még pénzügyi megfontolások miatt is ragaszkodik Bethlen. A disznódiakat inti: elsőbbsen az országbelieknek kell kielégíteni az igényeit s nem az idegen kereskedőktől szerzett tallérokkal még átváltási nyereséget is keresni: "Tű is pedig takácsok — mondja — elhagyjátok az tallér drágán váltogatását, és a szűrt ez országbeli és kolozsvári szabóknak adjátok egyebek előtt, mert tovább szófogatatlanságtokat büntetlen el nem szenvedjük."³⁴⁰

Az állatokkal és a bőrökkel folytatott kereskedelem ügye Erdélyben már korábban szintén állandó gondja a diétának. Az 1571. esztendőben "a barmok, bőrök és marhák kivitele — a lovak kivételével — megengedetett". 1577-ben csak a juhok eladását tilalazzák. Egy év múlva már a lovakat sem lehet a fejedelem híre nélkül kivinni az országból, s azt is kimondja az országgyűlés, hogy bőrrel csak a fejedelem és emberei kereskedhetnek. A változatos, de állandó foglalatosság e kérdéssel azért is érthető, mert polgáraink az idegen kereskedők megrendszabályozását igénylik. Azokban az években pedig, amikor "a barom szűk" (különösen amikor az élelemhiányt még a marhadögvész is növeli, mint például 1610-ben), Erdély minden lakosa szeretné, hogy a kínálat még kisebbre ne zsugorodjék.

A kincstár jövedelmének növelése a kivitel kisajátítása révén tehát a korábbi fejedelmeket is foglalkoztatja. 1613—1614-ben Bethlen is még csak a kiviteli tilalom mellett van. 1615-ben a jó pénz szükségessége, gyarapítása miatt pedig szabaddá teszi a kereskedést.

³³⁸ EOE VIII. 98, 100, 111, 320, 323. — Ezt a fejlődési folyamatot Rauch Daniel főharmincados 1655-ös fölterjesztése jól jellemzi (Zimányi 1976. 106. — Várkonyi: i.m. 625.).

³³⁹ EOE VIII. 121.

³⁴⁰ Rajka: i.m. 58. — EOE VII. 325. VIII. 387.

1618-ban szintén arra törekszik, hogy az áruikért Erdélyben kapott jó pénzért itteni árut vásároljanak a görög kereskedők. 1625 februárjában azonban már keményen fellép a közben megszavazott kiviteli tilalom megszegőivel szemben. "Noha mindenkéül nyilván vagyon — írja —, hogy az ökrökkel, lovakkal való kereskedést és azoknak országunkból, birodalmunkból való kihajtásokat, viteleket igen severe interdicáltuk..." — az állatgyűjtés mégis folyik. Megbízta tehát háromszéki főkirálybíráját, Daniel Mihályt, hogy bárki is tilalmával nem gondolva cselekszik, kereskedésre szánt állatait kobozza el, és az ő fogarasi uradalmába vitesse.³⁴¹

A Bethlen Gábor monopóliumainak legjellemzőbbikeként a méz- és viaszkivitelét szokták emlegetni. Való igaz, hogy már 1619 májusában "meg akarja fogni" a viasz kivitelét, s a kőhalmiaknak még templomi szószékről is kikiáltatja, hogy senki "az viaszat ne szedje és ki ne vigye". A méz- és viaszgyűjtéssel, a fejedelemnek a példás szervezés mintájaként tekinthető instrukciójával már foglalkoztunk, most még csak azt hangsúlyozzók, hogy emberei pedig "kész pénzü mindgyárást mindent contentálnak"; a maximált árat tehát azonnal kifizetik a termelőknek.³⁴²

A méznek ugyan versenytársa támadt a "nádmez"-ben, a kereslet azonban valóban számottevő volt. A viasz is, sok száz mázsa, jó piacra talált Bécsben. Itt az 1625-beli átlagos évi méz- és viaszbehozatal 1625-ben, becslések szerint, hatezer mázsát is kitett. Lengyelország szintén piacként kínálkozott. Velence vevőként való megszerzésére pedig éppen Bethlen Gábor törekedett. Jóllehet nagyok a szállítási költségek és hullámzó az ár, a fejedelem szívósan küzd új piacok megszerzéséért. Az 1624-ben a skót kereskedőkkel három évre kötött szerződésben 62 forintot szab meg Bélaváry Dávid a viasz mázsájáért, és átadási helyként Kassát jelöli ki. A velencei eladások már korábban sok ezer forintos tételekben történtek, és jellemző, hogy a fogarasi uradalma udvarbírájának adott utasításában nem kevesebb, mint 8000 méhkosár termését igényeli. Ekkor jegyzi meg, hogy: "Az opoliai [oppelni] hercegségből német császárnak 25 ezer forint jövedelmek volt, de mostan nekünk per annoatim háromszázezer forint jövedelmünk infallibiter vagyon." Jóllehet a sziléziai jövedelemforrásoknak ez a termelési ág csak egyik eleme lehetett, a fejedelem önálló kereskedelmi elképzeléseinek széleskörűségére ez az adat is rávilágít.³⁴³

Az említett skót kereskedőkkel 1624-ben kötött megállapodásban a higany, a kénéső mázsájáért az erdélyiek 95 magyar forintot kérnek, s jobbágyfivarokkal ezt az árfajtát is Kassára kellene mint átadási helyre szállítania a fejedelemnek. 1626 augusztusában Philippus Melchio nevű berlini kereskedővel is szerződést köt. A "kénéső" tehát szintén keresett cikk az exportra alkalmas piacokon, és Bethlen Gábor — mint láttuk — a higanybányák hozamát igen-igen szeretné megnövelni, hiszen gdanski, velencei kereskedőknek már 1616—1618-ban jelentős tételeket szállít, és szeretné a törököknek szánt adót is jó részben a higany árával rendezni. A kereskedők — jóllehet a fejedelem szigorúan megtiltotta a Törökország felé irányuló magánkivitelt — maguk szintén igyekeztek a keleti piacon vevőkre találni. Még a kolozsvári Bolgár János is többedmagával versenytársává lép elő Borsos Tamásnak, aki 1618-ban panaszolja, hogy ő és Dima nevű társa 300—300 oka kénésőt adott el, okájáért 130 oszporát kérve. Toldalagi Mihály 1628-ban szintén azt említi, hogy illegálisan is visznek ki Erdélyből higanyt. Konkurenciát jelentettek a keleti zsidó kereskedők is. A nyugati piacon pedig a Habsburg-birodalom — az idriai higany magas árát védelmezve — a Morvaországon és Szilézián át Amszterdamba vitt kénésőnek a szállítást igyekezett meggátolni. Még akkor is, hogyha a higanymonopólium mind a kis mennyiség, mind az erős verseny és a szállítási

³⁴¹ EOE II. 416. III. 117, 134, 136, 143—144, 391. IV. 587. VI. 165, 178, 283, 420. VII. 252, 477, 479. VIII. 268, 340. — BethlLev 307.

³⁴² BethlLev 80. — EOE VIII. 509—512.

³⁴³ Takáts Sándor: *Méz- és viaszkivitelünk a XVI—XVIII. században*. MGTsz 7/1900. 474—478. — Mráz 527—540. — Székfü 1929. 179—180. — Kerekes 1943. 200—201. — Szádeczky Lajos: *Bethlen Gábor utasítása...* 21.

költségek miatt nem tudta betölteni a bethleni elképzelésekben neki szánt szerepet, szintén része volt a fejedelmi kereskedelemnek, és egyebek között sok áruféleség, luxuscikk behozatalát is lehetővé tette.³⁴⁴

Nándorfehérvári török kereskedővel 1625-ben sószállításra kötött szerződése és annyi más, már említett és e fejezetben nem érintett önálló kereskedelmi vállalkozása szintén egyik sajátos jellemző vonása a bethleni gazdálkodásnak és az árucsere síkján kifinomuló politikájának. Mindez a kalmárkodó népréteg érdekeit tekintve súlyal eshetett a latba, mert 1630-ban a rendek már igen sietősen törlik el a Bethlen Gábor monopol jellegű állami kiváltságait, csupáncsak a bőrrel való kereskedést ismerik el fejedelmi jussként és az idegen kereskedőktől vonják meg a szarvasmarha és a viasz forgalmazásának jogát.

8. A külkereskedelem

Jóllehet az államháztartás, az árucsere-forgalom, valamint a behozatali és kiviteli tilalmak említése során már jeleztük azt, hogy Bethlen Gábor gazdaságpolitikájában mind a kivitel, mind a behozatal mennyiségi növelése számottevő szerepet játszik, a jelenséget érdemes néhány vonatkozásával kiegészítve még közelebbről elemezni. A végső következtetést előrebocsátva a jellegzetes kettősség magyarázatát is eleve megfogalmazhatjuk: Erdély államháztartásának gyötrő pénzülsége (még hozzá értékes érmeszükséglete formájában is) a fejedelem árubőség-teremtő és igényszintnövelő gondoskodása, a hiányzó terméket beszerző, a hazai áruknak versenyt támasztó kísérletei mind-mind az importnövelésre készítettek. A jövedelem gyarapításának, a jó pénz szerzésének, a polgári, városi és nemesi árutermelő színvonal emelésének viszont alapfeltétele volt a külföld felé irányuló áruszállítás fokozása. Azt szintén említenünk kell, hogy Erdély nem tudta, nem tudhatta — az előzmények miatt és a világgazdasági feltételek közepette — aktívvá változtatni kereskedelmi mérlegét. Nagy erőfeszítések és okos gazdálkodás következményeként lassacskán sikerült a fejedelemnek szilárd államháztartási egyensúlyt teremtenie, de — néhány adatból arra következtethetünk — azt nem érthette el, hogy a kivitel szintje a behozatalét meghaladja.

A kolozsvári harmincadhivatal bevételeinek összege 1599—1612 között az export kisebb voltát tanúsítja. A vámolás módja és sok más tényező befolyásolja az 1599-es adatok alakulását, mégis az a körülmény, hogy a Kolozsvárról kivitt áruk értékét 1599-ben mintegy 21 800 forintra, a behozatalt pedig 97 000-re lehet becsülni (az export értéke tehát még egynegyedét sem teszi ki az importált árukének), igazolni látszik előbbi állításunkat. Bethlen Gábor országlása első évtizedében ennek a jelentős városnak a harmincadbevételei (magyar forintban és dénárban számolva) így alakultak:

³⁴⁴ K.: *Skót kereskedők kibérlik az erdélyi higanyt és viasz 1624-ben.* MGtSz 5/1898. 46—47. — Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor életéhez.* TTár 1888. 805—807. — Takáts Sándor: *A bécsi halkereskedők kiváltságai Magyarországon 1328-tól 1714-ig.* MGtSz 9/1902. 51—52. — Borsos 1968. 102, 117, 131, 159, 162. — ETA I. 252. — BethlPolLev 93. — Zimányi 1976. 158. — Mráz 527—528. — Radvánszky 1888. 59.

	Behozatal		Kivitel	
	frt	dr	frt	dr
1613	1853	47	727	89
1614	2235	23	878	38
1615	1823	92	846	23 1/2
1616	1553	42 1/2	850	46
1617	1528	87 1/2	604	833
1618	2386	24 1/2	1382	05 1/2
1619	730	00	579	83 1/2
1621/22	174	46	40	83 1/2
1622	1857	57 1/2	648	54 1/2
1623	424	75 1/2	492	97 1/2

Összesítve a fenti táblázat adatait, azt állapíthatjuk meg, hogy a kivitel értéke ekkor már mintegy fele a behozatalénak. (A bethleni munkálkodás gyümölcse az árukínálat növelése terén valójában az 1630—1637 közötti időszakban érik be — vagy legalábbis e korszakban bizonyítható —, hiszen ekkor már nemcsak mennyiségileg növekszik meg a harmincadbevétel, hanem a kiviteli vámtételek összege is meghaladja azt a summát, amit a behozatalért rónak le.)³⁴⁵

A külföldi ipari termékek vásárlása szorgalmazásának szándékát különben az 1626. és 1627. évi limitációból is könnyű kiolvasni. Elég azokra a posztófajtákra gondolnunk, amelyeknek csak felsorolása is oldalakat követelne; csak a velencei árufajta meghaladja a félszázat, s társulnak hozzájuk a sok-sok országból való selymek, bársonyok, vásznak, béléanyagok, fonalak, zsinórok, gombok, prémek és így tovább. A kolozsváriak 1613—1623 között posztót Bécsből, Lengyelországból, a Felvidékről, bársonyt a császárvárosból, vászonféleléseket ugyanonnan, de Eperjesről is, valamint Török-, Lengyel-, Magyarországról hozatnak, selymet osztrák, török, lengyel földről, prémet Bécsből és Eperjesről vásárolnak. Kalapokat szintén nyugati országokból, készruhát, főleg "palást"-ot pedig Lengyelországból vesznek a kolozsvári kereskedők. Az is érdeklődő s további vizsgálódásra ösztökélő, hogy "kalmár áru", "rövid áru", fűszer, fémeszköz, réz-, vastárgy, kasza, kés, vegyszer, festékanyag, üveg, papír szállítója elsősorban Bécs és Eperjes, valamint több lengyelországi város.³⁴⁶

A keleti, közvetlenebbül a török állammal és a fennhatósága, ellenőrzése alá tartozó országokkal már a XVI. században jelentős kapcsolatok épültek ki. Bethlen Gábor követeivel való levélváltásában s diplomáciai küldetésben eljáró embereinek naplójegyzeteiben pedig gyakran szó esik a fejedelem számára szükséges, luxusigényeit szolgáló termékek vásárlásáról. Szőnyegek, textilárúk, bőrök, a török és balkáni kézművesipar készítményei, fegyverek, ékszerek, fűszerfélelések veszik útjukat e tájakról Erdély felé. Az erdélyi, nagyváradi, debreceni és felső-magyarországi kereskedőknek "török területen át Vácig szabad és biztos útvonal volt". 1615-ben különben a felső-magyarországi és debreceni kereskedők a török állammal szerződve olyan útvételhez jutottak, amely vámmentességet biztosított számukra. A harmincéves háború ezt a kelet-nyugati irányú árucserét megzavarta, de nem szüntette meg. A török kereskedők járják e tájegységet (1624-ben "négy áros töröktől" ötezer s egynehány száz forintot rabolnak el), s maga Bethlen is szerződést köt 1625-ben Hadsi

³⁴⁵ Goldenberg, S.: *Kolozsvár kereskedelme a XVI. században.* = KLEkv 298—300. — Pap Ferenc gyűjtése (1613—1637-es évek). Az 1621/22-es évek adatai hiányosak.

³⁴⁶ EOE VIII. 434—446. — Rajka: i.m. 43—45.

Musztafa nándorfehérvári török kalmárral, aki a "váradjai portusunkról" átvett sóért pénzt vagy "kalmár marhákat" tartozik adni.³⁴⁷

A török hadra készülése nagy ritkán alkalmi piacot biztosít s mezőgazdasági termékek számára. Így 1621-ben a lengyelek ellen Moldván át elvonuló seregnek kell — Bethlen István kormányzó rendelkezése szerint — megyénként és székenként búzalisztet, árpát vagy zabot szállítani. Árát "az ispánok és királybírák uraim" fogják kifizetni. A kényszerpiacra árut fuvarozni a pénzszerzés, a kereskedés kockázatos módjának tűnt. A török tábor számára az Ojtoz-szoroson túl mégis 560 szekér vitte az élelmet. Nagy Szabó Ferenc, aki részletes leírásában öröktette meg ezt a sajátos hadi konjunktúra teremtette helyzetet, arról is beszámol, hogy Bethlen Gábor maga szintén az eladók között található. Megírja, hogy "küld pénzre való lisztet is öfelsége oda", és az a parancsa: "jó aranyakat vegyetek el árába".³⁴⁸ Kapcsolódik ez a feljegyzés a korábbi Károlyi Zsuzsannához írott levélbe foglaltakkal. "Fogarasba elmenj — írja Bethlen feleségének 1621. augusztus 17-én — és az udvarbírónak meghagyd, mindjárt három ezer köböl zabot és ezer köböl lisztet küldjön Jászvásárra; az lisztnek köblit 2 aranyon, az zabot is köblit 2 ezüst talléron mind eladhatják az hadaknak..."³⁴⁹

Moldvával és Havasalfölddel hagyományos kapcsolatok fűzik egybe Erdély termelőit és fogyasztóit, jóllehet ez az időszak a szomszédos fejedelemségek belpolitikai, uralmi gondjai miatt nem kedvez az árucere-forgalom lendületes fejlesztésének. Nicolae Iorga is úgy véli, hogy Bethlen erős keze fékezni tudja "a meginduló hanyatlást", s hogy a még nagyobb eredmények elérésének a harmincéves háború áll az útjába. A szász városok, mint például Brassó, Beszterce, iparcikkeiknek keresnek piacot Moldvában, Havasalföldön, a székely székék lakói pedig gyakran jelentkeznek vevőként, de eladóként szintén felbukkannak a kordokumentumokban. "A Havasalfölddel folytatott kereskedelemnek — írja Biró Vencel — Tîrgovişte volt a központja. Az erdélyi behozatalnak és kivitelnek azonban a Kárpátokon túl több más átvevőhelye is volt, minthogy a fejedelemségek és Erdély mindig élénk gazdasági kapcsolatot tartott fenn egymással. Nyers ezüst, arzén, berbéc, ló, sertés, faolaj, rizs, hal, len és dísztegla került be Erdélybe... Kedvelt árucikk volt a havasalföldi bor is. A székelyek főleg szűk termés idején a havasalföldi »kövér síkságról« szereztek be a gabonát, s Moldvából még sót is hoztak maguknak."³⁵⁰ Bethlen Gábornak a kereskedelmi politikájára jellemző, hogy hadi veszély esetére 1619-ben a szorosokon átvezető utakat elzárja ugyan, de nagy jelentőségű szerződés megkötését is szorgalmazza ugyanabban az 1619-es esztendőben. A Gavril Movilă havasalföldi fejedelemmel kötött szövetség egyik ismeretes pontja a kereskedőkre vonatkozik: "Az áros és kereskedő embereknek mind az két részre szabados járás és békességes kereskedés engedtetik Erdély országának azokról való végezése szerint."³⁵¹

³⁴⁷ Biró Vencel: *Erdély XV–XVII. századi kereskedelméről*. 67. — Komoróczy György: *A magyar kereskedelem története*. Budapest 1942. 46. — Dan, M. — Goldenberg, S.: *Le commerce balcano-levantin de la Transylvanie...* 95. — Takáts Sándor: *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században*. MGSz 7/1900. 174–175. — Bethlen Gábor szerződése egy török kereskedővel (1625). MGSz 5/1898. 105–106. — Vö. Káldy-Nagy Gyula: *Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez*. Sz 101/1967. 1. sz. 138–147.

³⁴⁸ SzOkI VI. 61–63. — ETA I. 125–139.

³⁴⁹ Szabó: i.m. 214. — BethLev 161.

³⁵⁰ Biró 1917. 67. — Iorga, N.: *Istoria comerçului românesc*. I. Bucureşti 1925. 258–263, 265–266. — Metes, Ştefan: *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul pînă în veacul al XVIII-lea*. Sighişoara 1920. 156–159, 176–184. — Lehr, L.: *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVII*. Studii și materiale de istorie medie 4/1960.

³⁵¹ Lupaş 1940. 153. — EOE VII. 57, 514. VIII. 322. — Demény Lajos: *Erdély, Havaselve és Moldva kapcsolatai Bethlen Gábor idejében*. Igaz Szó XXVIII. évf. 9. sz. 257–267. — Vö. Eudoxiu de Hurmuzaki: *Documente privitoare la istoria românilor*. IV. k. I. 1600–1649. Bucureşti 1882.

A gabona- és állatkereskedelemben — miként arról már említést tettünk — maga a fejedelem is tevékenyen részt vett. Saját birtoka terméséből Havasalföldre gabonát exportált, Moldvából pedig nemcsak lovakat, hanem sertéseket is importált. Az erdélyi mezőgazdasági termékkivitelben a gabona játszott nagyobb szerepet. 1622-ben például Erdélyből "igen hordák" a búzát Havasalföldre és Moldvába. 1626-ban pedig országgyűlésen panaszozik, hogy a brassaiak megnehezítik a gabona szabad eladását a havaselti vásárlóknak. Állatokat szintén visznek ki, ugyanakkor mind a behozatal, mind az átmenő kereskedelem számottevő. Időnként még tilalmazzák is a kivitelt. Daniel Mihálynak 1623-ban parancsolja meg a fejedelem, hogy gondja legyen rá: "semminemű marhát az két Oláhországbelieknek ott megvenni és országokban által hajtani semmi módon ne engedjen..."³⁵²

A felvidéki városokkal, tágabban a magyarok, szlovákok és csehek lakta területekkel hasonló élénkségű és a konjunktúrához alkalmazott kereskedelmi kapcsolatokat épített ki a fejedelem. A felvidéki városok a külföldi iparcikkek behozatala és saját kézműipari termékeik nagyobb bősége révén számottevő ellátóivá váltak az erdélyi piacnak. Kassáról írják: "Az udvar jelenléte, az idegenek jövése-menése, a katonaság és a háború szükségletei emelték az ipar foglalkoztatását és a kereskedelmi forgalmat."³⁵³ A városban fejedelmi udvarhölgyként tartózkodó vargyasi Daniel Anna 1624-ben írja húgának, hogy a "kegyelmed aranyát mind elköltöttem ... kettő vagyon benne, de ha valami új marhára találnék, azt is mingyárt elkölteném..."³⁵⁴ A finom, minőségi áru mellett, ami drága áron egy szűkebb réteg igényeit szolgálta, megnövekedett az olcsóbb, szélesebb vevőkörre számító portékák kereslete is. A tömegek számára elsősorban nagy mennyiségű textilárut hoztak be. A Bethlen Gábor uralta országot, s ezen belül a történeti Erdély területét, felvidéki városok közvetítésével távoli vidékek posztó, vászon s egyéb árucikkei árasztották el. (1593 és 1636 között különben több mint kétszázezer méter posztót importáltak az erdélyiek, s ebből még jutott a moldvai, havasalföldi vásárlóknak is.) Mindennél beszédesebb az a tény, hogy csak az 1619-es esztendőben a kassai, lőcsei, eperjesi, késmárki kereskedők majdnem húszezer vég posztót hoztak be Morvaországból. Lőcse 1618-beli posztóimportjának több mint fele származott ugyanonnan, de sziléziai és más termék is szerepelt a vámost árúk jegyzékében. A bártfiak ugyanabban az évben vásznat elsősorban Lengyelországból, posztót pedig 69 százalékban ők is morva készítményt importáltak. Az említett városok, valamint Pozsony, Rimaszombat, Eperjes luxuscélra szánt bársonyt, selymet, finom vásznakat is forgalmazott, de a nagyon nagy mennyiségű erdélyi kalapbehozatal jelzi, hogy mind a hadsereggel, mind a népi vevőkörrel már lehetett és kellett számolnia a kereskedelemnek. Az említett városok kereskedői Erdélyből elsősorban mezőgazdasági és bányászati termékeket igényeltek, ők azonban a textilipar javai mellett vas- és rézgyártmányokkal, eszközökkel, edényekkel szintén szállítóivá váltak az erdélyi vevőkörnek. Ez esetben is német, osztrák, lengyel behozattalal növesztették nagyra kínálatukat.³⁵⁵

A gyakorta hadszíntérre változott ellátási övezet nagyobb zökkenőkkel működhetett ugyan, de az erdélyi piac élénkülése, valamint a belső piaci kínálat, tehát az ipar elmaradottsága ilyen körülmények között felfedhetővé vált. A paraszti vásárlóerő megnövekedett, de ekkor még nem bontakozhatott ki számottevőbb mértékben.

Bethlen Gábor vásárlóként és eladóként, mindenekfelett pedig a kereskedelmet pártfogoló fejedelemként részt vett az eddig említett területek mindenikével való áruforgalom

³⁵² ETA IV. 189. — BethlKron 205. — EOE VIII. 323. — BethlLev 249. (A székelyek külön is igénylik, hogy süveget Havasalföldről szabadosan hozhassanak az otthoniak. SzOkl VI. 75.)

³⁵³ Kerekes 1943. 405.

³⁵⁴ Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez. Szerk. Kelemen Lajos. Kolozsvár 1913. 19.

³⁵⁵ Horváth, Pavel: *Príspevok k obchodnym stykom Vychodoslovenskych miest s Pol'skom a Sedmohradskom v 16.—17. storočí*. Nové obzory 7/1965. 131—142. — Goldenberg, S.: *Transilvania și Slovacia: relațiile economice în secolele XIV—XVII*. AnIst 22/1979. 99—140. — Zimányi 1976. 141—155. — Takáts Sándor: *Posztóbehozatal Morvából 1619-ben*. MGtSz 6/1899. 195—196. — Szűcs: i.m. 132, 138—139.

fejlesztésében. Habsburg-Magyarországgal, tágabban a Habsburg-birodalommal, közelebbről pedig Béccsel szintén szoros, állandó gazdasági kapcsolatok fűzik egybe. A szarvasmarhának piacot keres és talál itt, és megbízottjai innen is hoznak számára sok-sok szekérnyi értékes tárgyat, használati cikket. Bécs birodalmi székhellyé, császárvárossá válása (lakóinak igény szintén növekvő, pompakedvelő életvitele miatt is) kedvezett az iparfejlődésnek, a kereskedelmi tevékenység élénkülésének. Jóllehet "az 1560—1650-es krízisperiódus" főképezőleg hatott, a XVII. században megnövekedett Bécs szerepe a kelet felé irányuló szállítások terén is. A magyar kereskedelmet a bécsi kormányzat sok vonatkozásban elorsvasztani igyekezett, míg Bethlen Gábor tudatosan törekedett a Habsburg-Magyarországgal való árucseré-forgalom feltételeinek jobbítására. Az 1627. évi tokaji vámegegyezmény egyebek mellett ennek a szándéknak is tükrözője. Bécsben magában béke idején is igyekezett Bethlen vámkedvezményeket szerezni. A forgalmat azonban lefékezték a gyakori vámolások és a szabad mozgást biztosító szabadsomlevelek megszerzésének kényszere.³⁵⁶

Az állattenyésztés és növénytermesztés számára oly fontos nyugati piacok mellett az északi, a lengyelországi agrárvonatkozásban ugyancsak jelentős volt, elsősorban a borkivitel miatt. A kelet-szlovákiai városok bort, mézet, viaszt is szállítottak Lengyelországba (a bányászati termékek mellett), de legfontosabb mégis a hegyaljai s más borok exportja volt. Eperjes, Bártfa, Lőcse kereskedői maguk is vásároltak szőlőket, egyesek borkereskedőtelepeket létesítettek Duklán és Jászlón. (1613—1616 között átlagosan 20 ezer forint értékű bort vittek ki.) A szatmárnémeti Hermany-Szegi János 1623-ban mintegy ötezer forint értékű borral készült Lengyelországba. A fejedelmet magát közvetlenül is foglalkoztatja a borásztatás. Az 1621-es esztendő végén írja a szepesi kamarának, hogy van háromezer akó silány bora, amelyet öt forintért vesznek, holott a Felvidéken 9—12 forint az ár; és sajnálattal jegyzi meg: "szép pénzt teremthetnének borból, ha volna min idehordatnunk, de barma elveszett az szegén népnek".

Bethlent a szállítás és a vám, valamint a jó pénz biztosítása érdekli a lengyel export esetében is. Már 1619 óta az a kereskedelempolitikai elve, hogy "a lengyelek jöjjenek" az ő országába bort venni. Ily módon ők váltak volna vámfizetőkké, és az áru ellenértéke az itteni pénzfelhalmozást szolgálta volna. Mint mindenütt, itt is, sőt itt különösképpen foglalkoztatta a kiváló árucikkért az országba özönlő rossz pénz, de nem csupán az. Még 1625-ben, amikor abban bízik, hogy egyforma ligára vert pénzben egyezhetik meg mind a császárral, mind a lengyel királlyal, ígéri: "minden kereskedések szabadon megengedtetnek, de különben magyarországi bort Lengyelországba vinni senkinek szabad nem lesz, hanemha kinek bor kell, jöjjön érte". Onnan különben hús, hal, komló s valamennyi gabona, ólom és só, vászón, gyolcs és posztó érkezett a felvidéki városokba, s teremtett üzleti kapcsolatot például a krakkói kereskedőkkel a kolozsvári is.³⁵⁷

Bethlen Gábor ragaszkodott a hagyományos piacokhoz, de újak megszerzésén is fáradozott. Jóllehet Velence és a délnémet városok szintén lanyhuló áramlatába kerültek a világpiacon, a fejedelmet különösképpen a Velencével való kapcsolatok bővítése foglalkoztatta. Miután az 1619-es hadjáratot követően sikerült itt vágómarhát eladnia: "... Bethlen Gábor a velencei köztársasággal olyan kapcsolatot létesített — írja 1619-ben Georg Kraus —, hogy egész életén keresztül nagy forgalmat és kereskedelmet folytatott velük, kiváltképpen ügynöke, egy velencei kereskedő, Daniel Nys útján, akinek évenként sok ezer

³⁵⁶ Tremel: i.m. 231, 268—269, 274. — Takáts Sándor: *A bécsi halkereskedők kiváltságai Magyarországon 1328-tól 1714-ig*. MGtSz 9/1902. 50—51. — Ua.: *A dunai hajózás...* 298. — Kerekes 1943. 212, 405—406. — Radvánszky 1888. 111. — Goldenberg, S.: *Der Handel...* 9.

³⁵⁷ Horváth, P.: i.m. 142. — Kerekes György: *Két magyar borkereskedő telep Lengyelországban a XVII. században*. MGtSz 8/1901. 181—184. — Zimányi 1976. 127. — [Tagányi Károly:] *Borkivitelünk Lengyelországba*. MGtSz 1/1894. 108—109. — ETA III. 231—132. — BethlPolLev 227, 360. — BethlLev 258—259, 320. — Kerekes 1943. 211, 234—235, 284, 347, 406. — Goldenberg: *Der Handel...* 9—10.

ökröt és tehénbőrt küldött szarvastól, farkastól, valamint sok viaszt és higanyt is küldött, az pedig helyette értékes ékszereket, selymeket és soha nem látott holmit." Politika és kereskedelem a Velencével kapcsolatos fejedelmi tervekben szorosan egybekapcsolódott. A tőkefelhalmozásban előtte járó város vagyoni erejére támaszkodni kívánt, harcaihoz túlük zsoldfizetési segédelmet remélve. Hadi vállalkozását is úgy alakította, hogy Velence felé nyithasson utat, és tervezte a Habsburg-ellenes és a gazdasági szövetségi szálak egybefonását. Marc Antonio Velutelli spalatói kereskedőt szintén ügynökének fogadta, és megtette sokat emlegetett ajánlatát, nevezetesen: küld Velencébe 120 ezer arany értékű ökröt, 25 ezer darab marhabőrt, rezet, higanyt és viaszt, összesen 353 ezer aranyat érő — jórészt fejedelmi monopólium révén könnyebben egybegyűjthető — erdélyi árut. Meg is alakult a véle való kereskedést céljaként vállalt társaság, és ha a nagy terv nem valósulhatott meg, az árucseré-forgalom e két oly távoli ország között élénk maradt. A velencei tanács vámkedvezményeket is biztosított az Erdélybe szállítandó áruknak, és jellemző, hogy 1623-ban csak a kolozsvári harmincadhivatal négy Velencéből érkező áruszállítmányt vámol meg.³⁵⁸

Ilyen lehetőségeket kereső és teremtő, a lehetőségekkel élő, mind a behozatalt, mind a kivittelt szorgalmazó, tehát az Erdély aranykorát a nemzetközi kapcsolatok terén is alapozó Bethlen Gábor fejedelemnek a gazdálkodása.

*

Végkövetkeztetések levonásához csak akkor volna valamelyes jogunk, hogyha többet tudnánk magáról Erdély e korbéli termelő életéről. A Bethlen Gábor-i gazdaságpolitikát igaz valójában tehát akkor érthetnők meg, ha jobb ismerői lehetnénk annak a társadalmi-gazdasági szerkezetnek, amelyre ez a politika irányult, annak a társadalmi közegnek, amelyben megvalósult. Sajnálatos módon azonban a feldolgozatlan levéltári anyagnak, a megoldatlan feladatoknak (igazából történetírói adósságainknak) a leltára — az összesítője kezén — vaskos iratköteggé növekedhetne.

Amit mégis megfogalmazható vélekedésnek éreztünk, azt pedig már előljáróban vagy a részletesebb, fejezetenkénti elemzés során közöltük. Az olvasóinkkal is megosztható feltételezések sorában első helyen állt az, hogy a fejedelmi gazdálkodás célja Erdélyország. Gazdaságon kívüli tényezőktől meghatározott, heteronóm célrendű gazdaságpolitika tehát az övé. Jóllehet sajátosan erdélyi és bethleni, az általános európai fejlődésbe is beilleszthető, hiszen már előtte és még inkább az országlását követő időben jelentős szerephez jut a merkantilistának nevezett gazdaságpolitika. Ezt pedig Roland Mousnier találó tömörséggel így határozza meg: "A merkantilizmus — gazdasági etatizmus."³⁵⁹ A politika tehát ebben a fázisban szerinte megelőzi a gazdaságot. Ez alatt ő azt érti (miként a merkantilizmusnak még egynéhány más értelmezője is), hogy a fejedelmek megtanulják a gazdasági jelenségeket országos szinten, tágabb állami keretben, a hatalom és a prosperitás érdekében vívott küzdelemmel egybekapcsolatlan szemlélni.

Ennek a látásmódnak a kialakításában szerephez jut az a körülmény, hogy a kereskedelem frontján mindinkább megfigyelhetővé válik, igaz, csak felszíni mozgásában, a tőke. Még hozzá a pénztőke, amit már az 1530. évbéli merkantilista is oly fontosnak minősít, hogy megfogalmazza: "A gazdaság az a pénz." Bethlen Gábor fejedelemségének pedig szintén elsősorban pénzügyi alapot, mégpedig "nem jegen épített" fundamentumot kellett teremteni.

³⁵⁸ CronTr 45, 64—65. — BethlKrón 172—193. — Hurmuzaki: *i.m.* IV. 596—600. — Szekfü 1929. 111, 141—142, 178. — Mráz 527. — Kerekes 1943. 213, 226—227. — Pap Ferenc gyűjtése.

³⁵⁹ Mousnier: *i.m.* 244.

A fejedelem feltehetőleg nem is annyira az elméletet közvetítő irodalom felől közeledik ehhez az iskolához, mint inkább a gyakorlatban születő és megoldások keresésére szorító problémák felől. Így azután ő az erdélyi valóságból sem elméleteket szűr le, hanem irányzatokat ért meg.³⁶⁰ Elsősorban éppen azt, hogy a városgazdaság, a céh, a földesúri dominium, a faluközösség sokaságán túl, az azokat egybefogó állam már fokozottabban kötelezett a szabályozásra, sőt a beavatkozásra is. Ő, aki ily módon a szerkezet belső működésrendjébe is beeláthatott, túljutott azokon, akik a forgalmi és pénzbeli felszíni jelenségek játékában kerestek és láttak törvényszerűségeket. Igen leegyszerűsítve mindezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy országát nagyon jó gazdaként a maga birtokának, a neki sáfárgodásra kiosztott nagy értéknek tekintette, amelynek gazdálkodását kötelessége nemcsak kereskedelmi, hanem termelési szinten is fejleszteni.

Az erdélyi kisszerű lehetőségeket számba véve, Angyal Dávid, jöllehet keresi és fel is leli a merkantilizmus különböző jegyeit a bethleni gazdaságvezetésben, de megállapítja, hogy "az egész rendszere mégsem nevezhető annak... Talán felesleges ilyen szerény szervezetre — mondja — ráaggatnunk a merkantilizmus nehéz palástját."³⁶¹ Tartózkodva továbbra is attól, hogy a fejedelem gazdálkodás végső, hiteles mérlegét elkészítsük — az előbbiekhöz szeretnők hozzáfűzni azt, hogy az aktív kereskedelmi és pénzmérleg állandó gondja volt, behozatalt és kivittelt egyaránt szorgalmazott, jöllehet olcsó és biztonságos közlekedési utak híjával volt. Nyugati mintájú merkantilista célokat munkáló kereskedelmi társaságok nem is születtek Erdélyben, s ha akadt jelentősebb határokon túlra tekintő kereskedelmi vállalkozás, mögötte magát az államot képviselő fejedelmet találjuk. Miközben a merkantilizmus szellemétől is sarkalltan a nyugati nagyhatalmak egy része gyarmatosítással nyit meg bővebben áramló pénzforrást, Erdély urának nem lehet a tőkefelhalmozásnak e módjáról még álmodnia sem, hiszen, egyebektől eltekintve, életfeladatának éppen azt kell tekintenie, hogy országát a gyarmati sorba süllyedéstől megóvja, hogy megvédett függetlensége, szabadsága határait oltalmazza, s ha lehet, kiterjessze.

Nem a minősítés kérdése most még a feladatunk, hanem a teljesítmény számbavétele és az előtte való tisztelgés. Kötelességteljesítés annak kimondása, hogy Bethlen Gábor időtől, feltételektől korlátozottan ugyan, de közvetlen elődeinél és utódainál nagyobb gazdasági érzékkel, elevenebb képzelőerővel, rugalmassággal, a részletek kimunkálásában sohasem ernyedő kitartással, valóságismerettel kísérelte meg a megromlott ország gazdaságát "gonosz században" megépíteni és az utódok szemében még ma is aranylő fényekkel csillogóvá tenni. Ezért írhatta száz kronikása: "Isten adjon az országnak sok hasonló uralkodót és hatalmasságot, igaz atya volt hazájának, teljes virágzásban hagyta Erdélyt és jobban felépítve, mint ahogy találta."³⁶²

³⁶⁰ Várkonyi: i.m. 622, 637. — Vö. Mráz 513—514.

³⁶¹ Angyal: i.m. 602—603

³⁶² BethlKron 195. — E tanulmányunk, a Bethlen Gábor születésének 400. évfordulója megünneplésére tervezett monográfia egyik fejezeteként, 1980 elején készült el. A könyvészeti hivatkozások, utalások ezért jelzik csupán a fenti időpontig megjelent műveket. Szükségesnek látjuk, hogy a későbbi bő, értékes irodalomból bár kettőre, a tematikánkhoz legközelebb állókra felhívjuk a figyelmet. A kérdéskörünket (már első idézett szintézisében oly mélyrehatóan elemző) Zimányi (Mráz) Vera *Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája* címmel foglalja ismét össze (I. Századok 1981. 4. sz.). Péter Katalin pedig az *Erdély története* (TF. Budapest 1986) számára írott fejezeteiben kínál új értékelési szempontokat, adatokat olvasóinknak. Az 1613—1980 közötti Bethlen-bibliográfiát különben Hernádi László Mihály állította össze (*Bethlen Gábor állama és kora*. Budapest 1980. Szerk. Kovács Kálmán).



Tartalom

I. A "megromlott" Erdély.....	3
II. A válságos világgazdaság.....	5
III. A gazdálkodás célja: Erdélyország.....	7
IV. Az államháztartás terhei.....	10
1. A békeség ára.....	10
2. A katonaiállás gondja.....	13
3. A had felszerelése és eltartásának terhe.....	17
4. A várak és az ország "megépítésnek" költségei.....	21
5. "Módosság" az udvartartásban, az életvitelben, a művelődésben.....	26
V. Az államháztartás jövedelemforrásai.....	31
1. A bevételek.....	31
2. Az adóügy és a tized.....	35
3. A harmincad és a fejedelmi egyedáruság.....	40
4. A bányák, pénzverdek és a fiskus birtokok hozama.....	44
5. A pénzszerzés más útjai.....	50
VI. A termelés és a fogyasztás gondja.....	51
1. A mezei gazdaság munkaerőalapja.....	51
2. A földesúri és fejedelmi birtok gazdálkodása.....	53
3. Városok, céhek, kézműiparosok.....	58
4. Az árszabályozások.....	64
5. A bányaművelés.....	70
6. A pénzügyi politika.....	72
7. Az árucere-forgalom.....	76
8. A külkereskedelem.....	82